

Філософська думка

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Трудовий потенціал колективності реалізується в бригадній праці
- Що таке МДК «Соціологія особи»!
- «Мовна картина світу» має доповнити «наукову картину світу»
- Нова рубрика «Офіційний відділ»
- Соціальне відтворення людини як теоретична і практична проблема
- Чи можлива наукова творчість без віри!
- Православна концепція історії: традиційні ідеї і модерністські тенденції

З 1988

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми перебудови, соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, вміщуємо матеріали: Ю. Д. Прилюк. Перша «антибюрократична конференція» (закінчення); Ю. А. Гапон. Виховна функція виробництва і виробнича функція виховання; Ю. М. Канигін, В. М. Панченко. Інформатика: нова галузь науки; В. Є. Пилипенко. Бригадна праця: реалізація потенціалу колективності; І. М. Сиземська. Соціальне відтворення людини (теорія питання і шляхи формування нової людини).

Керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Л. Б. Баженов. Редукція і її роль у розвитку наукового знання; О. О. Євстіфєєва. Феномен віри і наукова творчість; М. В. Філоненко. Православна концепція історії: традиційні ідеї і модерністські тенденції.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований в січні 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 3 Травень — червень 1988

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

ХХVІІ з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

Враження і нотатки

Прилюк Ю. Д. Перша «антибюрократична конференція» (закінчення) . . . 3

Теоретичні проблеми перебудови

Гапон Ю. А. (Запоріжжя). Виховна функція виробництва і виробнича функція виховання . . . 17

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Канигін Ю. М., Панченко В. М. Інформатика: нова галузь науки . . . 24

Пилипенко В. Є. Бригадна праця: реалізація потенціалу колективності . . . 32

Актуальні інтерв'ю

Що таке МДК «Соціологія особи»? . . . 43

Знайомтесь: наш колега з В'єтнаму! . . . 46

Культура і світогляд

Лобас В. Х. Світоглядний потенціал лінгвістики . . . 48

Офіційний відділ . . . 56

Філософське розуміння людини

Сиземська І. М. (Москва). Соціальне відтворення людини (Теорія питання і шляхи формування нової людини) . . . 59

Методологія наукового пізнання

Баженів Л. Б. (Москва). Редукція і її роль у розвитку наукового пізнання . . . 67

Євстифеева О. О. (Калінін). Феномен віри і наукова творчість . . . 78

Філософські проблеми історії культури

Тихомиров В. М. (Запоріжжя). Філософські аспекти світогляду І. С. Тургенева . . . 82

Філоненко М. В. Православна концепція історії: традиційні ідеї і модерністські тенденції . . . 88

Порус В. Н. (Москва). Філософія техніки: огляд проблематики . . . 98

Роздуми над книгою

Епштейн А. І. (Харків), Тростановський Ж. С. (Харків). Міждисциплінарні взаємозв'язки в гуманітарному пізнанні . . . 103

Наукове життя

Ніколько В. М. (Сімферополь). Проблема творчості . . . 110

Малишко Л. М. Людський фактор: структура, сутність, шляхи активізації . . . 111

Хроніка . . . 16, 46

Рецензії

<i>Василенко В. Л.</i> Дослідження актуальних аспектів методології суспільствознавства	112
<i>Воропай Т. С., Звігялиць В. О.</i> Розуміння як проблема марксистсько-ленінської гносеології: точка зору	113
<i>Лавриненко Н. В.</i> Соціальне самовизначення молоді	116
<i>Бондар С. В.</i> Історико-філософська спадщина аль-Фарабі	117
Резюме англійською мовою	119

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Впечатления и заметки. <i>Прилюк Ю. Д.</i> Первая «антибюрократическая конференция» (окончание), с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕСТРОЙКИ. <i>Гапон Ю. А.</i> (Запорожье). Воспитательная функция производства и производственная функция воспитания, с. 17. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. <i>Каныгин Ю. М., Панченко В. Н.</i> Информатика: новая отрасль науки, с. 24. <i>Пилипенко В. Е.</i> Бригадный труд: реализация потенциала коллективности, с. 32. АКТУАЛЬНЫЕ ИНТЕРВЬЮ. Что такое МИК «Социология личности»? С. 43. Знакомьтесь: наш коллега из Вьетнама! С. 46. КУЛЬТУРА И МИРОВОЗЗРЕНИЕ. <i>Лобас В. Ф.</i> Мировоззренческий потенциал лингвистики, с. 48. ОФИЦИАЛЬНЫЙ ОТДЕЛ, с. 56. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. <i>Сиземская И. Н.</i> (Москва). Социальное воспроизводство человека. (Теория вопроса и пути формирования нового человека), с. 59. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. <i>Баженов Л. Б.</i> (Москва). Редукция и ее роль в развитии научного знания, с. 67. <i>Евстифеева Е. А.</i> (Калнини). Феномен веры и научное творчество, с. 75. ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ. <i>Тихомиров В. Н.</i> (Запорожье). Философские аспекты мировоззрения И. С. Тургенева, с. 82. <i>Филоненко Н. В.</i> Православная концепция истории: традиционные идеи и модернистские тенденции, с. 88. ♦ <i>Порус В. Н.</i> (Москва). Философия техники: обзор проблематики, с. 98. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. <i>Эпштейн А. И.</i> (Харьков), <i>Тростановский Ж. С.</i> (Харьков). Междисциплинарные взаимосвязи в гуманитарном познании, с. 105. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. <i>Николко В. Н.</i> (Симферополь). Проблема творчества, с. 110. <i>Малышко Л. Н.</i> Человеческий фактор: структура, сущность, пути активизации, с. 111. ХРОНИКА, с. 16, 46. РЕЦЕНЗИИ. <i>Василенко В. Л.</i> Исследование актуальных аспектов методологии обществоведения, с. 112. <i>Воропай Т. С., Звігялиць В. А.</i> Понимание как проблема марксистско-ленинской гносеологии: точка зрения, с. 113. <i>Лавриненко Н. В.</i> Социальное самоопределение молодежи, с. 116. <i>Бондар С. В.</i> Историко-философское наследие аль-Фараби, с. 117. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 119.

Ю. Д. Прилюк

ПЕРША «АНТИБЮРОКРАТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ» *

Нарешті, розповімо про спроби підступитися до проблеми вивчення й подолання бюрократизму, здійснені в межах так званого системного підходу.

Як відомо, одеські філософи давно вже працюють над його методологією, мають значні результати і досвід, так що можна навіть говорити про «одеську школу», яка під керівництвом А. І. Уйомова зайнята вдосконаленням методів системного аналізу... То ж, чому, доречно запитати, розповідь про виступи в традиціях цього підходу подається тільки наприкінці цих нотаток? Чи не авторська це дискримінація цілого наукового напрямку?

Гадаю, ні. Швидше — навпаки: оскільки далеко не всім нашим читачам близький і зрозумілий системний підхід, оскільки виступи його прихильників мали часом досить екзотичні аналогії й терміни, «дальнобійні» висновки, побудовані на екстраполяції методів і традицій. Скажімо, фізики — на соціологію, остільки я вважав за потрібне увести спочатку читача в суть справи, розповісти про ті спроби, які ґрунтувались на загальносоціологічному, історичному, психологічному, етичному, соціально-політичному та ін. підходах, а вже потім, спираючись на цю інформацію, розказати про системний аналіз бюрократизму. Гадаю, так більш зрозумілими будуть для читача і ті (часом — раптові) переходи від абстракцій до конкретики, від однієї наукової дисципліни — до іншої, яких чимало у виступах прихильників системного підходу.

Однак надамо їм слово — і передусім фундатору «одеської школи» А. І. Уйомову.

А. І. Уйомов (доктор філос. наук, професор, завідуючий відділом Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР). Теоретико-системні аспекти бюрократизму і методи боротьби з ними.

Першим завданням науки є проникнення в сутність явища, яке вивчається. Тут наводилося багато рис бюрократизму як соціального феномена. Це формалізм і тяганина, бездушність і авторитарність, прагнення уникнути відповідальності і нічого не робити.

Чи виражає все це сутність бюрократизму? Негативну відповідь на це питання можна обґрунтувати, показавши, що бюрократизм можливий і без кожного з названих проявів. Але тоді цілком природною буде думка, що бюрократизм пов'язаний з функціонуванням будь-яких організацій. Якщо держава — специфічно людське утворення, то поняття організації ширше і не обов'язково зв'язане з людською діяльністю. Це показав О. О. Богданов у своїй «Тектології»¹, яка свого часу не була правильно оцінена. І організація, і управління наявні і в організмі тварини або рослини, та й у неорганічній природі. Тому, якщо ми маємо намір знайти найглибші корені бюрократизму, то мусимо копати глибше, ніж рівень держави і навіть

* Закінчення. Початок див.: Філософська думка. — 1987. — № 6. — С. 24—35; Філософська думка. — 1988. — № 1. С. 11—24; Філософська думка. — 1988. — № 2. — С. 3—16.

¹ Богданов А. Тектология. Всеобщая организационная наука. — Берлин; Петербург; Москва, 1922. — С. 20.

людського суспільства, оскільки ці корені виходять з самої природи організації і управління нею.

Організація — окремий випадок системи. Тому правомірно буде виділити теоретико-системні аспекти бюрократизму. Г. О. Полікарпов говорив про бюрократизм на рівні електронів. Це було сприйнято як жарт і дійсно було жартом. Але якщо взяти аналогію з відчуттям, щодо якого, як зазначав В. І. Ленін, «у фундаменті самої будівлі матерії» можна... припускати існування здатності, схожої з відчуттям»², то в тому ж таки «фундаменті» можна припускати і деякі особливості організації систем, котрі (звісно, вже у розвинутому вигляді) втілюються у бюрократизмі.

Передусім про управління системою. Тут найважливіше — це складність системи. Проста система добре управляється як простою, так і складною системою. Прикладом першого типу управління є регулювання тиску в котлі регулятором Уатта, другого — їзда на велосипеді чи автомобілі. Зовсім інша ситуація, коли система, що підлягає управлінню, має велике значення складності (так звана «складна система»). Характерною рисою такої системи є «нетерпимість щодо управління»³. Ця «нетерпимість» призводить до того, що результат управління нерідко буває протилежним очікуваному, що сприймається як «контринтуїтивність» поведінки складної системи⁴.

Кожна складна підсистема в межах складної системи має тенденцію до самостійного функціонування. Це може спричинити розпад системи, що спостерігається, наприклад, у випадку смерті індивідуума. Або як хвороба, надмірний розвиток однієї з підсистем за рахунок інших. Це можливо у живому організмі (скажімо, ожиріння), можливо і в державі, коли такі підсистеми, як поліція, армія, школа, медицина чи інші, набувають самодостатнього значення. У суспільстві це зв'язано з наявністю певного партикулярного інтересу в деякій підсистемі, іншого, відмінного від інтересів системи в цілому.

Особливе положення посідає система управління. Прагнучи управляти всіма процесами у складній системі, вона ставить перед собою нерозв'язне завдання. При цьому вона вдається до двох засобів. Перший — ускладнення підсистеми, яка здійснює управління. Звідси — кількісне зростання апарату управління, збільшення кількості рівнів ієрархії, потоку паперів, в яких управляюча система намагається відобразити різноманітність, наявну в системі, якою управляють. Інший шлях — спрощення самої системи, що підлягає управлінню (порівняйте: боротьба бюрократів проти розмаїття думок, їхнє прагнення все підігнати під стандарт і т. д.). Так пояснюється ряд виявів, характерних для бюрократизму як соціального явища. Скажімо, тяганина може бути простим наслідком неможливості переробити всю потрібну інформацію і прийняти відповідне рішення (а не тільки виявом поганого характеру управління, його аморальності та ін.).

Сказане стосується об'єктивних умов виникнення бюрократизму як особливості апарату управління складними системами, коли відзначені риси загострюються ще й завдяки прагненню бюрократії до самозбереження і розвитку.

За певних історичних обставин бюрократичність систем управління може різко зростати. У доповідях С. А. Нікольського і В. Д. Цимбалюка з'ясовувались специфічні причини посилення бюрократії в нашому суспільстві. Немає підстав заперечувати проти того, що такі причини справді існували і що багато в чому вони пов'язані з діяльністю Сталіна. Але важливо те, що їх треба було передбачити — хоча б тому, що задовго до появи першої соціалістичної держави вже висловлювались застереження про ймовірність її бюрократизації. На небезпеку бюрократизації соціалістичного суспільства вказував, наприклад, Г. Спенсер⁵.

Задовго до перемоги соціалістичної революції про це говорили і основоположники марксизму. Вилучення бюрократизму із суспільного життя вони пов'язували з відмиранням держави, яка мала бути, відправлена «в музей старовини, поруч з прялкою і з бронзовою сокирою»⁶ (Ф. Енгельс). «Ми зовсім не розходимось з анархістами в питанні про скасування держави як мети»,⁷ — підкреслював В. І. Ле-

² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 18. — С. 36.

³ Растринин Л. А. Адаптация сложных систем. — Рига, 1987. — С. 46.

⁴ Форрестер Дж. Динамика развития города. — М., 1974. — С. 120.

⁵ Спенсер Г. От свободы к рабству // Соч. Герберта Спенсера. В 5-ти томах. — Т. 3. — Спб. — 1900. — С. 269—270.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 167.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 33. — С. 57.

нін. Який же теоретико-системний смисл вкладався в ідею про відмирання держави? Ф. Енгельс уявляв це так: «Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає. На місце управління особами стає управління речами і керівництво процесами виробництва»⁸.

Це означає, що управління складною системою замінюється регулюванням процесів самоорганізації. Складна система, будучи «нетерпимою» до управління з боку зовнішньої щодо неї системи, включає в себе процеси самоорганізації, які дають їй можливість досягати своїх цілей надійніше і швидше. Це цілком зрозуміло на прикладі такої складної системи, як людський організм. Так, наша свідомість не може не прагнути управляти всім, що відбувається в організмі. Проте процеси саморегуляції забезпечують нам швидшу пристосовуваність до найрізноманітніших умов. Управління зводиться в такому разі до цілеспрямованого, але непрямого впливу на саморегуляцію — а це вже значно простіша система зв'язків і завдань. В кінцевому підсумку можна знайти систему «точок впливу»⁹, яка буде такою простою, що управління нею (а через неї — саморегуляцією) буде вже і можливим, і ефективним.

Демократизація існуючого апарату управління, виборність, регулярна змінованість, контроль знизу тощо безперечно є важливими засобами у боротьбі з бюрократизмом як сукупністю негативних рис цього апарату. Однак сама по собі демократизація коренів бюрократизму не знищує.

Щоб вирвати ці корені, потрібно інше — різке скорочення кількості функцій бюрократичного апарату, зменшення кола його завдань. Саме про це писав В. І. Ленін, коли основним засобом боротьби з бюрократизмом називав спрощення апарату¹⁰. Зрозуміло, що істотне спрощення апарату можливе лише за умов відповідного спрощення його функцій, а останнє має своєю передумовою опору на самоорганізацію, самоуправління.

Випишемо висновки, дані А. І. Уйомовим.

1. Управління складною системою (суспільне управління) може бути ефективним лише за умови його прямого впливу тільки на «вузлові точки» самоорганізації; 2. Виявити такі точки можна тільки шляхом неухильного скорочення кількості функцій бюрократичного апарату, його спрощення і послідовного передання цих функцій самоуправлінню, саморегуляції, самоорганізації, органічно притаманним об'єктам управління.

Тепер ознайомимось із виступом Г. О. Полікарпова, згаданим у виступі А. І. Уйомова. Що тут — жарт, а що — всерйоз? Судіть самі.

Г. О. Полікарпов (канд. філос. наук, зав. кафедрою філософії Одеського інституту інженерів морського флоту). Про можливість природничо-наукової моделі бюрократизму.

Як правило, теоретичне вивчення бюрократизму обмежується суспільно-науковими категоріями. Однак розглядати бюрократизм можна і ширше.

Хоча це і видається вам дивним, але я вважаю, що логічні аналогії бюрократичного феномена можна знайти і у світі елементарних частинок. Звичайно, природнішим здається трактування бюрократизму в контексті теорії організації або загальної теорії систем. І хоча фізика на їх фоні програє у загальності, але це окупається деякими перевагами: максимальною простотою її об'єкта, більш безпосередньою об'єктивністю, наявністю порівняно наочних моделей, що полегшують розуміння явищ, розвинутим математичним апаратом та ін.

Фізичний підхід (не концепція!), якщо його не абсолютизувати, є непоганим введенням до системного представлення багатьох проблем, у тому числі й соціальних. Такі системні характеристики, як ієрархічність, упорядкованість, регенеративність, опосередкованість, центрованість, стабільність, сильність, варіативність та ін., які можуть бути корисними при широкій теоретичній інтерпретації феномена бюрократизму, добре подані на фізичній мові.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 276.

⁹ Форрестер Дж. Динамика развития города.— С. 122.

¹⁰ Ленинский сборник XXXVIII.— С. 338.

Можна скористатися не тільки змістом фізичних теорій, а й самим процесом їх становлення і розвитку. При цьому виявляється і діалектика оцінки бюрократизму в історії. З соціального погляду, лишається загадковою універсальність бюрократизму, його живучість і пристосовуваність. Якщо він має об'єктивні передумови, то чому не зникає разом зі зникненням цих передумов? Якщо породжений суб'єктивними причинами, то чому ж неефективна боротьба, що спирається на вольові рішення?

Трактування бюрократизму як «пережитку» мало що пояснює. Треба шукати позакласові або нові аналоги класових факторів. І в соціалістичному суспільстві можливе певне розшарування. Воно пов'язане з традиціями, з моральними цінностями, різними формами власності, але тільки опосередковано, через новий фактор суспільного життя, значення якого надзвичайно зросло і сформувало одну із найважливіших життєвих потреб — в інформації. Привілеї у володінні інформацією також можуть призвести до порушення соціальної справедливості.

Стратегія боротьби з бюрократизмом може бути різною. Вона залежить від визначення детермінації асиметрії в інформаційних процесах суб'єктивними або об'єктивними причинами.

Аргументом на користь фундаментальності об'єктивних передумов бюрократизму можуть бути певна виділеність фундаментальних рівнів у фізичних мікропроцесах, спонтанна асиметрія у формі порушення парності. Можливо, сама природа сучасної соціальної організації як самоорганізації через свою інформаційну перенасиченість і перевантаженість створює умови для асиметрії, коли будь-який найменший центр кристалізації катастрофічно швидко перетворює однорідне в неоднорідне? Справа, отже, не тільки у злій волі, а в деяких об'єктивних обставинах.

Бюрократизм — багато в чому парадоксальне явище. Зайве доводити, що фізика має великий досвід поводження з такими явищами; більше того, існує особлива методологія — принцип доповняльності — для теоретичного осмислення парадоксальних явищ.

Візьмемо, наприклад, таку особливість, як специфічне відношення бюрократії до «лівизни» і «правизни» управлінських рішень і процедур. Явна перевага «правизни», тактики «краще заборонити, ніж дозволити», наводить на думку: а чи не покладаються на один і той самий орган функції, які об'єктивно не сумісні в розумінні доповняльності, але які цілком можуть бути реалізовані різними органами?

Ці штрихи до природничонаукової моделі бюрократизму не претендують на його виправдання. Модель спрямована на пошуки більш глобальних обґрунтувань і коренів бюрократизму шляхом дальших екстраполяцій і аналогій.

Безперечно, загальна теорія систем здатна зразу інтерпретувати бюрократизм, але, на жаль, лише «симетричним» чином. Ми, звичайно, розберемо потрібні системні параметри, проте ж невідомо, якого значення треба надавати тому чи іншому системному параметрові? Із самого життя або суспільствознавчої науки цей вибір зробити дуже складно, — то, можливо, потрібну асиметричну модель може підказати фізика?

Не коментуватиму сюжети з електронами і фізичними аналогами бюрократизму — зрештою, я не спеціаліст; а, може, й справді у таких зіставленнях є сенс? В усякому разі заслуговують на увагу результати цих зіставлень, сформульовані Г. О. Полікарповим як проблеми. Їх тут прийимай дві. Перша — проблема привілеїв у володінні інформацією (а це часом істотніший фактор владарювання, ніж натуральні, матеріальні й сервісні привілеї і пільги бюрократів, про які вже йшла мова. — Див., напр.: Філ. думка. — 1988. — № 1. — С. 17). Друга — проблема (політичної, мабуть?) асиметрії в орієнтаціях і діях бюрократів, проблема їх, простіше кажучи, схильності до регресу, реакційності тощо. Як тут можна практично використати принцип доповняльності, не берусь розтлумачувати. В усякому разі, гадаю, не через «взаємодоповнення» «правих» (бюрократизованих) організацій — «лівими» (небюрократизованими). А проблема тут, як і в попередньому твердженні, є.

Може, глибше проникнення в методологію системного підходу дозволить нам розібратися: як ці проблеми аналізувати?

О. В. Ніколенко (канд. філос. наук, доцент кафедри філософії Одеського електротехнічного інституту зв'язку). Про можливість системно-параметричної кваліфікації феномена бюрократизму.

З системної точки зору бюрократизм може виялятися не тільки як наслідок недосконалої системи управління, зумовленої її багаторівневостю, але й як самостійна модифікація службовцем тих функцій, котрі покладені на нього відповідними інструкціями й нормативними актами. Бюрократизація виконання відповідних функцій звичайно ґрунтується на максимально «суворому» виконанні розпоряджень, доповнених ініціативою службовця для посилення цієї «суворості». Тут ініціатива спрямована не на виконання певних функцій, а на «суворість» їх виконання. Це часто-густо паралізує функціонування відповідної системи.

В Японії, Італії та інших капіталістичних країнах практикується такий спосіб страйку: службовці або робітники починають виконувати свої обов'язки строго за інструкцією, не вносячи від себе ніякого творчого моменту, не враховуючи конкретної ситуації. В результаті процес виробництва або функціонування установи відразу припиняється. Не буде перебільшенням сказати, що ми вже давно призвичаїлись до такої організації нашого суспільного життя, котра визначається фактично перманентним страйком (тобто роботою «суворо за інструкцією») бюрократизованого апарату управління; більше того, ми навіть виробили особливі прийоми роботи в умовах цього «страйку» — наприклад, за допомогою хабара, лестощів, кумовства, земляцьких зв'язків та ін. Причому і саботаж прийнятих управлінських рішень чиновниками ми часто-густо ладні розглядати як наслідок недостатньої нашої наполегливості в застосуванні зазначених «методів».

Радикальний спосіб усунення феномена бюрократизму може бути віднайдений на шляхах його системного дослідження. Багато хто згоден, що потрібно подати в теоретичній формі антибюрократичні критерії в оцінці функціонування системи. (Емпіричні критерії інтуїтивно всім відомі).

Такі системні параметри, як центрованість, мінімальність і автореферентність, можуть сприяти розумінню феномена бюрократизму. З цього погляду він може бути кваліфікований як посилення центрованості системи, супроводжуване порушенням її мінімальності на основі спонтанного утворення автореферентних центрів функціонування. Віднайдення у відповідній системі управління соціально-економічних референтів цих параметрів дозволяє виявити антибюрократичні тенденції, іманентно властиві цій системі.

О. В. Ніколенко схопив характерний, на мій погляд, нюанс бюрократизованої управлінської діяльності: неодмінну саморефлексію чиновника, який завжди тримає в думці певну дистанцію не тільки між собою, своїм життям — і своєю роботою, справою, яку він вирішує, а й між цим її вирішенням — і оцінкою його самого колегами, а ще більше — начальством.

Ця особистісна риса дає підстави розглядати проблему бюрократизму ще й у такому аспекті: діяльність бюрократа, як і весь ритуал бюрократичного прийняття рішення, є своєрідна гра, регламентована особливими правилами. Про цей поворот нашої теми я нагадую задля того, щоб запросити до дослідження проблем бюрократизму ще й спеціалістів з теорії ігор. Про це, здається, не говорили на конференції, а тим часом згаданим спеціалістам, знайдеться робота на цій ниві.

Дещо інший варіант системного витлумачення бюрократизму був даний у виступі А. Ю. Цофнаса.

А. Ю. Цофнас (доцент кафедри філософії Одеського політехнічного інституту). Деякі системні характеристики бюрократизму.

Бюрократизм виникає тоді, коли гіпертрофується виконавча влада, а її власні інтенси, цілі, способи діяльності видаються за всезагальні, нав'язуються конкретним виконавцям. Функціонування бюрократичної системи здійснюється в суперечності з кантівським категоричним імперативом, оскільки людина розглядається саме як засіб, а не як мета діяльності системи. При цьому управління системою має тенденцію стати самоціллю.

Передумовою виникнення бюрократизму є не тільки поділ державних органів на законодавчі і виконавчі, але й ієрархічна тоталітаризація управління, причому зі спрямованістю зв'язків «зверху вниз». У гранично простому випадку структура даної системи в умовній термінології така: блок стратегії—блок тактики—блок реалізації. Ступінь бюрократизації тим вищий, чим більше «блок тактики», скориставшись із свого проміжного положення, підміняє собою «блок стратегії» і виключає зворотний вплив на себе конкретних виконавців («блоку реалізації»).

Ефективність бюрократичної системи управління залежить від характеру розв'язування завдань. Якщо не потрібний творчий підхід, якщо завдання алгоритмізоване, а межі діяльності чітко визначені, тобто якщо є максимальна стратегічна визначеність, то «блок тактики» може діяти відносно успішно, іноді навіть створюючи ілюзію непотрібності самого «стратегічного блоку». На цьому ґрунтуються ідеї менеджмента: припускається, що менеджер може лише в загальних рисах знати, що треба робити, але зате добре знає, як треба досягнути мети.

Однак коли завдання формулюється нечітко, його розв'язання потребує творчого підходу, ініціативи, а не наказу (а такі майже всі суспільні проблеми), управлінська роль «блоку тактики» значно зменшується. Хоча, ясна річ, він протидіє цьому: з'являються шкідливі для кінцевого результату інструкції про те, коли орати і що сіяти, або методики навчання, що мають за основу ідею повної взаємозамінюваності викладачів, та ін. Професіоналізація управління за некомпетентності адміністратора щодо конкретних цілей призводить до практики контролю за тим, що найлегше врахувати,— за кількісними показниками («валовий підхід»). На фоні забуття кінцевих (стратегічних) цілей діяльність професіонального «тактика» наштовхується на парадокс: прагнучи до більшої ефективності, він збільшує ступінь центрованості всієї системи управління, робить її тоталітарною, від чого вона вироджується.

Подолання або істотне обмеження бюрократизму здійсненні трьома шляхами, і всі вони тісно чи тією мірою розглядалися В. І. Леніним у статтях 20-х років. По-перше, недопущення «закам'янілості» системи управління можливе за рахунок введення елементів самоуправління прямо в «блок реалізації» (це, наприклад, надання відносної автономності підприємствам, розширення бригадного підряду, розвиток кооперації та ін.). По-друге, В. І. Ленін неодноразово ставив питання про подолання розриву між законодавчою і виконавчою владою, що мало б підривати жорстку ієрархічність системи управління. По-третє, В. І. Ленін звертав увагу на необхідність ефективного зворотного зв'язку в системі управління — на вмілий і справді народний контроль, причому не за діяльністю народу, тобто «блоку реалізації», (а саме так часто-густо тлумачаться функції величезного апарату народного контролю), а за діяльністю адміністрації, за виконавчими органами.

У схемі, запропонованій А. Ю. Цофнасом, відображена певна сторона динаміки бюрократизації управління. Однак не можна не заперечити в іншому: чому бюрократизованим, за А. Ю. Цофнасом, виявляється лише «блок тактики», середня (проміжна) ланка механізму управління? Мабуть, така її «виключність» є наслідком лише уможливленого припущення, бо ж на практиці «середня ланка» навряд чи бюрократизувалася б сама по собі — без відповідної підтримки як «блоку стратегії», так і, на жаль, виконавців, «блоку реалізації». Може, автор мав на увазі, що «першоклітинка» чи, так би мовити, «зерна кристалізації» бюрократизму розташовані передусім на «середньому рівні», у «проміжних ланках» механізму управління? Що бюрократизація розпочинається саме з них, а вже потім набуває сили й масштабності (середній рівень якраз досить масовий!) і ставить, сказати б, перед фактом і «блок стратегії», і «блок реалізації»?

Що ж, можливо, в такій думці є рація, але ж поки що це не більше, ніж припущення. До речі, по цій же темі «проковзнув» П. К. Ткачук у своєму виступі.

П. К. Ткачук (канд. філос. наук, доцент Одеського політехнічного інституту). Бюрократизм і антибюрократичний характер перебудови.

Бюрократизм — невід'ємний компонент держави. В загальній теорії систем, теорії управління і інформації показано, що управляюча система має переважати ту, якою

управляють за потужністю, ємністю і ефективністю використання інформації. Держава, будучи лише підсистемою певного суспільства, не має такої потужності — і, додам, в принципі не може її мати.

Неминуче виникає суперечність між потребою суспільства в переробці інформації і здатністю чиновників (кадрів апарату управління) здійснювати таку переробку. Чиновники намагаються розв'язати цю суперечність у своїх інтересах за рахунок інтересів народу, суспільства і для цього вдаються до волюнтаризму, впроваджують своєкорисливі способи переробки інформації і управління суспільством, котрі й дістали назву «бюрократизм». Серед його ознак назвемо: обмеження пропускну здатності на вході системи, встановлення черговості переробки і видачі інформації, затримка її проходження («тяганина»); формальна обробка інформації замість змістової («формалізм»); підміна стимулів, інтересів, потреб у чиновників, які приймають і переробляють інформацію, готують рішення («протекціонізм», «корупція», «відомчість», «місництво»); збільшення чисельності і ускладнення структури апарату управління; запровадження в ньому кругової поруки (утворення «чиновницької корпорації»); встановлення привілеїв чиновникам і поширення чиновничого, угодництва, підлабузництва; завоювання корпорацією чиновників реальної влади («бюрократія»); створення бюрократичної «інфраструктури страху», яка придушує ініціативу мас, виколошує їхні спроби брати участь в управлінні суспільством.

Як уже говорилося, передумови бюрократизму зберігаються і за радянської державності, хоча істотно змінюються причини їх переростання в бюрократизм. За соціалізму, я вважаю, не існує соціальної бази бюрократизму, проте не виключено його виникнення безпосередньо на «професіональній» основі.

XXVII з'їзд КПРС, січневий (1987 р.) Пленум ЦК партії виробили курс на завершення антибюрократичного етапу соціалістичної революції (підкреслено мною. — Ю. П.) на основі реалізації ленінських ідей демократизації і самоуправління, вибірності і змінюваності, позбавлення чиновників привілеїв і безконтрольності, на основі курсу на посилення гласності і звітності, критичного і самокритичного оцінювання діяльності кадрів.

Вжиті заходи значно посилюють антибюрократичну боротьбу партії і народу проти корупції, протекціонізму, інших виявів бюрократизму; руйнують «інфраструктуру страху», стимулюють ініціативу трудящих. Проте і сьогодні, як показує досвід, проміжні ланки апарату управління перебудовуються значно меншою мірою і з більшими труднощами. Рецидиви формалізму, тяганини і залякування балансують з демократичними устремліннями трудящих, причому нерідко перемагає бюрократизм. Показово, що вже давно перевантажено канал зв'язку між ЦК КПРС і рядовими комуністами, народом, а незмірно розбухлі проміжні номенклатурні ланки перебувають переважно поза цим зв'язком, в ролі мало не глядачів. Мільйони і мільйони апаратників — це чимала аудиторія!

Можливість порушення законності державними та правоохоронними органами цілком очевидна. А відновлюється законність тільки під тиском преси, при впертому опорі правоохоронного апарату. Значно деформований ідеал правової істини і комуністичної моральності, і від відновлення його за власною ініціативою відмовляються навіть там, де його ще можна відновити без особливих труднощів. В ім'я чого, в чий інтерес ця впертість?

Створюється враження, що революційна, за змістом своїм антибюрократична перебудова здійснюється в невиразних, неревольюційних формах, не позбавлених бюрократизму. Цілком можливо, що при цьому бюрократія зможе перебудуватися швидше демократії.

Назріла необхідність переформування за участю широких народних мас всіх ланок управління. Треба ліквідувати номенклатурні списки. Переглянути і обнародувати справи жертв «інфраструктури страху». Очистити систему влади від невиборних апаратчиків. Тих, хто може і бажає чесно управляти, народ знайде і висуне без номенклатурних списків.

Відзначимо спробу побудови П. К. Ткачуком понятійних синонімічних пар: це перший крок до стикування методів системного аналізу з методами суспільних наук, до яких звичайно звертаються дослідники проблем бюрократизму.

Я також взяв на себе сміливість підкреслити думку, чи, точніше, цілу тему, якої знову-таки лише торкнувся П. К. Ткачук. Чи можна справді вважати нинішню перебудову «завершенням антибюрократичного етапу соціалістичної революції»? Чи доповідач просто не утримався від ефектного риторичного пасажу, яких загалом чимало нині в періодиці? Не певен, що в розгортанні нашої соціалістичної революції можна виділити специфічно антибюрократичний етап. Швидше — навпаки: бюрократизм — це якраз те суспільне явище, цілеспрямоване подолання якого, здається, не ставилось як спеціальне завдання революції. Зруйнувати експлуататорську державу, створити нову, робітничо-селянську, радянську державність — такі завдання були висунуті, а от спеціально по знищенню бюрократизму — ні. Хіба що згодом, у 20-ті роки, коли бюрократизм почав самовідновлюватись? Та й то були швидше авральні спроби очистити нову владу від «пережитку минулого», а не реалізація як слід осмисленого і наперед спланованого програмного завдання. Мені близькі мотиви, якими керувався П. К. Ткачук, його прагнення зв'язати наші спроби потіснити бюрократію з революційними перетвореннями. Однак чи варто заколихувати себе такими фразами? Тим більше суспільствознавцям, тим більше з такою легкістю продукуючи «етапи», а саму революцію розтягуючи аж на сім десятиліть, протягом яких не так-то й легко віднайти її реальні прояви. Чи були «етапами революції» періоди репресій наприкінці 20-х, 30-х, 40-х, на початку 50-х років? Чи слід вважати «етапами революції» «період застою», часи повоєнної відбудови, роки непу, колективізації тощо? Фраза — фразою; десь, мабуть, і без неї не обійтись. Але щось побоююсь я, щоб у ході перебудови не вигадали їй легендарне минуле, благородний родовід та інші ідеологічні прикраси, якими ми, радіючи, так розквітчаємо її, що вже й не помічтимемо: які ж насправді наші досягнення в антибюрократичній боротьбі? Не випадково ця застережлива нота звучала не лише у П. К. Ткачука, а й практично в усіх доповідачів.

Чи не найбільш узагальнюючий алгоритм системного дослідження бюрократизму змалював А. Д. Крисілов.

А. Д. Крисілов (канд. техн. наук, ст. наук. співроб. Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР). Про застосування системного підходу в дослідженні бюрократизму.

Чому саме системний підхід уявляється адекватним апаратом для дослідження бюрократизму? Тому що, з одного боку, бюрократизм — це складний об'єкт, — значить, і розглядати його потрібно саме в цілісному, системному уявленні, у всій багатоманітності його зовнішніх і внутрішніх зв'язків, причинно-наслідкових відношень, поліморфізму і т. п. Системний підхід є інструментом, призначеним для дослідження багатокомпонентних систем, які мають складні природу, структуру і приховані зворотні зв'язки.

Перший етап системного підходу — формулювання і аналіз цілей. Маються на увазі і цілі (ціль) досліджуваної системи, і цілі самого дослідника. Однозначно відповісти на питання про цілі бюрократизму як системи непросто. Тому варто розглянути спочатку питання про цілі носія бюрократизму. В ряду таких цілей (дотримання форми та ін.) треба виділити, очевидно, головну і спільну практично для всіх бюрократів мету — безпосередню особисту вигоду, як матеріальну, так і нематеріальну (наприклад, бажання зберегти свій спокій; отримати насолоду від чийогось припинення, помститися та ін.). Матеріальні цілі бюрократа або групи бюрократів — гроші, кар'єра, матеріальні блага. Практично кожний бюрократичний акт має корисливе підґрунтя. Якщо ж говорити про бюрократизм як про систему, то однією з суттєвих її цілей є самозбереження, нерідко — за рахунок розширення, експансії, адосконалення та ін.

Цікавим є з'ясування цільових установок дослідника. Для одних — це встановлення істини, для інших — пошук гармонії, визначення порядку. Сьогодні для нас, я думаю, головною метою дослідника має бути подолання, ліквідація, зруйну-

вання бюрократизму. Без цього дослідження залишиться абстрактним, беззубим і безпредметним.

Наступний етап — первинна **структуралізація**. Тут необхідно визначити межі об'єкта, розглянути його зовнішнє середовище, подібні до нього суспільні явища, соціальні, організаційні, психологічні, економічні фактори, які його живлять. В результаті може бути отримано визначення бюрократизму і з'ясовано його співвідношення з некомпетентністю (як самих бюрократів, так і їхніх жертв), з обмеженістю, честюлюбством, дурістю, байдужістю та ін. Дуже важливим буде визначення тонкої грані між бюрократичним зловживанням і слідуванням букві закону, між формальним і змістовним дотриманням правил. Без такої діагностики, без з'ясування критеріїв і типології відмінностей боротьба з бюрократизмом не зможе бути прицільною.

Наступним етапом є **вторинна структуралізація або декомпозиція**. Тут необхідно з'ясувати внутрішню структуру бюрократизму як системи суспільних відносин, визначити характер цієї структури (як ієрархічної чи гетерархічної), розглянути елементи, які її складають. Очевидно, можуть аналізуватися і об'єктно-суб'єктна модель (бюрократ і його жертва), і структурні особливості (центрована або сітьова система), види елементів бюрократичної системи і зв'язків між ними, їх типологія, здійснюються реляційний аналіз тощо.

Змістом наступного етапу є з'ясування принципів, закономірностей існування (функціонування) і розвитку досліджуваної системи, визначення її системоутворюючих параметрів. Для нашої системи до таких параметрів треба віднести авторегенеративність, латентність зв'язків, можливо — функціональну «супернадійність». Серед принципів, на яких ґрунтується бюрократизм, можна виділити принцип страху, але, гадаємо, правильнішим було б вести мову у цьому розумінні про принцип залежності як ширший. Дуже цікаво проаналізувати екстремальні принципи, що діють в бюрократичній системі (наприклад, принцип максимуму, згідно з яким примат форми, «букви» доводиться до абсурду», «обдирання» жертви відбувається до кінця та ін.); або принцип мінімуму (скажімо — дій або інформації, коли забороні підлягають найважливіші для соціальної системи, для громадської думки відомості — екологічні, управлінські, медичні та ін.). В системному плані (а також з погляду цілей нашого дослідження — подолання бюрократизму в соціалістичному суспільстві) надзвичайно важливо розглянути адаптивні принципи, завдяки яким бюрократична система забезпечує своє виживання, поглиблення свого паразитичного характеру, проникнення в нові галузі і сфери суспільного життя. Становить інтерес також розгляд стосовно бюрократизму принципів збереження (наприклад, у зв'язку з гетероморфізмом), теорії діяльності, гіперболічних розподілів (закон Ципфа — Парето), прийомів розосередження відповідальності і концентрації прав та ін.

На кожному з перелічених етапів уявляється корисним діяти, використовуючи апарат одного з варіантів теорії систем і тим самим здійснюючи не лише системний підхід, а й системний аналіз. Гадаємо, що продуктивність такої роботи не потребує спеціальних доведень.

Переходячи від системного аналізу до системного синтезу, в рамках описаного системного підходу доцільно здійснити моделювання бюрократичної системи. Така модель, побудована на матеріалах попередніх етапів, може бути формальною (інформаційною, логічною, імітаційною, реалізованою, наприклад, у програмному вигляді на ЕОМ) або фізичною (феноменологічною, цілеспрямованою і т. ін.).

Заключним етапом дослідження мають бути аналіз результатів і концентрування висновків та рекомендацій, а потім і вихід в практику, після чого треба буде провести уточнення або ревізію цілей і перейти до чергового циклу роботи.

Серед цікавих думок, висловлених А. Д. Крисіловим, відзначу одну — ідею моделювання бюрократизму. Тут, здається, цілий дослідницький напрям, продуктивність якого спричинюватиметься перш за все тим, що моделювання дає змогу вивчити і спрогнозувати динаміку бюрократизації — як в окремих ланках механізму управління, по окремих відомствах, регіонах чи галузях, так і в цілому. Ми досі більше уваги приділяли, так би мовити, онтології бюрократизму, його детермінантам, структурі явища, а також аналізу, сказати б, субстрату — того людського матеріалу, який так чи інакше перетворюється на бюрокра-

тію. Однак дослідження еволюції бюрократичної системи, уточнення її (можливої і реальної) динаміки — усе це дасть значний внесок у розуміння бюрократизму як явища, що розвивається (за своїми закономірностями), розростається і дає метастази у певній послідовності, з деякими темпами, прискоренням тощо.

Знання внутрішньої природи бюрократизму, його самодетермінації не лише озброїть нас певними прогностичними даними, висвітлить його «слабкі місця» (тобто дасть цілі, по яких можна завдати йому дошкульних, уразливих ударів), а й убезпечить від можливих помилок у цій руйнівній-перетворюючій діяльності.

Про це якраз говорив О. В. Живицький, якому, нагадаю, організатори конференції офіційно надали роль «адвоката диявола».

О. В. Живицький (канд. екон. наук, ст. наук. співроб. Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР). **Не ліквідація, а перебудова!**

У розв'язанні проблем бюрократизму важливо уникати крайностей поспіху і однобічності оцінок. Не виключено, що ліквідація або непродумана зміна окремих сторін бюрократизму може призвести до непередбачених і небажаних наслідків. Необхідно забезпечити і конструктивний підхід, наукове передбачення, гнучкість і реалізм, які дозволять розрізнити негативні і корисні (на сучасному етапі) сторони бюрократизму, що сприятиме справді науковому підходу не тільки до вивчення, але й до управління цим складним явищем, зокрема до перебудови тих його сторін, котрі певною мірою відповідають суспільним потребам.

На мою думку, розв'язання проблеми бюрократизму має відбуватися шляхом:

1) системного розгляду (в тому числі й за допомогою моделювання) різних варіантів зміни і перебудови бюрократичної підсистеми, з врахуванням впливу цих змін на всю суспільну систему і забезпечення пріоритетів, принципів соціальної справедливості, а також запобігання можливих втрат від малокерованих процесів розвитку демократії та ін;

2) планомірної, гнучкої і конструктивної зміни окремих елементів бюрократизму (за виключенням соціально небезпечних, бо там потрібні радикальні методи) з попередньою експериментальною апробацією гіпотез зміни на базі окремих галузей і регіонів;

3) випереджаючого етичного виховання населення (особливо його відсталіх груп) з метою забезпечення правильної його реакції на поступове послаблення ролі і функцій бюрократизму.

На цьому завершуємо огляд виступів учасників першої «антибюрократичної конференції», яка, нагадаємо, відбулася в Одесі в травні 1987 року.

* * *

Тепер хотілося б висловити кілька загальних думок з приводу перспективи висвітлення проблеми бюрократизму як важливої умови його практичного подолання.

Конференція показала, що нині ми фактично не маємо ні наукової традиції, ні досвіду, ні заділу щодо вивчення проблеми бюрократизму. Відсутній поки що і дослідницький корпус, внутрішньо об'єднаний чи то координацією, чи методологією чи спільним інтересом. Картина така: є загальна суспільна потреба в аналізі згаданої проблеми, є численні звертання до науковців за практичними порадами, є кінець кінцем неможливий фактор часу, котрий виступає як закономірність, не всіма ще осягнута: якщо не ми розкусимо бюрократизм як невідкладну теоретичну й практичну суспільну проблему, то він розкусить нас (заразом або поодиночі), бо бюрократія нині ще цілком спроможна спинити або звести нанівець і перебудову, і прискорення, і насамперед демократизацію суспільного життя.

Щоб не віддати їй на поталу ті «перші паростки», перші спроби наукового вивчення згаданої проблеми, які вже пробілися і в республіці, і по країні загалом; щоб вивести дослідження зі стану аматор-

ських (і тому не завжди ефективних, але завжди вразливих); щоб, на-
решті, використати наш чималий науково-організаторський досвід і
традиції (раз уже ми тут не маємо, як зазначалося, досвіду й традиції
власне науково-теоретичної), потрібно взяти курс на створення **науко-
во-теоретичної дослідницької програми** (хоча б республіканської) з
вивчення проблеми бюрократизму.

Я цілком свідомий того, що створення такої програми — справа не-
легка, що вона не під силу ні нашій редакції, ні Інституту філософії
АН УРСР, якщо тільки вони одні нею займатимуться. Більше того, дос-
від створення й реалізації єдиної на сьогодні Республіканської комп-
лексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуні-
стичного виховання на 1988—1990 роки показує, який непростий і не-
швидкий шлях розробки, затвердження і здійснення таких програм.
Однак, гадаю, нині назріла потреба в постановці самого питання про
програмну організацію досліджень проблеми бюрократизму.

На конференції мені стало цілком зрозуміло, що таку величезну й
широку проблему, як вивчення бюрократизму, нам ніколи не зрушити
з місця без потужних організаційних важелів, без об'єднання зусиль,
координації цілей і планів, без певної послідовності дослідницьких кро-
ків і, нарешті, без недвозначного соціального замовлення, котре має
бути і імпульсом, і виправданням, і стимулом для вчених, які готові
(або будуть готові) взяти участь у такій програмі. З другого боку, так
само очевидно, що без розв'язання (теоретичної) проблеми вивчення
нам ніколи не розв'язати (практично) проблеми подолання бюрократиз-
му. Честь і хвала нашим одеським колегам-першопрохідцям, «антибю-
рократичної» ниви, але сама по собі ця перша ластівка, на жаль, весни
не зробить.

Тут є ще й така обставина. Не секрет, що «антибюрократична» тема
потрапила нині до розряду гостро кон'юнктурних; що наші видавництва
і редакції активно шукають авторів, згодних написати «щось злободен-
не» з цього приводу. Однак не менш очевидно й те, що за такого по-
питу неминучими будуть скороспілі і халтурні (з науково-теоретичного
боку), але зате «гостро-публіцистично-упаковані» публікації. Дуже імо-
вірно, отже, що ми невдовзі зіткнемося з низкою праць (журнальних і
книжних), у яких буде все: багаторазові перекази антибюрократичних
висловлювань Маркса, Енгельса, Леніна; «смажені» факти з життя, яких
більше ніж доволі; дошкульні звинувачення і гнівні філіпіки на адресу
бюрократів; поспішні рекомендації тощо, але не буде головного: до-
статньо продуманої теоретичної бази, наукового підходу, обґрунтова-
них прогнозів і практичних пропозицій. Усе це, побоююсь, швидко
дискредитує саму справу, саму ідею наукового висвітлення явища бю-
рократизму, дасть нам миттєве задоволення від влучення «прямою на-
водкою», але позбавить тієї далекобійності, без якої ніякого серйозно-
го ефекту ми не матимемо. Бюрократія давно вже звикла зализувати та-
кі дрібні рани, навчилась навіть видавати на покарання найдіозніших
своїх представників — отож, і такі прямі влучення їй не страшні. Тим
більше за нинішніх умов, коли художня література в нас прагне під-
німати історичну науку, а публіцистика — соціальну філософію і соціо-
логію (щоправда, винні в цьому не стільки літератори й публіцисти,
скільки самі суспільствознавці).

На X партконференції В. І. Ленін говорив про «багато тисяч» чи-
новників, які ведуть проти нас «війну за всіма правилами бюрократич-
ного мистецтва». «А ви проти цього, товариші, як воюєте?» — запиту-
вав він. — «Ви думаєте, що голими руками можна взяти цей «юж-
бум»» ** і т. д. Коли ми вели війну з Денікіним, ми не йшли на нього з

** Перед цим В. І. Ленін так схарактеризував його: «Що таке цей «южбум», я
не знаю; це, напевно, установка, що слабує на те саме бюрократичне перекручення,
як і всі наші інші радянські установи» (Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 302). Отож,
«южбум» виступає тут як певне узагальнення забюрократизованих наших відомств.

голими руками, а добре озброювались і організовували армії. А тут сидять чудові канцелярські чиновники, які тепер **інтереси свого класу** (підкреслено мною.— Ю. П.) бачать у тому, щоб нам робити пакості, заважати нам працювати..., які знають канцелярську справу в 100 разів краще, ніж ми... З ними треба воювати за всіма правилами мистецтва...» (Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 302). Якщо справді виходить з лєнінських настанов, якщо всерйоз братися за подолання бюрократизму, то ні на голий ентузіазм, ні на (адміністративні ж по суті) перекомпоновки апарату робити головну ставку не можна. Бо і те, і те здатне лише заподіяти окремі пробоїни, ліквідувати місцеві надмірності, але не дасть нам ні осягнення всього явища загалом, ні цілісної стратегії його подолання. В кращому разі матимемо низку закликів і низку кампаній по боротьбі з бюрократизмом, але він за останні 70 років пережив їх уже хтозна-скільки. І не просто пережив, а ще й зміцнів, розвинувся, вдосконалився — так що навчився включати їх у практику свого існування як неодмінний ритуальний момент останнього.

Та й, здається, щодо войовничості згаданих закликів ми досягли вже гранично можливого рівня. «Треба оголосити справжню війну, якщо хочете, моральний терор цьому паперово-бюрократичному стилю...» — говорилося, наприклад, на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України (цит. за: Радянська Україна.—1983.—29 черв.). Що ж, з війною з Денікіним боротьбу з бюрократизмом порівнював ще В. І. Ленін у травні 1921 року. Відтоді цю дивну нескінченну війну ми регулярно проголошуємо ось вже понад 65 років. До терору (хоч би й морального), здається, ще не закликали. Ну що, ж, закликали — а через чотири роки змушені були визнати — на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України: «Сильно ще гальмують перебудову консерватизм, бюрократизм, нерішучість, безвідповідальне ставлення до справи, відсутність ділової ініціативи, коротше кажучи — старі пута, вантаж старих звичок» (цит. за: Радянська Україна.—1987.—16 лип.). Отож, старі пута, старі звички, старий тягар, а не вантаж — усе це нікуди не щезло, не злякалось ні нашої «війни», ні нашого «терору».

Можна, звичайно, втішати себе, що подолання бюрократизму — справа непроста і потребує часу. Однак ми, на жаль, не маємо підтверджень, що впродовж останніх десятиліть і останніх років тут наявні вагомі ознаки його подолання. Так, посилилась (та й то віднедавна) критика окремих бюрократів; здається, вони можуть потрапити тепер і під перехресний вогонь громадськості і трудових колективів, бо ж останніх змусить, очевидно, до цього радикальна економічна реформа. І все ж, якщо «моральний терор», то за якою тактикою? Якщо «війна», то якою зброєю, за яким планом генерального наступу, за якою стратегією? І хто, який «начальник штабу» може сьогодні напевне сказати, що вже побачив супротивника в цілому — його авангарди й ар'єргарди, фланги й тили, його резерви й комунікації, що знає достеменно його «воєнну доктрину», його історію, психологію і т. ін.?

Судячи з висловлювань деяких керівних працівників — партійних, державних, господарських, іноді здається, що вони певні, нібито знають, що таке бюрократія, бо, мовляв, стикаються з нею повсякчасно — отож, цілком здатні замінити наукове вивчення проблеми бюрократизму практичними узагальненнями власних спостережень. Гадаю, що це перебільшення, і наша «антибюрократична конференція» якраз це підтвердила: проблема подолання бюрократизму така багатогранна, складна і неосяжна для носія навіть найбагатшого життєвого досвіду, що сподіватися зрозуміти, а тим більше розв'язати її на основі «здорового глузду», інтуїції, словом — буденної свідомості аж ніяк не слід. Не варто виправдовувати такий підхід і економією коштів: у тому ж таки 1983 році в УРСР діяло понад триста регіональних і республіканських програм, однак не виключено, що кожна з них дала б набагато більший економоефект, якби ми завчасно не пошкодували грошей на ще од-

ну — «антибюрократичну» — програму, бо об'єкт, що її цікавить, напевне доклав руку до недовиконання кожної із згаданих трьохсот програм (мається на увазі, звичайно, не паперово-звітне, а реальне недовиконання — порівняно з можливим, імовірним і очікуваним максимумом).

Тільки комплексне, послідовне, скоординоване наукове вивчення проблеми бюрократизму в межах єдиної програми може дати таку потрібну зараз вичерпну картину цього суспільного явища, його коренів, структури, генезису, еволюції, перспективи. І тим самим створити практичну можливість перейти від погроз і звинувачень, закликів і кампаній до справді планомірного його подолання.

У цій програмі знайдеться місце не лише філософам і соціологам. Психологи зможуть нарешті розібратися, що таке конформізм у його реальному вияві, а не в лабораторних експериментах; що таке психологія владарювання і психологія підкорення; які психологічні механізми лежать в основі формалізму, підлабузництва, адміністрування тощо. Економісти, нарешті, покажуть, яких конкретно втрат завдав нам бюрократизм; спрогнозують, наскільки ближчі були б ми до нашого суспільного ідеалу, який потенціал могли б мати, якби не зв'язані були по руках і ногах бюрократичними ланцюгами. Зможуть, нарешті, як належить, зайнятися генезисом бюрократизму історики, від яких ми маємо дізнатися, як насправді і внаслідок чого відтворився у нас бюрократизм у пореволюційний час; як і чому він міцнів і процвітав; крім того, давно вже настав час для вивчення історії чиновництва в Росії, без знання якої ми мало що зрозуміємо в сучасному бюрократизмі. Промовлять свої вагомні слова-цифри статистики, без участі яких усіх наші теоретичні екзерсиси взагалі нічого не варті. Знімуть кінець кінцем зі своїх очей фемідину пов'язку юристи, які досі десятою дорогою обходять проблему боротьби з бюрократизмом. До речі, для них тут — чи не найбільше роботи; одних тільки законів, підзаконних актів і відомчих інструкцій — десятки, а, може, й сотні тисяч. Ще в 1921 р. В. І. Ленін говорив: «Резолюцій у нас назбиралось стільки, що їх ніхто не тільки не прочитає, але й не збере» (Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 305). Нині ж у нас виплекані такі паперові джунглі з інструкцій, резолюцій, нормативів і т. п., що бюрократ, навіть якщо він не перейшов нам у спадок в 1917 році, все одно виплотився б сам по собі у такій прекрасній «екологічній ніші»! Влітку 1987 р. в нашій центральній пресі промайнула замітка, що в Китаї вищий законодавчий орган на одній лише своїй сесії відмінив понад півтора десятка застарілих законів, а загалом там переглянуто і модернізовано вже понад третину чинних законодавчих і підзаконних актів. Ми ж навіть не ставимо цієї проблеми як, до речі, не розробляємо всерйоз проблему правового захисту борців з бюрократизмом. Не кажу вже про проблеми державності, влади, її поділу й делегування — ці, теоретично центральні для юриспруденції проблеми залишаються фактично периферійними.

Знайдеться в межах згаданої програми робота і для етиків, фахівців з теорії організації, теорії управління, теорії ігор, для спеціалістів з кібернетики й інформатики (ми так прагнемо комп'ютеризації, що найбільше піклуємось про масу комп'ютерів, а не про масу їхніх користувачів — а для них вирішальними стануть не технічні дані, а проблема досяжності інформації, ступінь демократичності, публічності доступу, використання її). Не менше роботи чекає і на політологів, прогнозистів, спеціалістів з наукового комунізму, на знавців зарубіжного досвіду управління й боротьби з бюрократизмом.

Науковою продукцією згаданої програми мають стати не лише монографії, збірники статей, відповідні записки, вузівські спецкурси, а й широка за тематикою науково-популярна література — можливо, ціла серія брошур чи книжок. А уявіть собі тиражі довідника «Як боротися з бюрократизмом?» чи колективної праці «Скільки коштував соціалізм».

лізмові бюрократизм? Та лише ці два видання могли б цілком відшкодувати усі витрати на зазначену «антибюрократичну» програму!

Коротше кажучи, бюрократизм вартий того, щоб його науковим вивченням зайнятися всерйоз і відповідально, тобто так, як ми фактично ним ще не займалися.

...Ось які думки навіяли враження і нотатки з першої «антибюрократичної конференції».

Хочеться сподіватись, що вона не стане ще одною екзотичною пам'яткою історії — в Одесі їх і без того вистачає.

Хочеться вірити, що ця конференція покладе початок якісно новій, небувалій ще історичній смузі в життєписі бюрократизму — смузі, від якої почнеться кінець кінцем зворотний відлік його існування.

ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА . . . ХРОНІКА

23 грудня 1987 р. в Кіровограді відбувся семінар організаторів методологічного навчання, підготовлений Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР та Кіровоградським обласним будинком політосвіти. З доповіддю «Методологічні семінари в умовах перебудови» виступив учасний секретар Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР М. М. Кисельов. Про розвиток методологічного навчання на Кіровоградщині розповів заст. завідувача Кіровоградським будинком політосвіти М. І. Ходак. В роботі семінару взяли участь також секретарі парторганізацій вузів та завідувачі парткабінетами.

В обговоренні проблем перебудови та удосконалення роботи методологічних семінарів виступили професор Кіровоградського педінституту М. А. Рудяков, доценти цього ж інституту Т. І. Бабак, В. М. Чікін, В. М. Воеводін, професор Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування М. В. Шепельський. Зокрема порушувались питання оптимальної комплектації методологічних семінарів, поліпшення інформованості керівників та філософів-консуль-

тантів, підвищення рівня методознавства. Була висунута пропозиція про створення обласного бюро методологічних семінарів.

Інформ.
«Філософської думки»

11 березня ц. р. в Інституті філософії АН УРСР відбулося засідання круглого столу «Введення християнства на Русі та його історичні наслідки», підготовленого секторами теоретичних проблем наукового атеїзму, історії філософії на Україні і журналом «Філософська думка».

У вступному слові проф. Б. О. Лобовик зазначив, що християнізація Київської Русі відіграла позитивну роль в утвердженні феодальної формації, стала історичною віхою в європейській і світовій культурі. Тисячолітній ювілей, що виповнюється, є не просто церковним чи релігійним святом, а й визначною історико-культурною подією, яку відзначають за рішенням Генеральної конференції ЮНЕСКО в усьому світі.

В роботі «круглого столу», крім учасних з ІФ АН УРСР, взяли участь співробітники Міжреспубліканського філіалу Інституту

наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, кафедри історії і теорії наукового атеїзму Київського університету, Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Республіканського Будинку атеїзму.

Були обговорені, зокрема, такі питання: об'єктивні і суб'єктивні чинники процесу християнізації Русі (М. Ф. Котляр); націоналістичні вигадки й історична правда про християнізацію Русі (П. Л. Яроцький); русько-візантійські відносини і візантійська культурна спадщина на Русі (О. Б. Головко; О. Ф. Сидоренко); духовенство і церква в давньоруському феодальному суспільстві (В. М. Ричка); генезис православ'я (С. Б. Кримський); введення християнства і філософська думка Київської Русі (В. С. Горський); моральний ідеал в давньоруській культурі (Т. О. Чайка); глобальні проблеми в оцінці сучасного православ'я (А. М. Колодний); проблеми моралі і сучасне православ'я (Ю. І. Терещенко) та ін.

Від редакції: Докладний звіт про «круглий стіл» буде вміщено в наступних номерах журналу.

Ю. А. Гапон

ВИХОВНА ФУНКЦІЯ ВИРОБНИЦТВА І ВИРОБНИЧА ФУНКЦІЯ ВИХОВАННЯ

ГАПОПІ Юрій Антонович — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Запорізького державного університету. Коло наукових інтересів — соціально-педагогічні дослідження. Автор праць: «Успех обеспечивает сознательная дисциплина» (Коммунист Украины, 1983, № 16); «Социально-педагогическое планирование в пединституте» (Запорожье, 1982) та ін. В нашому журналі виступає оперше.

Неухильне зростання ролі суб'єктивного фактора в розвитку суспільного виробництва — явище не нове. Воно пов'язане з науково-технічним прогресом, зростанням продуктивних сил суспільства, з тим, що в руках людини зосереджуються все більші матеріальні ресурси, все могутіший арсенал наукових ідей і технічних засобів, ширша інформація та потужніші засоби її використання. Нарешті, з тим, що під впливом окремої особи опиняється все більше інших людей, як організованих у виробничі колективи, так і споживачів, а також природне середовище та ін. Весь цей потенціал повинен використовуватися з максимальною ефективною на користь всього суспільства — така невідмінна умова поглиблення процесів перебудови, що розгорнулися в країні.

За законами діалектики, кількісне наростання потенціалу, що перебуває в залежності від активності і суб'єктивних дій окремої людини, на певному етапі має перейти в новий якісний стан. Саме це і відбувається нині з людським фактором, а разом з тим і з його цілеспрямованим формуванням — вихованням людини.

Суть якісних змін у цій галузі була предметом обговорення і відповідалних рішень на XXVII з'їзді партії, на післяз'їздовських Пленумах, нарадах і зустрічах в ЦК КПРС. Щоб справді інтенсифікувати економіку, підкреслюється в партійних документах останніх років, треба зробити так, щоб увесь екстенсивно нагромаджений виробничий потенціал, котрий оточує виробника, сприймався ним як невід'ємна частина його особистої соціальної мікросистеми — як його господарство, як середовище, змінюване його особистою діяльністю.

Говорячи про людський фактор, ми звично асоціюємо його з масою виробників, і в цьому, мабуть, виявляється застарілий стереотип, звичка до екстенсивного підходу. Якісна своєрідність перебудови потребує, здається, іншого тлумачення: людський фактор об'єктивно все більше набирає форми особистості, яка опановує в своїй діяльності не лише природні або виховані якості тіла, набуті знання, уміння та ін., але й ідеї, речі — знаряддя праці, а також суспільні відносини, що при цьому складаються. Процес цей відбувається значною мірою стихійно і йтиме так доти, доки суспільствознавці не почнуть всерйоз

сама лише зарплата чи премія, і не бліді (в їх нинішньому бюрократизованому вигляді) «моральні стимули», а одна з найсильніших життєвих потреб людини — потреба у вільному саморозвитку і самовдосконаленні.

Одне з завдань сучасної перебудови — аж ніяк не менш важливе, ніж, скажімо, прискорення НТП, але значно рідше згадуване у періодиці, лекціях, дискусіях — полягає в тому, щоб забезпечити нарешті цілісність і несуперечливість власне педагогічного і соціально-педагогічного компонентів виховання, перетворити речове середовище (товарну масу) з фактора, котрий часто-густо деморалізує споживача, на фактор позитивно-виховний. Хто знає, скільком поколінням радянських людей завдала непоправної моральнісної травми екстенсивна економіка, що працювала невідомо для кого. Скільки років ще стикатимемося ми з моральнісними деформаціями і девіантною поведінкою людей через розподільні відносини, засновані на «дефіциті», котрий, здається, для багатьох став ледве не елементом світогляду? Перебудова повинна віднайти нові форми збалансованості обох фаз виробничого циклу, котрі однаково важливі для організації виховного процесу. Про виховний вплив праці як компонента виробництва в нас написано чимало, а от про виховну роль споживання — набагато менше (та й то здебільшого в дусі міркувань про «розумні» й «нерозумні» потреби, які в умовах, коли погано задовольняються навіть найперші життєві потреби, не можна не кваліфікувати інакше як схоластичні вправи).

Суспільний процес виробництва треба розглядати не лише в його виробничому, а й у його виховному перебігу, а саме: «споживання — виробництво — «споживання» і конкретніше — «особисте споживання працівника — його особиста праця — знову особисте споживання працівника»². Тут доречно скористатися простою схемою, яка показує взаємозв'язок, єдність і відмінності обох згаданих виявів суспільного процесу виробництва (в ній виробничий цикл виділено, а виховний обведено рамкою):

...виробництво — споживання — виробництво — споживання ...

У праці «Останнє слово «іскрівської» тактики» В. І. Ленін писав: «Соціалістичне суспільство є одно велике споживче товариство з планомірно організованим виробництвом для споживання»³. А пізніше, уже в 1918 р., говорив про соціалістичну державу як про «сітку виробничо-споживчих комун»⁴. Тут цикл виховний фігурує майже у повному вигляді.

Щоб глибше проникнути у взаємозв'язок виробничого і виховного циклів, уведемо поняття «продукт виховання»⁵ — тоді буде досягнуто структурної тотожності обох циклів. Будь-яка суспільна діяльність, від землеробства до художньої творчості, дає, загалом кажучи, лише продукти виховання і продукти виробництва, які функціонально взаємно переходять одні в одних — так само як переходять одне в одне споживання і виробництво. Щоб аналізувати цей невинний об'єктивний суспільний процес (з його «позмінним» виробництвом і споживанням), з цього ланцюга треба вихопити ту або ту ланку. Вся справа в тому, яку саме. Що є провідним, що є вищою метою, навіть самоціллю

² Детальніше див.: Гапон Ю. А. Личное потребление и процесс воспитания. Депон. в ВОЦНИ «Школа и педагогика» МП СССР и АПН СССР.— 1985; Гапон Ю. А. Теоретические основы анализа социально-педагогического процесса. Депон. там же.— 1986.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 351.

⁴ Там же.— Т. 36.— С. 174.

⁵ Див.: Гапон Ю., Гапон О. Продукт виховання як елемент керованого педагогічного процесу // Удосконалення методів навчання і виховання в процесі вивчення основ наук за новими програмами: Метод. зб.— К., 1971; Гапон Ю. А. Основы социальной структуры воспитательного процесса.— Улан-Батор, 1977.

суспільства: розвиток особистості — виробника — його фізичних сил, духовного і предметного багатства, матеріального достатку і громадського авторитету — чи формування речі, товарної маси? Експлуаторське (і передусім капіталістичне) суспільство абсолютизує виробництво речей (товарів) на противагу «виробництву людей»: виховання стає в ньому елементом підпорядкування. Комуністи ж, круто повертаючи суспільний процес виробництва, ставлять на перше місце розвиток особистості працівника, прагнуть перетворити «виробництво речей» в елемент, підпорядкований «виробництву людей».

Ця принципова відмінність і визначає необхідність і потребу у взаємодоповненні «власне педагогічного» і соціально-педагогічного впливів у цілісному виховному процесі. Саме тому і виправдана постановка проблеми, формулювання якої внесено в заголовок цієї статті: в якому співвідношенні перебувають (і мають бути) виховна функція виробництва і виробнича функція виховання? Це саме питання можна конкретизувати як важливе суспільне завдання перебудови: що треба зробити, щоб обидві функції оптимально доповнювали одна одну?

Саморозвиток і самовдосконалення людини як визначальна мета життєдіяльності соціалістичного суспільства можуть бути досягнуті тільки за одночасної перебудови і виробництва, і (крім, звичайно, інших передумов) освіти. Щодо виробництва, то втілення в життя Закону про соціалістичне підприємство (об'єднання) і послідовне проведення радикальної економічної реформи створять, очевидно, необхідні умови для позитивного виховного впливу виробництва і оптимального його поєднання з «власне педагогічним» вихованням. Що ж стосується реорганізації системи освіти, реформи середньої і вищої школи, лейтмотивом якої є наближення навчально-виховного процесу до реальних вимог життя, то в цій галузі ми робимо тільки перші і, на жаль, несміливі (а часто — й непослідовні) кроки, що спричинено, крім усього іншого, і значною її занедбаністю, бюрократизованістю, нашаруваннями минулих десятиліть, а також недостатньою ясністю самої концепції організації освіти. Тому нині найдоцільнішим буде, мабуть, акцент на необхідності досконало вивчити ті наслідки, до яких на ділі призводить і призводитиме економічна реформа і реорганізація освіти. Систематичні й об'єктивні соціально-економічні і соціально-педагогічні дослідження — це на сьогодні, мабуть, головне завдання суспільствознавців.

Потребують осмислення і деякі теоретико-методологічні проблеми. Наприклад, питання про взаємозв'язок продукту виробництва і продукту виховання (під останнім ми розуміємо ті чи ті особистісні риси, які з'явилися у індивіда внаслідок виховного впливу на нього). Продукт виховання можна розглядати як системоутворюючу «клітинку» виховного процесу — отже, коли йдеться про якусь із сторін виховної діяльності, її наявність і ефективність можна виявити за якістю відповідної сторони продукту виховання.

Так, вивчаючи трудову дисциплінованість як продукт виховання, ми перш за все повинні виявити діяльність, наслідком якої стала зміна трудової дисципліни. Однак відразу ж треба врахувати, що предмет нашого аналізу входить одночасно і до виробничого процесу — має немовби подвійну детермінацію. В даному разі трудова дисципліна визначається організацією праці і, в свою чергу, визначає якість продукту виробництва. Нарешті, і сам продукт є системоутворюючим елементом виробничого процесу⁶.

Який же взаємозв'язок між зазначеними «клітинками» виробничого і виховного процесів (або, інакше кажучи, якою мірою збігаються — чи хоча б не суперечать одна одній — виробнича функція виховання і виховна функція виробництва)?

⁶ Див.: Федоренко Н. П. К вопросу о «клеточке» социалистического производства // Вopr. философии.— 1987.— № 4.— С. 33.

Виріб є продуктом праці, виробничого процесу, предметним втіленням дисциплінованості працівника, уречевленою оцінкою якості виконання ним виробничих функцій. Водночас ця створена ним якість продукту стає і властивістю його живої праці, а значить, і новим явищем власного буття працівника, входить як така до структури його особистості, перетворюється на потребу працювати і надалі принаймні не гірше, тобто постає вже як продукт виховання. Як бачимо, тут уже наявний взаємоперехід між продуктом і виробничого і виховного процесу. Однак це ще не весь ланцюжок зазначеного взаємозв'язку, бо при споживанні згаданого продукту він відтворюється — хіба що в симетрично-зворотному порядку.

Цей же процес можна розглянути і в контексті виховного (а не виробничого, як у попередньому варіанті) процесу. В цьому разі предметом аналізу стане продукт виховання (назвемо його «трудова дисциплінованість працівника»), у формуванні якого можна виділити три фази. Перша — свідома постановка виховної мети «вихователем» (щодо сфери виробництва цю роль відіграють передусім його організатори) і доведення її до свідомості «вихованця». Сюди можна залічити також піклування про здоров'я робітника, умови його праці й відпочинку, про забезпеченість засобами праці та ін.

Друга фаза — власне виробнича, і ми її вже описали на попередніх сторінках. В контексті ж виховного процесу вона виявляється як фаза контролю «вихователем» (організатором виробництва) плідності установок на «хорошу роботу», сформованої у «вихованця». Вироблений якісний продукт і собі впливає (як виховний стимул) на відтворення і зміцнення зазначеної установки і немовби добуває продукт виховання — «трудова дисциплінованість працівника».

Нарешті, третя фаза збігається з процесом споживання, яке, звичайно, рідко буває безпосереднім, частіше — опосередкованим через розподільні відносини й обмін. Тут здебільшого виявляється такий чинник, як «споживання за працею» (характерно, що він водночас виступає і принципом організації виробництва, і виховним імперативом, моральною нормою). Ясна річ, марно сподіватися, що висока трудова дисциплінованість працівника стане його життєвим кредо, якщо споживатиме він неякісний продукт, нехай навіть вироблений не ним самим. Щоб ця дисциплінованість не стала випадковим епізодом у житті працівника (з чим, ми всі, на жаль, стикалися не раз), якраз і потрібно, щоб «якість споживання» збігалася з «якістю роботи». Тільки в цьому разі відоме марксистське положення про людей («те, що вони собою являють, співпадає, отже, з їх виробництвом — співпадає як з тим, що вони виробляють, так і з тим, як вони виробляють»⁷) діятиме в соціально-позитивному аспекті, даватиме такий потрібний для прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства виховний ефект. Право на споживання, відповідне праці, — принципова вимога соціалізму, виховний ефект якої важко переоцінити.

Те, що виховний процес, описаний вище у трьох його фазах, немовби обходиться без «власне педагогічного» (навчального) виховання, зовсім не означає, що «трудова дисциплінованість» формується поза його впливом. Ні, педагогічний (спеціалізовано-виховний) вплив наявний на всіх згаданих фазах, оскільки без факторів свідомості, психології, інтелекту та ін. не можна сформулювати ні установок на «добру роботу», ні усвідомлення її суспільної значущості, ні свідомої потреби у високоякісному (і в цьому аспекті — «розумному») споживанні. Взагалі виробнича діяльність хоча й виступає визначальною, але ніколи не буває єдиним різновидом діяльності: людина діє цілісно, щоразу використовуючи свої здатності, фізичні й інтелектуальні потенції, ро-

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 19.

зум і емоції в будь-якому різновиді діяльності. Тому й завдання взаємодоповнення виробничої функції виховання і виховної функції виробництва треба ставити стосовно кожного фрагмента життєдіяльності людини і життєдіяльності суспільства, враховуючи нерозривну єдність і взаємовплив виробничого і виховного процесів. Як наголошувалось на XXVII з'їзді партії, «будь-які наші плани повинуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію і ініціативу... Треба так організувати працю і розподіл благ, так скрупульозно додержувати законів і принципів соціалістичного співжиття, щоб у кожної радянської людини була тверда віра в наші ідеали та цінності»⁸. Це можна здійснити тим успішніше, чим активніше діятиме людський фактор, чим повніше виявлятиметься він у своїй природній — особистісній — формі.

* * *

В настоящее время школа на всех уровнях выявила ограниченность упрощенного педагогического подхода к воспитанию. В основе его лежит принцип обучения, а не органического сочетания последнего с производственной деятельностью. Поэтому одна из важнейших проблем идейно-воспитательной работы заключается в том, как компенсировать эту односторонность воспитующим влиянием (педагогическим по сути, но внепедагогическим по форме) самой общественной жизни и, прежде всего, эффективной организацией общественного производства.

⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 102.

БІЛОРУСЬКЕ РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «УНИВЕРСИТЕТСКОЕ»
В 1988 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГИ:

● **ВИШНЕВСКИЙ М. И. РОЛЬ НАУКИ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СОЦИАЛИЗМА: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ.**— 10 л.—1 р. 50 к.—2000 экз. План 1988 г. № 3. (III кв.)

● **ГУЦАЛЕНКО Л. А. УНИВЕРСАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКА: ПРЕДПОСЫЛКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ.**— 11 л. — 1 р. 70 к.—2000 экз. План 1988 г. № 5 (IV кв.).

● **КОНОНЕНКО В. П. ПАРАДОКСЫ ВИДЕО.**—10 л.—25 к.—30000 экз. — План 1988. № 6 (II кв.)

● **ШУМАН С. Г., ШУМАН В. П. КОНФЛИКТЫ В МОЛОДОЙ СЕМЬЕ: ПРИЧИНЫ, ПУТИ УСТРАНЕНИЯ.**—7 л.—20 к.—25000 экз. — План 1988. — № 8 (IV кв.)

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ МАГАЗИНІВ «КНИГА—ПОШТОЮ»: 224016, БРЕСТ, ВУЛ. ГОРЬКОГО 21, МАГАЗИН № 11; 210024, ВІТЕБСЬК, ВУЛ. БУДЬОННОГО, 11, МАГАЗИН № 20; 230015, ГРОДНО, ВУЛ. ДЗЕРЖІНСЬКОГО, 92, МАГАЗИН № 7; 220068, МІНСЬК, ПЛ. СВОБОДИ, 19, МАГАЗИН № 31; 212023, МОГИЛЬОВ, ВУЛ. КАЛУЗЬКА, 35, МАГАЗИН № 13.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Ю. М. Канигін, В. М. Панченко

ІНФОРМАТИКА: НОВА ГАЛУЗЬ НАУКИ

КАНИГІН Юрій Михайлович — доктор економічних наук, завідувач лабораторією Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова. Працює у галузі економіки і соціології НТП, інформатики. Автор книг «Економіка і організація машинної інформатики» (К., 1984), «Кібернетика в житті общества» (К., 1985) та ін.

ПАПЧЕНКО Володимир Миколайович — кандидат економічних наук, науковий співробітник Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова. Галузь наукових інтересів — економіка і соціологія НТП, інформатика. Автор ряду статей з цих питань.

В нашому журналі ці автори виступають вперше.

Сьогодні термін «інформатика» став поширеним. В 1983 р. створено нове відділення Академії наук СРСР — інформатики, обчислювальної техніки і автоматизації, — у рамках якого вже працюють чимало інститутів, обчислювальні центри та ін. Зростає кількість відділів, лабораторій, кафедр з проблем інформатики і її різних прикладань у дослідницьких інститутах і вузах країни. Введені наукова спеціальність і навчальні курси з інформатики у вищих, середніх спеціальних навчальних закладах, а також у загальноосвітній школі. Сучасна інформатика виступає в «трьох іпостасях»: як основана на комп'ютерній техніці інформаційна технологія; як наука, що вивчає машинізовані інформаційні системи і процеси; як галузь індустрії.

У 1985 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило загальнодержавну програму створення, розвитку виробництва і ефективного використання обчислювальної техніки і автоматизованих систем на період до 2000 року. Про необхідність прискореного розвитку «всієї індустрії інформатики» як каталізатора науково-технічного прогресу сказано і в новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу¹.

Інформатика як наука виявила свою практичну значущість і мала популярність раніше, ніж склалася в чітку систему знань зі своїм предметом, межами, базовими категоріями. Формувалася вона як са-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 144—223.

мостійна наука за наявності ряду дисциплін кібернетичного циклу, теорії інформації, системотехніки, відгалужуючись від них, але тісно взаємодіючи з ними. Виникло чимало підходів до інформатики і її трактувань, нерідко діаметрально протилежних (за однією версією, інформатика виступає метанаукою, що включає до себе у формі розділів кібернетику, теорію ЕОМ; за другою — навпаки, вона є всього лише розділом кібернетики)².

Нині ЕОМ і обчислювальні технології стають елементами соціального середовища (виробництва, управління, науки, проектування, освіти, медицини та ін.), знаряддями соціальної практики, що діють у рамках автоматизованих інформаційних систем (АІС), різних за формою і функціями. Специфіка всіх форм АІС полягає в тому, що ці системи втілюють в собі принципово нову — людино-машинну технологію перероблення інформації, поданої як людські знання (гносеоінформація), а не просто як дані.

Теоретичні уявлення про автоматизовані (основані на ЕОМ) системи, які посилюють певні функції інтелекту, і про ЕОМ як знаряддя розумової діяльності розроблені недостатньо. По-перше, науковий аналіз проводився в основному стосовно їх конкретних форм, насамперед АСУП і АСУТП. По-друге, домінував «системотехнічний», однобічний підхід до АІС, який зводився переважно до розв'язання питань формування технічної бази, математичного забезпечення і організації внутрішньомашинних і міжмашинних інформаційних потоків, тоді як розв'язанню соціальних аспектів проблеми (перебудові управлінських структур, штатних розкладів, документообороту, юридичних норм, підготовки кадрів) не приділялося належної уваги. По-третє, вивчення АІС здійснювалося щодо їх нерозвиннутих форм, у яких системоутворюючим елементом виступали ЕОМ другого і третього покоління. Досі в теорії і на практиці йшлося про системи, які реалізують машинну обробку даних, тоді як у повній своїй визначеності АІС передбачають машинну обробку знань, інакше кажучи, реалізацію функцій штучного інтелекту (що стає можливим на основі ЕОМ п'ятого покоління). Поява інформатики (науки про АІС) передбачає наявність нової інформаційної технології у розвинутому вигляді.

Прикладні аспекти інформатики очевидні — вони пов'язані з інженерним обґрунтуванням розробки, проектування, створення, функціонування АІС. Але інформатика — не тільки система прикладних (інженерних) знань, а й особлива фундаментальна наука.

Наука може називатися фундаментальною, якщо в її рамках виявляються принципово нові, невідомі раніше (або неусвідомлені, науково не обґрунтовані) стійкі зв'язки і співвідношення дійсності, вивчення яких відкриває доступ до нових факторів наукового, технічного, економічного або культурного процесу. Вона повинна мати свій «коридор» руху в системі наук — об'єкт і предмет аналізу, систему фундаментальних понять і законів. Спинимось на цих проблемах.

Інформатика як фундаментальна наука склалася на шляхах узагальнення — переходу від емпіричного аналізу конкретних форм автоматизованих систем, що народжуються на практиці, до вивчення їх загальних властивостей як систем антиентропійної природи (спрямованості). Характеристика природи АІС дає можливість подати специфіку інформатики як фундаментальної науки, окреслити її предметну область і межі з кібернетикою, теорією інформації, системотехнікою, семіотикою та іншими науками.

Відомо, що кібернетика з'явилася як наука, котра вивчає загальні властивості цілеспрямованих систем біологічної, технічної і соціальної

² Розбір наявних трактувань поданий в праці: Соколов А. В. Система информационно-коммуникационных наук // Научно-техническая информация. Сер. 2.— 1985.— № 4.— С. 1—5.

природи. АІС — це соціотехнічні «симбіоз», інформаційна система «четвертої природи», яка реалізує складні людино-машинні інформаційні процеси. Це принципово новий і важливий історичний феномен у життєдіяльності суспільства.

Наука, що вивчає фундаментальні властивості, структуру і функції автоматизованих інформаційних систем, а також основи їх проектування, створення і використання, оцінки впливу на різні сфери соціальної практики, дістала назву «інформатика». У рамках цієї науки розробляються фундаментальні (теоретичні) і прикладні (інженерні) проблеми автоматизованих інформаційних систем.

Предмет інформатики охоплює системи соціотехнічної природи, що виникають штучно. Широкий погляд на АІС як втілення індустріальних технологій розумової діяльності людей дозволяє подати інформатику як науку, що має справу з новими об'єктами історичної практики. При цьому інформатика, звичайно, не тільки тісно взаємодіє з раніше виниклими науками кібернетичного циклу і з суспільними науками, а й має з ними деякі спільні проблеми.

Кібернетика вивчає загальні властивості цілеспрямованих систем різної природи і абстрагується від конкретної специфіки кожного різновиду цих систем. Вона, інакше кажучи, розкриває ізоморфізми — структурно подібні механізми управління (цілепокладання і досягнення цілі) — у живій природі, техніці, суспільстві, з чим і пов'язані її специфіка і загальнонауковий статус.

Розвиток кібернетики з прикладного боку підпорядкований розробці і створенню штучних інформаційно-оброблювальних систем і пристроїв, інакше кажучи, — створенню засобів обчислювальної техніки, включаючи програмне забезпечення. Її і трактували спочатку як науку про комп'ютери³. Забезпечувати розв'язання таких завдань може лише інтегративна наука, що відзначається до того ж неабиякою широтою і складністю виниклих тут проблем «на стиках» електроніки і телемеханіки, фізики твердого тіла і математики, класичної логіки і теорії інформації семантики і моделювання. Такою і є кібернетика, яка об'єднала фундаментальний «прорив» в системі уявлень і практики нашого часу — передачу регулярних функцій живих організмів, особливо функцій людського інтелекту, неживим (технічним) системам (автоматам). У руслі кібернетики відбувається проектування, конструювання, створення ЕОМ як фізичних пристроїв, що реалізують зворотні зв'язки.

Однак, чим складнішим і сильнішим стає електронно-обчислювальний потенціал, тим гостріше і масштабніше постають інші проблеми — «вмонтування» ЕОМ (прикладних інформаційних систем) в соціальне середовище і визначення їх віддачі. Тут ми неминуче повинні вийти «за рамки» власне ЕОМ. У центр уваги треба поставити систему «ЕОМ — користувач» і розкрити природу ЕОМ як інформаційно-оброблювальних машин. Потрібна система знань про обчислювальні технології як органічні елементи різних галузей суспільної практики. Це і є інформатика — наука про машинізовані інформаційні технології і їх роль у функціонуванні і розвитку соціальних систем. У певному розумінні слова можна сказати: для кібернетики ЕОМ — прикладні інформаційні системи, а для інформатики — відповідний момент аналізу, що дозволяє науково підійти до розуміння технології того чи іншого соціального процесу і його проектування.

Уявлення про людино-машинну природу АІС — наріжний камінь у побудові інформатики як наукової дисципліни. Інформаційний про-

³ Див.: *Винер Н.* Кібернетика и общество.— М., 1958.— С. 18; *Эшби Р. У.* Введение в кибернетику.— М., 1959.— С. 15; *Ляпунов А. А.* Кібернетический подход к теоретической биологии // Кібернетика живого.— М., 1984.— С. 39; *Глушков В. М.* Кібернетика // Энцикл. кібернетики.— Киев, 1973.— Т. 1. — С. 473—479; *Бергалан-фи Л.* Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования.— М., 1969.— С. 40.

цес передбачає участь людини (спостерігача), яка виступає цілепокладаючим елементом, першоджерелом і кінцевим споживачем (оцінювачем) інформації. ЕОМ є засобом пізнавальної і організаційної роботи людини. Таким же засобом розумової праці людини виступають і машини (автомати), які мають функції інтелекту, здатність до логічного виведення і самостійного оперування базами знань, тобто здатність до обробки семантичної інформації.

Звернемо увагу на умовність поняття «штучний інтелект». За визнанням спеціалістів, він «не зовсім вдалий... Треба окреслити межі поширення цього терміна, виділивши головне: штучний інтелект не синонім штучного розуму...»⁴. Штучний інтелект не є щось існуюче незалежно від природного інтелекту. Він є технічним, інструментальним продовженням останнього, «посиливачем інтелектуальних здібностей людини»⁵.

У кібернетиці ЕОМ виступають як абстрактні, математичні об'єкти. З цього погляду і ЕОМ, і організм тварини, і мисляча людська голова, і управлінський апарат є інформаційно-оброблювальними «машинами», структурно подібними «пристроями», що здійснюють вибір в умовах невизначеності⁶. Вони мають знакове (цифрове) вираження, яким оперує математична логіка. Кібернетика абстрагується від фізичної сутності ЕОМ, їх будови, технічних параметрів (це предмет системотехніки). Абстрагується вона і від конкретних функцій машин, сфер їх застосування, соціальної корисності — всього того, що становить предмет інформатики.

Тут треба зачепити «різночитання» поняття «наука про ЕОМ» (computer-science). Частіше за все під терміном «computer-science» розуміють інформатику. Водночас «наука про ЕОМ» і вітчизняними і зарубіжними вченими часто ототожнюється з кібернетикою, обчислювальною технологією, системотехнікою, трактується як дисципліна з суто машинної обробки даних, метою якої є відповідь на питання: як повинні виглядати штучні інтелектуальні системи?⁷ Безперечно, і кібернетика, і системотехніка, і інформатика так чи інакше належать до наук про ЕОМ, але розглядають інформаційно-перероблюючі машини з різних сторін. Інакше кажучи, об'єкт у цих наук спільний — ЕОМ (програмно-технічні комплекси), а предмети досліджень (конкретні сторони машинних систем) — різні.

Що стосується функцій ЕОМ, які становлять предмет інформатики, то їх не можна правильно зрозуміти поза зв'язком з функціями людини у творчому процесі. Самі по собі ЕОМ не створюють нову інформацію, не збільшують інтелектуальний потенціал людства (це прерогатива людей), а лише зберігають, трансформують, переносять знання і тим самим збільшують інтелектуальну віддачу людей. Інформатика, отже, поширює і на ЕОМ підхід до машини як знаряддя соціальної практики.

Змістовий аналіз гносеоінформаційних систем, якими є АІС, не можна здійснити з позицій канонічної теорії інформації (статистичної теорії зв'язку Вінера — Шеннона), бо остання зводиться до формального, точніше, абстрактного трактування інформаційних феноменів, характеризуючи їх лише з боку імовірнісних властивостей повідомлень. Всі інші властивості повідомлень, включаючи їх смисл і цінність, як відомо, не беруться до уваги.

⁴ Поспелов Г. С. Системный анализ и искусственный интеллект для планирования и управления // Кибернетика: дела практические. — М., 1984. — С. 141.

⁵ Шалютин С. М. Искусственный интеллект. — М. 1985. — С. 9.

⁶ «Кібернетика приблизно так само відноситься до реальних машин — електронних, механічних, нервових і економічних, як геометрія до реальних об'єктів в нашому земному просторі... Кібернетика дає загальний острів, на якому можуть бути розміщені, співвіднесені і зрозумілі всі індивідуальні машини» (Ешби Р. У. Введення в кібернетику. — М., 1959. — С. 28—29).

⁷ Глушков В. М. Кибернетика // Энцикл. кибернетики. — С. 475.

Якщо в кібернетичі і теорії інформації зворотні зв'язки замикаються на рівні розрізняваних сигналів, то в інформатиці зворотні зв'язки замикаються на рівні знань людини з її цілями і досвідом. Людина прагне не просто «набрати якнайбільше біт», а відібрати найцінніші для себе повідомлення в контексті своєї мети. Інформатика стверджує багатомірний підхід до інформаційних феноменів, що враховує, з одного боку, підрахунок інтенсивності і характер інформаційних зв'язків, стадії інформаційної переробки, правила кодування, пропускну здатність каналів зв'язку, відкриті теорією інформації, а з другого — смисл, цінність інформаційних повідомлень як засобу пізнання людиною дійсності, оптимізації її рішень і дій. Чимало авторів, які пишуть про інформацію, виходять за вузькі «шеннонівські» рамки трактування цього феномена⁸. Але змістові аспекти інформації поки що майже не досліджені.

Інформатика у своєму розвинутому вигляді виникає лише з переходом від машинної обробки даних до машинної обробки знань. База знань, на відміну від бази даних, — це не «енциклопедія», а «мозок» ЕОМ. Тут зв'язки між фактами, ідеями, філософськими істинами рухомі, змінюються під час розв'язання кожного конкретного завдання. Більший обсяг інформації логічно виводиться з малої кількості базових фактів (ідей) з допомогою машини логічних висновків. ЕОМ вибирає із бази знань необхідну інформацію, «осмислює» її згідно з заданим запитанням, людською потребою, робить логічні висновки і відповідає на питання.

Для створення технічного базису інформатики потрібні машини, які принципово відрізняються від перших трьох (та й навіть четвертого) поколінь ЕОМ — машини, що реалізують певні функції інтелекту, включаючи функцію абстрактного мислення. Це машини п'ятого покоління, проекти створення яких не випадково викликають великий резонанс у світі. Йдеться про вирішальний крок у розвитку інформаційного фактора життєдіяльності суспільства.

Наявні системи обробки даних (СОД) і майбутні системи обробки знань (СОЗ) однакові у тому розумінні, що вони виробляють гносеоінформацію (нові знання), але якісно розрізняються тим, що в СОД машини здійснюють рутинні операції (запам'ятовування, вибірка, рахунок), а в СОЗ — також логічні висновки, вилучення знання з «інтелектуальної сировини».

Нині зростання сукупного обсягу знань і ускладнення суспільних зв'язків приводить до того, що для окремих людей утруднюється одержання потрібних їм знань, а для суспільства — використання найцінніших — індивідуальних — знань. Цю проблему мають розв'язати ЕОМ п'ятого покоління.

Не можна не бачити принципової відмінності з погляду інформатики між мисленням людини і «мисленням» ЕОМ — відмінності, яка не знімається ні удосконаленням машин, ані їх інтелектуалізацією. Це важливо для проектування і створення гносеоінформаційних систем, правильного розподілу функцій між машиною і людиною. У рамках інформатики можна виробити підхід до розв'язання проблеми співвідношення «людського» і «машинного» — однієї з пекучих проблем комп'ютеризації і інформатизації суспільної практики.

Людське мислення має образно-умоглядний зміст, причому спрямованість, глибина, повнота, результативність умогляду залежить не тільки від інформації на «виході», пам'яті чи рівня підготовки (освіти) людини, а й від її світогляду, інтересів, життєвої позиції, громадського оточення і, нарешті, від підкоркових, інтуїтивних процесів. Акт

⁸ Попович М. В. Философские вопросы семантики. — Киев, 1975; Украинцев Б. С. Самоуправление системы и причинность. — М., 1972; Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке: Филос. очерки. — М., 1975; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания: Введение в диалектическую логику. — Киев, 1977.

творчості, вирішальний у мислительному процесі («раптове прозріння»), багато в чому ірраціональний, неалгоритмічний, випадковий, має характер інформаційно-розвантажувального, спрощувального «спалаху» свідомості, що дає ключ до розуміння закономірності, яка знецінює якоюсь мірою масив раніше нагромадженої інформації і громіздкі уможлидні побудови. Людина вміє справлятися не тільки із завданнями, які піддаються повній формалізації, але і з завданнями погано або зовсім не формалізованими. Останні становлять досить значну частину завдань людської практики, і людина знаходить для них розв'язок, вдаючись до найнесподіваніших джерел інформації, об'єднуючи суперечливі повідомлення, «вгадуючи» істину, тобто приймає практично правильні рішення в умовах великої невизначеності.

Машинна формує своє знання (набори даних) про об'єкт алгоритмічно, за допомогою його формального опису на мові числення висловлювань або на іншій формалізованій мові. Вона «мислить» тільки знаками — словами, числами, символами, за якими (на противагу людині) «нічого не бачить». Машинна може і говорити, але конструкції машинної мови мають формально-логічний характер на відміну від діалектики людської мови. Зведення мислення ЕОМ до формально-логічних операцій — принаймні на сучасному етапі та в недалекому майбутньому — неодмінна умова передачі функцій людини машині — штучному інтелектові.

Поняття корисної роботи або віддачі ЕОМ — одне з найважливіших у інформатиці. Назва «інформатика» точно і емко відображає сутність дисципліни, яка в основу наукового пізнання природи ЕОМ, їх функцій, корисної роботи, економічності, кладе вивчення «рушійної сили інформації» в системах, на зразок того, як термодинаміка за основу розуміння природи енергоперетворюючих машин (їх корисної роботи) бере розгляд «рушійної сили вогню» у термодинамічних системах.

Розуміння ролі будь-яких машин ґрунтується на розумінні природи того процесу, для поліпшення якого вони використовуються. Розумова (інтелектуальна) діяльність завжди була сферою, де немає метрики, де фігурували лише якісні поняття. Інформатика, і в цьому її фундаментальне значення, дозволяє квантифікувати, ввести кількісно визначувані поняття у розумову діяльність.

Проте інформатику не можна трактувати як «науку про інтелект». Природа інтелекту, його фізіологія і психологія, визначення розумових здатностей людей не належать до прерогативи інформатики. Для інформатики інтелект — «чорний ящик». Її цікавлять «входи» і «виходи», тобто умови інтелектуальної роботи і корисний результат (віддача). У літературі підкреслюється, що для цілей інформатики потрібен «кількісний опис не всієї духовної діяльності людини, а тільки її меншої і найбільш простої частини, іменованої практичним інтелектом. Але і для цієї частини духовної діяльності кількісно мають бути описані лише ті інтелектуальні функції, котрі передаються машині»⁹.

Інформатика розкриває природу інтелектуальної віддачі, її системний характер, імовірнісну форму й антиентропійну спрямованість і дає її кількісний опис. Згідно з другим началом термодинаміки (в загальнонауковій інтерпретації Больцмана) ентропія замкнутої системи не може спадати: реальні процеси в ній мають односпрямований характер — у бік зростання ентропії (від менш імовірного до більш імовірного стану). Для збереження або зниження ентропії завжди потребуються зовнішні компенсуючі зусилля. Цей принцип можна поширити і на цілеспрямовані (кібернетичні) системи, в яких здійснюється інформаційний обмін. Цілеспрямовані дії спостерігачів не тіль-

⁹ Кожарський Л. А. Экспертные системы — ядро ЭВМ «пятого поколения». — М., 1984. — С. 49.

ки протистоять спонтанному зростанню ентропії, але і забезпечують переведення об'єктів у новий — більш інформаційний (менш ентропійний) стан. Спостерігач виконує роль зовнішньої сили щодо керованого або розглядуваного об'єкта, компенсує зростання ентропії об'єкта. Для посилення таких компенсаційних (антиентропійних) дій спостерігача і потрібні ЕОМ. Звідси важливе положення аксіоматичного характеру: величина корисної роботи (віддачі) спостерігача і, отже, ЕОМ обмежена різницею ентропій вихідного і цільового (проектованого) стану розглядуваної системи (керованого об'єкта).

Компенсуючі зусилля спостерігача складаються з роботи щодо підтримання об'єкта у певному (досягнутому) ентропійному стані і роботи щодо переведення об'єкта в менш ентропійний (більш інформаційний) стан. Інакше кажучи, спостерігач в системі здійснює «внутрішню» інформаційну роботу по підтриманню об'єкта у початковому стані і «зовнішню» інформаційну роботу по переведенню об'єкта в новий стан.

Робота щодо подолання «внутрішньої» ентропії об'єкта характеризує міру реального відхилення останнього від еталонного стану. Чим далі система від еталонного стану, тим більше зусиль спостерігача поглинається «внутрішньою» неупорядкованістю і тим меншою буде віддача на цілі розвитку системи. Визнання цього положення має велике значення для інформатики.

Соціальна оцінка віддачі комп'ютерів залежить від того, в яких сферах практики і для розв'язання яких завдань вони застосовуються. Цим диктується потреба «зважування» роботи ЕОМ щодо спеціально установлених рангів соціальної значущості завдань і галузей застосування техніки. Ці ранги, визначувані експертним шляхом, мають характеризувати відносну важливість тої чи тої сфери соціальної практики і тих чи інших завдань для функціонування і розвитку суспільства загалом або деякої розглядуваної системи (підприємства, галузі, регіону, народного господарства). Отож, у рамках інформатики встановлюється зв'язок між корисною роботою озброєного ЕОМ спостерігача і суспільною значущістю тієї галузі народного господарства, у якій застосовуються ЕОМ.

Інформатика дає методичну основу кількісного аналізу пізнавальних і управлінських процесів. Вона розчленовує інформаційно-організаційні системи на окремі елементи (вхід, канал зв'язку, процесор, пам'ять), а інформаційний «конвейер» поділяє на стадії (прийм, передача, кодування, збереження, вилучення, відображення інформації та ін.), застосовує до систем соціального управління такі конструктивні поняття, як стійкість, надійність, ефективність, опір каналів зв'язку, інформаційна проникливість та ін. Указані поняття набувають важливого значення в процесі систематизації та інженеризації соціального управління на основі ЕОМ.

Народившись з прагнення суспільства краще використати ЕОМ в інтелектуальних процесах, інформатика у центр уваги ставить інформаційні процеси взагалі. Грунтуючись на машинізованих інформаційних системах, вона сприяє пізнанню інформаційної складової функціонування і розвитку будь-якої суспільної підсистеми і суспільства загалом. Тим самим вона відкриває нові інформаційно-організаційні ресурси, значення яких зростає в міру розвитку і ускладнення системи народного господарства. Зрозуміло, що інформатика тісно взаємодіє з соціальними науками, особливо з теорією управління. У проблемі управління суспільством і його підсистемами треба виділити принаймні три сторони: соціально-економічну (і пов'язані з нею важливі структури, інститути і принципи управління), господарський механізм (госпрозрахункові відносини, стимулювання колективів і окремих працівників та ін.) і технологію вироблення, прийняття і реалізації рішень.

З технологічного боку управління виступає як інформаційний процес і є полем застосування інформатики. Управління в технологічному розумінні слова являє собою систему дій керуючого елемента на керований об'єкт згідно з метою, з урахуванням існуючих обмежень, шляхом збирання, перероблення і передачі інформації про стан керованого об'єкта і зовнішнього середовища.

У полі зору суспільних наук, включаючи теорію соціального управління, перебувають усі відзначені аспекти управління. У широкому значенні слова, теорія соціального управління не може залишати осторонь проблеми співвідношення базису і надбудови, класової структури, політики та ін. Інформатика ж концентрує увагу лише на технологічній — інформаційній стороні управління. Оскільки в сучасних умовах переворот відбувається саме в технології управління, проблеми, розглядувані інформатикою, набули винятково важливого соціального значення.

Наука управління як «теорія менеджменту» створювалася в передових буржуазних країнах ще на початку століття у зв'язку з потребою капіталістичної раціоналізації виробництва і управління. В. І. Ленін давав високу оцінку позитивному (технологічному) елементові нової науки, відзначаючи водночас її тісний зв'язок з буржуазною соціологією, світоглядом і практикою. Він вказував, що її головна мета — служіння інтересам капіталу, підкреслюючи при цьому, що «Радянська республіка що б то не стало, повинна перейняти все цінне із завоювань науки і техніки в цій галузі»¹⁰.

Керуючись ленінською оцінкою тейлоризму, широко розробляли проблеми організації з технологічних позицій О. О. Богданов, П. М. Керженцев, О. К. Гастев, О. А. Єрманський та ін. Їх дослідження ґрунтувалися на марксистській методології і соціології, ленінських принципах управління за соціалізму.

Кібернетика, теорія інформації, ЕОМ підвели сучасну наукову базу під організаційні процеси, створили передумови для поглибленого вивчення їх технологічних аспектів з єдиних (інформаційних) позицій, створили апарат їх наукового аналізу (методи кількісного розрахунку, моделювання, програмування). В результаті, наука управління дістала міцний фундамент — інформатику як комплексну технологічну дисципліну, яка разом з тим сама по собі не належить до суспільних наук. Вона синтезує досягнення точних наук (обчислювальної математики, кібернетики, теорії інформації, системотехніки) і технологічно застосовує їх до управління соціальними об'єктами (насамперед виробничо-технологічними і економічними). Тим самим вона вносить елементи точного математичного аналізу, моделювання, оптимізації, інженерного розрахунку та інші конструктивні елементи в технологію соціального управління. Завдяки інформатиці соціальне управління набуває рис науково-технічної (інженерної) діяльності, лишаючись разом з тим сферою застосування досягнень суспільних наук, оскільки удосконалення управління, включаючи його технологічну перебудову, не можна розглядати і оцінювати поза його соціально-історичним контекстом.

Головна практична функція інформатики полягає в забезпеченні ефективної автоматизації різних інформаційно-комунікативних процесів, насамперед усього управління, переведенні його на новий рівень, що відповідає сучасним науковим і технічним вимогам. Можна з певністю сказати, що інформатика розвиватиметься прискореним темпом, бо в ній виникла гостра соціальна потреба.

* * *

Информатика представляется как наука, изучающая и разрабатывающая фундаментальные и прикладные проблемы автоматизированных информационных систем

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 178.

(АИС), а социальное управление рассматривается как информационный процесс. АИС определяются как системы, воплощающие человеко-машинные технологии переработки информации в виде человеческих знаний (гносеоинформации).

Рассматриваются некоторые аспекты информации, определяется понятие полезной работы (отдачи) ЭВМ.

В. Є. Пилипенко

БРИГАДНА ПРАЦЯ: РЕАЛІЗАЦІЯ ПОТЕНЦІАЛУ КОЛЕКТИВНОСТІ

ПИЛИПЕНКО Валерій Євгенович — аспірант Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — соціологія праці. Друкувався у збірниках «Социальные и социально-психологические процессы в производственном коллективе: вопросы изучения, планирования и управления» (Красноярск, 1985), «Проблемы планирования и управления подготовкой специалистов в высшей школе» (часть 2, Рига, 1985), «Применение программно-целевого метода в управлении социальным развитием производственного коллектива» (Пенза, 1986). У нашому журналі виступає вперше.

Розроблений XXVII з'їздом КПРС курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни диктує необхідність максимальної мобілізації всіх наших резервів. Значною мірою цим вимогам задовольняє бригадна форма організації і стимулювання праці, що об'єднує нині понад 17 млн. робітників промисловості¹. Перехід до цієї форми організації праці є великим кроком вперед порівняно з методами індивідуальної відрядності, здатної форсувати насамперед кількість і меншою мірою якість продукції. Тепер же якість роботи — це головне і вона не мислима без колективу людей біля верстатів і машин.

Справжній колектив, який створюється в умовах бригадної форми організації і оплати праці, привчає людей працювати по-новому. «Досвід підприємств Москви, Калуги, Дніпропетровська, Свердловська, інших міст і ряду сільських районів показує: в колективах, що перейшли на цю форму роботи, як правило, вищі продуктивність і дисципліна праці»².

В умовах бригадної організації праці виникають найсприятливіші умови для формування відносин колективності. Бригада практично розв'язує завдання поєднання індивідуальної і колективної праці, коли «індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці»³. Саме бригадна форма трудової діяльності сприяє перетворенню «відносин колективності як зовнішніх умов діяльності у відносини колективності як формального способу задоволення особистого інтересу працівника і, нарешті, цих останніх у відносини справжньої колективності як вищої цінності і соціально-моральної норми»⁴.

¹ СССР в цифрах в 1984 г.— М., 1985.— С. 186—190.

² Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983.— С. 36.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 19.

⁴ Сулименко Е. И. Сущность и значение коллективных форм организации труда // Общественный труд в условиях совершенствования социализма.— Киев, 1985.— С. 194.

Бригадний метод праці значно підвищує її продуктивність. По-перше, йдеться про «підвищення шляхом кооперації індивідуальної продуктивної сили... й про створення нової продуктивної сили, яка самою своєю суттю є масова сила»⁵. По-друге, бригадна праця виступає як передумова використання таких важливих соціально-психологічних властивостей особи, як змагальність, наслідування і співпереживання. Тому, «крім тієї нової сили, яка виникає із злиття багатьох сил в одну спільну, при більшості продуктивних робіт уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії... що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб»⁶.

І нарешті, бригадна форма організації і стимулювання праці має велике значення для розвитку здібностей працівників (підвищення кваліфікації, освіти) і виховання нового ставлення до праці.

У свою чергу, ступінь розвитку колективу багато в чому визначається соціальною зрілістю його індивідів. Діалектичне співвідношення колективу і особи є критерієм справжньої колективності. Формування колективістських якостей особи робітника, підвищення його соціальної і трудової активності становлять головний соціально-економічний потенціал бригадної форми організації і стимулювання праці.

Саме в умовах сучасного високорозвинутого соціалістичного виробництва чітко визначилися важливі переваги бригадної форми організації праці, що виявляються не тільки в рамках бригад, а й на всіх рівнях управління промисловим підприємством. Першочергового значення набуває колективна участь робітників в управлінні і плануванні, використання їх ініціативи і підприємливості. Перехід до бригадної форми праці має не тільки економічне, а й соціальне значення, сприяє дальшому розвитку внутрішньовиробничої демократії, зачіпає інтереси трудящих, бо в рамках колективів бригад розв'язуються такі соціальні й економічні питання, як підвищення привабливості й змістовності праці, більш правильна оцінка трудового внеску кожного члена бригади, скорочується плінність кадрів.

Отже, бригадна форма організації і стимулювання праці має в собі реальні можливості поліпшення організації праці, повнішого використання економічних стимулів і виникнення нових соціально-психологічних стимулів (взаємоконтроль, взаємодовір'я і співробітництво), що приводить, в кінцевому підсумку, до підвищення колективності праці.

Найяскравіше переваги бригадної праці, її потенціальні можливості виявляються в порівнянні з індивідуальною формою трудової діяльності. Дослідження, проведені автором у складі соціологічної групи Київського політехнічного інституту в 1982—1985 рр. на підприємствах Білорусії і України, дають можливість для їх зіставлення (див. табл. 1).

Важливим показником ефективності впливу колективів бригад на підвищення продуктивності праці виступає рівень трудової дисципліни. Як впливає з результатів наших досліджень, особливо дійова боротьба з порушниками проводиться в бригадах, які взяли на себе зобов'язання про колективну матеріальну і моральну відповідальність за результати своєї праці (див. табл. 2).

Водночас, «якщо оцінювати колективну відповідальність, виходячи тільки з соціалістичного принципу розподілу за працею, то в цьому разі є всі підстави говорити про певні відступи від останньої: адже стоїть під загрозою ущемлення матеріальний інтерес не тільки порушника дисципліни, а й сумлінного працівника»⁷. Але через під-

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 313.

⁶ Там же.

⁷ Кайдалов Д. П., Суименко Е. И. Социально-экономическая характеристика коммунистических форм труда // Диалектика становления коммунистического труда.— Киев, 1978.— С. 116.

Таблиця 1

Соціально-економічна ефективність бригадної праці

Показники ефективності	Одиниця виміру	У робітників-відрядників	У бригадах, які працюють за єдиним нарядом з оплатою за кінцевим результатом
Зростання продуктивності праці	В % до попереднього року (1983—84 рр.)	2	17
Непродуктивні втрати робочого часу	В % до відпрацьованого часу	0,08	0,02
В тому числі:			
цілоденні простої	— > —	0,01	—
внутрішньозмінні простої	— > —	0,1	0,01
через прогули	— > —	0,05	—
простої з дозволу адміністрації (непідготовленість виробництва)	— > —	0,01	0,01
Плильність кадрів	В % до облікового складу	9	0,7
В тому числі:			
за власним бажанням	— > —	8,6	0,7
за порушення	— > —	0,4	—
Чисельність прогульників (протягом року)	В % до числа працюючих	5,0	1
Чисельність робітників, які сполучають професії	В % до облікового складу	5,7	8,6
Робітників-багатоверстатників	В % до числа верстатників	29,3	43,7
Зниження трудомісткості	В % до обсягу робіт	10	21
Питома вага технічно обґрунтованих норм	В % до їх загального числа	42,6	35
Зростання заробітної плати	В % до попереднього року	3	5
Перегляд норм виробітку	В % до загального числа	1,1	0,18

Таблиця 2

Рівень трудової дисципліни в бригадах

Тип бригади	Кількість порушників, % (1983—1984 рр.)
Бригади, які працюють за єдиним нарядом і підписали договір про колективну матеріальну і моральну відповідальність за результати своєї праці	2,5
Бригади, які працюють за єдиним нарядом і підписали договір про колективну відповідальність	3,6
Робітники-відрядники, які працюють за індивідуальними нормами і розцінками	5

вищення рівня усупільнення праці «до дії соціалістичного принципу розподілу дедалі більше приєднується дія якісно нових економічних стимулів, які мають колективну основу і комуністичний характер»⁸. Тому колективна відповідальність певною мірою обстоює інтереси ко-

⁸ Там же.

лективу від недисциплінованих працівників, «пов'язує» індивідуальну винагороду за працю з результатами праці всього колективу.

Отже, колективна відповідальність «лише певною мірою скасовує індивідуалізовану форму соціалістичного принципу розподілу за працею, будучи тим самим одним із моментів переростання соціалістичної праці в комуністичну»⁹.

Результати наших досліджень, що показують ефективність бригадного методу порівняно з індивідуальною формою організації праці, підтверджуються даними інших соціологів. Так, дослідження, проведене НДІ праці Держкомпраці СРСР разом з галузевими науководослідними інститутами НОП в 1973—1982 рр., свідчать, що приріст продуктивності праці в бригадах становив в середньому: в рік створення 5—6%, у перший рік після організації — 6—8%, в другий — 8—9%. Відзначимо, що на дільницях виробництва, де були сформовані бригади, в рік, який передував їх організації, приріст продуктивності праці становив у середньому 2—3%. Поліпшилося співвідношення між зростанням продуктивності праці й заробітної плати. Так, якщо до переходу на бригадну форму на 1% зростання продуктивності праці доводилося 0,72% заробітної плати, то в умовах бригадного методу цей показник становив 0,65%¹⁰. Аналогічні результати одержані й іншими дослідниками¹¹.

Як бачимо з наведених даних, бригадний метод організації і оплати праці виявляє приховані резерви і, у відповідних умовах, має перевагу над індивідуальною формою її організації. Водночас не всі бригади повною мірою реалізують потенціал колективної праці. В першу чергу це стосується бригад, створених формально (коли колективи формують «для звітності», нічого не змінюючи в технології і організації виробництва, не дотримуючись принципу добровільності, не створюючи рад бригад, не підбираючи кандидатури бригадира та ін.). У цьому зв'язку Політбюро ЦК КПРС на своєму засіданні в листопаді 1983 року відзначало, що в «ряді галузей створення бригад мало формальний, кампанійський характер, іноді виявляється небажана поспішність в цій справі, надається перевага кількісній стороні на шкоду якісній. Непоодинокі випадки комплектування бригад без необхідної роботи щодо поліпшення внутрішньозаводського планування, технології, організації виробництва і праці, систем її оплати. Повільно здійснюється перебудова структури, форм і методів роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій в умовах бригадної форми праці»¹². У бригадах, створених формально, ряд показників може бути навіть нижчим, ніж у робітників-відрядників¹³.

У бригадах, створених згідно з основними принципами організації даної форми трудової діяльності, порівняно з «формальними», майже в п'ять разів більше тих, хто освоїв додаткові операції, в 20 разів — хто поєднував професії, в 100 раз — тих, хто підвищив розряд¹⁴.

⁹ Там же. — С. 117.

¹⁰ Див.: Колективний подряд и эффективность производства в народном хозяйстве Чувашской АССР. — Чебоксары, 1985. — С. 7.

¹¹ Бляхман Л. С., Хрищев Е. И. Повышение активности производственного коллектива в условиях бригадного подряда. — Кишинев, 1979; Гудков А. К., Левин А. Э., Уваровский М. А. Бригадные формы организации труда рабочих в машиностроении. — Киев, 1980; Бокалов Л. Г. Эффективность бригадного труда. — Л., 1980; Миронов Б. А. Эффективность бригадного подряда. — Симферополь, 1981; Осипов А. Условия эффективности работы бригад // Соц. труд. — 1981. — № 6; Сафонов В. А. Организация и эффективность коллективного труда. — Горький, 1981; Эффективность бригадной организации труда. — Л., 1980.

¹² Див.: В Политбюро ЦК КПСС // Правда. — 1983. — 12 нояб.

¹³ Изяков В. А., Пекур В. Н. Потенциал бригады. — Киев, 1985.

¹⁴ Аракилян Л. Рост профессионального мастерства рабочих // Соц. труд. — 1983. — № 7. — С. 61.

Максимальна реалізація потенціалу колективності можлива тільки в умовах бригадної форми організації і стимулювання праці (БФОП), запровадженій згідно з такими принципами:

— наявність моделі БФОП (комплексного проекту колективного трудового процесу), що відображає систему організації підприємства, яка буде досягнута внаслідок повного впровадження колективної форми трудової діяльності;

— добровільність при формуванні бригади;

— комплектування персонального складу бригад за професійними, демографічними і соціально-психологічними параметрами;

— забезпечення дійсного статусу бригади (відповідність документально закріпленого положення про бригаду, реалізованому на практиці);

— відповідність розряду робіт, виконуваних бригадою, професійно-кваліфікаційному рівню її членів;

— дієвість самоуправління;

— робота за єдиним нарядом з оплатою за кінцевим результатом;

— використання системи розподілу, яка дозволяє адекватно оцінювати індивідуальний внесок в спільні результати праці.

Недоліки бригади, створеної формально, впливають не з внутрішньої природи бригадної форми організації і стимулювання праці, а з відсутності адекватної підготовчої роботи по створенню необхідних і достатніх умов для впровадження бригадного методу (технологічних, організаційно-виробничих, економічних, соціально-психологічних). Сучасне виробництво не дозволяє впроваджувати нову форму організації праці без врахування її специфіки. І коли, посилаючись на специфіку, намагаються знайти полегшений варіант впровадження бригадної форми організації і оплати праці (внаслідок такої «бригадизації» і управління бригадною формою організації праці здійснюється лише на першому та другому рівнях¹⁵), тоді зростає небезпека спотворення самої сутності колективної праці. Адже, саме в бригадах «...закладається фундамент успішної виробничої і громадської діяльності. Тут ключ до того, щоб дати сильний імпульс нашій демократії, бо найбільші питання виробництва, стимулювання, виховання можуть розв'язуватися самим колективом. З цього починається розширення участі трудящих в управлінні справами суспільства...»¹⁶.

Потенціал бригадної праці реалізується лише за відповідних техніко-економічних і соціальних умов, якщо впровадження бригадної форми відбувається одночасно з удосконаленням і перебудовою господарського механізму, форм і методів управління. В протилежному випадку закладені в колективній праці можливості підвищення економічної і соціальної ефективності виробництва повністю не реалізуються й істотно не впливають на поліпшення діяльності підприємства загалом. Тому при значному перевиконанні планів по «охопленню» бригадними методами праці її продуктивність у ряді галузей промисловості зростає повільно, а процент «бригадизації» наперед планується більш високий, ніж процент підвищення продуктивності праці.

Реалізація потенціалу БФОП (під час переходу від індивідуальних до колективних її форм), як показує практика передових підприємств, можлива лише за умови підвищення рівня керованості виробництвом, за рахунок різкого скорочення кількості об'єктів управ-

¹⁵ За нашою класифікацією, існує чотири рівні управління БФОП на підприємствах: четвертий рівень управління БФОП (найвищий) — впровадженням і вдосконаленням БФОП займається генеральний директор (директор); третій рівень — БФОП займається заступник генерального директора (директора); другий рівень — питання БФОП доручені одному з відділів заводу; перший рівень — для розв'язання питань, пов'язаних з БФОП, «виділений» працівник в одному з відділів.

¹⁶ Горбачев М. С. Инициатива, организзованность, эффективность: Речь на встрече с руководителями промышленных объединений и предпринимателей, колхозов, совхозов, производственных бригад, специалистами и учеными // Правда. — 1985. — 12 апр.

ліній (замість кількох тисяч робочих місць — кілька десятків бригад), залучення до безпосереднього управління виробництвом кваліфікованих робітників, зменшення чисельності лінійного управлінського персоналу, поліпшення внутрішньовиробничого планування і поглиблення господарського розрахунку, скорочення втрат робочого часу, створення матеріальної заінтересованості в усіх членів бригад у комплексному виготовленні продукції, підвищення рівня колективності виробництва, створення атмосфери взаємодопомоги і взаємоконтролю, взаємовідповідальності.

Потенціал бригади тим вищий, чим більше можливостей в її колективі реалізувати довгочасову стратегію своєї діяльності. На це вказував ЦК КПРС у постанові «Про роботу партійної, профспілкової і комсомольської організації, адміністрації Мінського автомобільного заводу виробничого об'єднання «Білавтомаз» по виконанню Закону «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями»¹⁷. Так, згідно зі ст. 18 Закону СРСР про трудові колективи «Основні повноваження колективу виробничої бригади», істотно розширені самокерованість первинних трудових колективів і їх участь в управлінні підприємствами; бригадам дано право комплектувати свій склад, обирати бригадира, розподіляти заробітну плату і стимулювати працю, брати участь у підготовці управлінських рішень через ради бригад, ради бригадирів¹⁸.

Як свідчать дані, одержані ленінградськими дослідниками, відмінності в ефективності роботи бригад, ступені реалізації ними потенціалу колективної праці залежать від рівня їх розвитку¹⁹.

Саме бригади нового типу (четвертої групи) найповніше реалізують потенціал колективної праці. В умовах формування і функціонування бригад нового типу відбувається глибока перебудова організації виробництва і управління підприємством, забезпечується зміна спеціалізації виробництва з обов'язковим закріпленням за бригадою колективного робочого місця, устаткування і оснащення; централізація внутрішньозаводського планування роботи всіх цехів і служб; щомісячне номенклатурне планування праці бригад на основі створених бригадних планово-облікових одиниць (ПОО) — бригадокомплексів. Оплата праці в бригадах нового типу проводиться за повністю виконаний обсяг робіт, тобто за кінцевим результатом, а оцінка індивідуального внеску кожного працівника і розподіл бригадного заробітку з допомогою КТУ здійснюється колективом бригади. Переваги бригадного колективу нового типу виражаються у вищій оплаті, більшій компетентності, ініціативності й творчості його членів, в активному вивченні і впровадженні передового досвіду і досягнень науково-технічного прогресу.

Важливою формою виявлення відносин колективності у сфері праці виступає соціалістичне змагання. Тому реалізація потенціалу колективності багато в чому залежить від організації трудового змагання. Трудова змагальність може виявлятися лише при наявності суспільного контакту між людьми, тільки як відносини між ними в процесі праці. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм «не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»²⁰.

¹⁷ Див.: Под знаменем ленинизма.— 1985.— № 15.— С. 19.

¹⁸ О трудовых коллективах и повышении их роли в управлении предприятиями, учреждениями, организациями. Закон Союза Советских Социалистических Республик.— Киев, 1984.— С. 12—13.

¹⁹ Див.: Бригадная организация труда.— М., 1984.— С. 79—80.

²⁰ Ленин В. И. Полное собр. творив.— Т. 35.— С. 189.

Розвиток змагальних відносин в умовах бригадної праці є невідмінною умовою усвідомлення колективності і переходу до реальних колективістських дій. І досвід останніх років підтверджує, що соціалістичне змагання в умовах БФОП постійно вдосконалюється як щодо цільових установок, так і організаційних форм.

Соціалістичне змагання в бригадах нового типу максимально враховує специфіку колективної праці, висувуючи при цьому на перший план якісні показники роботи. Поява нових починів, нових форм соціалістичного змагання в умовах бригадної організації праці пов'язана з головними цільовими установками соціально-економічної політики партії. Одним з найважливіших народногосподарських завдань є зниження матеріаломісткості виробництва. Звідси і поява нових починів, спрямованих на посилення економії і бережливості (зокрема в умовах госпрозрахункових бригад).

У складній демографічній ситуації 80-х років особливого значення набуває рух за скорочення чисельності працюючих в бригадах через суміщення професій, багатоверстатне обслуговування. У рамках бригадного методу плідно реалізуються прогресивні ідеї програмно-цільового управління, що проходять перевірку в нових формах змагання, головною з яких є комплексний, наскрізний підхід, коли всі бригади, взаємопов'язані в процесі створення кінцевої продукції, відповідним чином погоджують свої зобов'язання. Широке застосування в рамках БФОП дістала і форма соціалістичного змагання по технологічному ланцюгові. Практика соціалістичного будівництва постійно породжує нові форми соціалістичного змагання, що найбільш ефективно реалізують себе в рамках колективної (бригадної) праці.

Реалізація потенціалу колективної праці значною мірою залежить від розв'язання проблем, які виникають у процесі впровадження і функціонування бригадного методу. Наші дослідження виявили ряд таких проблем. Так, формальне об'єднання робітників у бригади створює психологічні бар'єри щодо БФОП. А Ф. Генов виділяє десять основних груп таких бар'єрів²¹: бар'єри навичку, звички, стереотипу; бар'єри, пов'язані з компетентністю і професійною майстерністю; бар'єри, пов'язані з оплатою праці і стимулюванням трудової діяльності; компенсація, розрахунок, заінтересованість; бар'єри, пов'язані з очікуванням, ризиком, формалізмом, зайвим ажіотажем; бар'єри, пов'язані зі взаємодією працівників; бар'єри, пов'язані зі скороченням і переведенням кадрів, з порушенням соціального комфорту; бар'єри, пов'язані з підвищенням демократії в бригаді; бар'єри, пов'язані з розвитком колективізму в бригадах нового типу; бар'єри, пов'язані з недооцінюванням особистих зусиль працівників під час проведення конкретної реорганізації, при введенні нових технологічних або організаційних змін.

Нерідко висококваліфіковані робітники одержують у бригадах меншу заробітну плату, ніж при індивідуальній роботі. Це призводить до зниження продуктивності праці в таких робітників: вони підлаштовуються під середню в бригаді продуктивність. Можливе також і виявлення тенденцій до «групового егоїзму». У ряді випадків колектив бригади не заінтересований в перегляді норм виробітку: якщо знижуються розцінки, бригада починає шукати вигідну роботу. Там, де бригаді не визначений чітко кінцевий продукт, вона прагне «напрацювати» якомога більше нормогодин, виконуючи тільки найвигідніші операції. Вона намагається підвищувати продуктивність праці лише до того рівня, коли починає одержувати премію (виходячи з досягнутого). У бригадах можлива тенденція до «таємної» раціоналізації (що виявляється в небажанні поділитися нововведеннями з іншими брига-

²¹ Див.: Генов Ф. Психологія бригади.— М., 1987.— С. 90—104.

дами), бо існуючі адміністративно-правові норми стимулюють тільки індивідуальну раціоналізаторську діяльність.

Бригада не може ефективно функціонувати, не маючи реального статусу. Незважаючи на наявність документально закріпленого механізму забезпечення статусу, останній, частіше за все, не реалізується на практиці. Звичайно, адміністрація дає бригадам певну «свободу»: не піклується про раціоналізацію і забезпечення праці, про матеріально-технічне постачання, не відповідає перед бригадою за незадовільну організацію роботи. Однак на практиці часто виникає суперечність між наданими колективу бригади правами й обов'язками — і ступенем «використання» механізму правового забезпечення цих прав і обов'язків, що є перепорою на шляху забезпечення реального статусу виробничих бригад, відсутність якого утруднює перехід їх на господарський розрахунок.

Задоволеність колективною організацією праці, бажання робітників працювати в рамках колективного трудового процесу безпосередньо пов'язані зі ступенем участі трудящих в управлінні виробництвом. Але органи бригадного самоуправління не завжди використовують дані їм права. На багатьох підприємствах лише в рідкісних випадках дотримується принцип самокомплектування бригад, часті випадки порушення принципу добровільного включення працівника в бригаду. Загалом же початкова орієнтація на самокерованість бригад нерідко ще підмінюється адміністративними методами керівництва.

Серйозною перепорою розвитку самоуправління в бригадах є невпевненість робітників у його дієвості. Так, близько 40% опитаних вважають, що адміністрація не зацікавлена надати робітникам реальних прав для участі в управлінні, а понад 30% відзначають, що адміністрація лише на словах заохочує робітників до управління, але під час розв'язання конкретних питань їхня думка не враховується²².

В умовах актуалізації бригадної форми організації і оплати праці найважливішою проблемою стає розподіл колективного заробітку, оптимальне поєднання колективних і особистих інтересів. Практика показує, що ефективність роботи бригади, морально-психологічний клімат у ній безпосередньо залежать від того, як повно враховується внесок працівників у колективну працю, тобто якою мірою оптимальні розподільні відносини в бригаді детерміновані рівнем розвитку її колективу. При організації розподілу заробітної плати виникає потреба віднайти способи мобілізації колективу на одержання найвищих кінцевих результатів праці й розвитку колективізму в бригаді і, водночас, стимулювати посилення індивідуальної відповідальності, тісніший зв'язок добробуту кожного члена бригади з результатами спільної праці.

Уся розмаїтість застосовуваних на промислових підприємствах методів розподілу загальнобригадного заробітку зводиться до трьох основних: модифіковані методи індивідуальної відрядності (приблизно в 80% бригад); за коефіцієнтом трудової участі (КТУ) — 12% бригад; однаковий розподіл — 8% бригад²³.

Перший метод полягає в тому, що КТУ формально існує, але насправді розподіл здійснюється за індивідуальним виробітком, а не залежно від участі в колективній праці. Цей підхід пов'язаний з певною традиційною установкою — оцінювати в кількісних показниках індивідуальний трудовий внесок працівників. У цьому разі оцінюється індивідуальна продуктивність, а не участь у колективній праці. Однак най-

²² Илле М. Е., Синов В. В. О развитии самоуправления в бригадах // Социол. исслед. — 1984. — № 3. — С. 61.

²³ Пилипенко В. Е. Социально-психологические проблемы внедрения бригадной формы организации труда // Социальные и социально-психологические процессы в производственном коллективе: вопросы изучения, планирования и управления. — Красноярск, 1985. — С. 151.

більш зручним способом оцінки індивідуальної продуктивності є одиничні норми і розцінки. Перехід же до дійсної колективності праці потребує саме усунення одиничних відрядних розцінок. У протилежному разі у працівника завжди є бажання полічити свій заробіток, поминувши загальні результати праці. Отже, на даному рівні розвитку бригадної форми організації праці зберігається оцінка продуктивності праці робітників (трудового внеску) методами індивідуальної відрядності. При цьому застосування КТУ призводить, як правило, до «подвійної бухгалтерії» — коефіцієнт трудової участі «виводиться» заднім числом із відповідної суми заробітної плати.

Безперечно, поєднати колективну працю з розподільними відносинами індивідуальної відрядності непросто. Не забезпечуючи точного врахування індивідуальних зусиль, не гарантуючи рівності і справедливості, КТУ є додатковим фактором дезінтеграції в бригадах нижчого рівня розвитку. В таких бригадах він може бути засобом тиснення організованої меншості на більшість, діяти на шкоду виробництву й відносинам колективності. Конфлікти, пов'язані з тим, що «старички» ставлять низькі КТУ «молодим» робітникам, а дають їм важчі роботи — найбільш типові для бригад з низьким рівнем розвитку внутрішньокolleктивних відносин.

КТУ має оцінювати не тільки участь у колективній праці, а й ставлення до праці, яке не зводиться тільки до індивідуальної, кількісно вимірюваної продуктивності. Оцінюватися повинна не лише кількість вироблених деталей, а і готовність до складної, відповідальної роботи, зусилля, спрямовані на загальну ефективність, взаємодопомогу, взаємозамінюваність. Адже в колективній діяльності членів бригади виявляються додаткові джерела підвищення її ефективності, не звідні до простої суми зусиль учасників цієї діяльності. Ще К. Маркс свого часу писав: «Подібно до того, як сила нападу ескадрону кавалерії або сила опору полку піхоти істотно відмінні від суми тих сил нападу і опору, що їх здатні розвинути окремі кавалеристи і піхотинці, так само і механічна сума сил окремих робітників відмінна від тієї суспільної сили, яка розвивається, коли багато рук бере участь одночасно у виконанні однієї і тієї самої неподільної операції...»²⁴.

Одним із основних недоліків КТУ є його суб'єктивність в оцінці індивідуального трудового внеску. Нам уявляється, що ніякий механізм (спосіб розрахунку) КТУ не зможе гарантувати абсолютно точного обліку внеску працівника в колективну працю. Та в цьому і немає потреби. Питання полягає не в тому, щоб КТУ був абсолютно точним інструментом виміру індивідуального трудового внеску працівника, а в тому, щоб процес розподілу викликав у працівника відчуття задоволеності й справедливості. Проблема розподільних відносин, у кінцевому підсумку, буде розв'язана в бригаді тоді, коли кожен член колективу, по-перше, не зможе і, по-друге, не захоче полічити свій індивідуальний заробіток. Невеликі відмінності в індивідуальній продуктивності працівників мають компенсуватися взаємним довір'ям, значні — самокомплектуванням колективів бригад. У бригаді високого рівня розвитку внутрішньокolleктивних відносин не буде потреби в точному обліку індивідуальної продуктивності. Дійсна колективність зробить непотрібним дріб'язковий облік, члени колективу знатимуть, що кожен працює в міру своїх сил та можливостей.

Водночас, враховуючи, що нині ще не створені достатні умови для переходу до рівного розподілу (при однаковій роботі) і ще існує необхідність обліку індивідуального внеску, конче потрібно вдосконалювати і сам механізм розрахунку КТУ. До того ж назва «коефіцієнт трудової участі» не зовсім адекватна суті розподільних відносин при

²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 312—313.

колективній організації праці: розподіл проводиться з врахуванням не тільки трудового внеску, а й поведінки члена бригади, його дисципліни, допомоги товаришам, участі в наставництві та ін. Очевидно, тут більш адекватний термін «коефіцієнт соціальної участі (КСУ)». До того ж, ураховуючи, що у визначенні розміру індивідуального заробітку на перший план виступає ставлення працівника до праці, є можливість передбачити, що далі принцип «кожному за працею» трансформується в принцип «кожному за його ставленням до праці», який можна розглядати як перехідний ступінь до принципу розподілу за потребою²⁵.

Успіхи або невдачі в роботі багато в чому залежать від особистих і ділових якостей бригадира. Вивчення даної проблеми виявило слабку підготовку бригадирських кадрів стосовно вимог БФОП. Наші дослідження показали, що бригадирам не вистачає знань з економічних питань (на це вказали 41% опитаних бригадирів), питань психології людських відносин (24% респондентів), питань організації виробництва (35%). Недостатня підготовка бригадирських кадрів часто спричиняє труднощі, з якими доводиться стикатися бригадирам в ході роботи. Найбільші труднощі бригадирів полягають в налагодженні відносин у керованому ними колективі (17% респондентів), відносин з адміністрацією (10%), організації праці (58%), розподілі колективного заробітку (30%). 28% опитаних бригадирів вказали на відсутність допомоги в організації роботи бригади з боку адміністрації і спеціалістів, 35% — з боку профспілкового комітету, 42% — з боку ради бригадирів цеху. За нашими даними, приблизно 34% керівників бригад не зовсім відповідають вимогам, які ставляться колективом бригади до свого керівництва.

Спинимось ще на одній проблемі ефективного функціонування БФОП. Це відносини майстра і бригадира. Внаслідок нашого вивчення даної проблеми було виявлено, що бригадир у багатьох випадках дублює майстра. Приблизно 40% управлінських функцій і майстри, і бригадири вважають своїми. Аналіз конкретних ситуацій показав, що, окрім традиційних причин (незабезпеченість матеріалами, комплектуючими виробами і устаткуванням), суперечності між майстром і бригадиром виникають як наслідок перерозподілу функцій між «сержантами індустрії» і бригадирами, нечіткої регламентації їх прав і обов'язків. Передавання частини функцій першого другому, відносна самостійність останнього, будучи обов'язковою умовою успішного функціонування колективної форми праці, водночас породжує нову конфліктну ситуацію. Нам уявляється, що вплив майстра, котрий намагається відповідати старій моделі, знижується. Основною фігурою стає бригадир, хоча за інерцією говорять про майстра як про основну фігуру виробництва. Насправді ж «нові функції» майстра визначені ще недостатньо. Адаптація майстрів до нових ролей має привести до стабілізації їх відносин з бригадирами. Фактичне розв'язання проблеми «майстер-бригадир» дає можливість істотно змінити управлінські відносини у виробничому колективі.

У процесі колективної праці можуть виявитися й інші суперечності.

У ряді випадків поєднання професій може знижувати кваліфікацію, супроводжуватися погіршенням експлуатації устаткування, якості роботи. Самокомплектування бригад може суперечити необхідній професійно-кваліфікаційній структурі. Бригада, в окремих випадках, може бути не зацікавлена у підвищенні розряду окремим працівником, бо відбувається зниження оплати решті.

²⁵ *Свищенко Е. И.* Историческая динамика форм организации социалистического труда // *Общественный труд в условиях совершенствования социализма.* — Киев, 1985. — С. 184—185.

Щоб максимально використати переваги колективної праці, її резерви, необхідно, як підкреслювалось в постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості», «систематично вивчати нові тенденції і визначати перспективи дальшого розвитку бригадної форми організації праці, впливу її на зростання ефективності суспільного виробництва, скорочення плинності кадрів. Зі врахуванням специфіки галузей народного господарства відпрацьовувати експерименти по впровадженню колективних форм праці»²⁶.

У цьому аспекті важливого значення набуває соціологічне забезпечення розвитку бригадної форми організації праці. Соціологічне забезпечення розв'язує три основні завдання: удосконалення управління формуванням кожної особи в бригаді, міжособистісними контактами в бригаді та вдосконалення управління неформальною структурою бригади. Дослідження цих завдань може здійснюватися з допомогою періодичних експертних і соціометричних опитувань. Дальше вивчення закономірностей функціонування бригадного методу дозволяє реалізувати потенціал колективної праці на рівні більших осередків виробничого механізму (цехів, підприємств), що стане важливим фактором оптимального розв'язання завдань соціально-економічної політики партії.

* * *

В условиях перестройки механизмов социалистического хозяйствования бригадная форма организации труда проявляет себя как один из важнейших факторов интенсификации труда, эффективный способ раскрытия и реализации резервов повышения его производительности. Активное участие рабочих в управлении и планировании процессов общественного производства, их инициатива и предприимчивость, простор для которых открывают новые формы организации коллективного труда, приобретают сегодня первоочередное экономическое и социальное значение. Вместе с тем в ходе внедрения бригадного метода обнаруживаются и определенные противоречия, анализ и разрешение которых является условием дальнейшего повышения эффективности организации труда.

²⁶ О дальнейшем развитии и повышении эффективности бригадной формы организации и стимулирования труда в промышленности: Постановление ЦК КПСС // Правда.— 1983.— 4 дек.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1988 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

ПАМ'ЯТКИ БРАТСЬКИХ ШКІЛ НА УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XVII ст. / Під ред. В. М. Нічипорук.— 3 л.— 4 р. 80 к.— План 1988 г. № 18 (III кв.)

У виданні містяться пам'ятки, ідейно спрямовані проти соціального і національного гноблення українського народу польськими і українськими феодалами; в них обстоюється необхідність возз'єднання України з Росією («Пересторога», «Протестація»), відображаються реформаційні і гуманістичні ідеї, що викладались в братських школах («Душевник» під криптонімом Т. Г. «Трактат і душа», «Арістотелівські проблеми або питання про природу людини» Касіяна Саковича, «Лабіринт» Фоми Євлевича та ін.).

Для наукових співробітників, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної духовної культури.

ЩО ТАКЕ МДК «СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИ»?

КЕНДЛЕР Олександр Германович — віце-президент-координатор МДК «Соціологія особи» при Радянській соціологічній асоціації. Галузь наукових інтересів: соціологія особи, організація праці науковців.

Що таке МДК, коли і як він виник?

МДК — це міждисциплінарний дослідницький комітет, створений для організації наукових розробок у проблемній галузі «Соціологія особи». Перш ніж говорити про його появу, кілька слів про передісторію.

В 1981 р. в РСА за ініціативою професора А. О. Зворикіна було організовано центральну науково-дослідну секцію (ЦНДС) «Соціологія особи», яку цей учений очолював. Передусім треба було з'ясувати, хто з суспільствознавців ще цікавиться згаданою проблемною галуззю, бо після відомого сплеску цих досліджень у 60-х роках минуло вже близько 20 років, протягом яких ми з різних причин встигли порозгублювати спеціалістів з соціології особи і помітно відбити бажання в інших вчених братися за неї.

Реально ця координаційна (чи навіть пошукова, у буквальному розумінні слова) робота була розпочата нами у 1983 році. З'ясувалося, що в країні не було жодного структурного підрозділу (ні в Академії, ні в системі Мінвузу), який розробляв би цю проблематику; що залишилося всього кілька дослідників, які безпосередньо над нею працюють. Так, навіть професор І. С. Кон, який написав у 60-х роках знамениту книгу «Соціологія особи», сказав нам, що нині ця проблематика, мабуть, втратила — якщо не актуальність, то свій колишній романтичний ореол.

Разом з тим виявилось, що чимало дослідників усе ж мають певний стосунок до соціології особи, хоча здебільшого працюють на стиках соціології, психології, філософії, біології, медицини, політекономії, кібернетики, лінгвістики, навіть географії. Отож, напрошувалося якесь організаційне рішення, яке сприяло б об'єднанню усіх цих дослідників з урахуванням їх нинішньої «відомчо-наукової прописки», бо тільки в такий спосіб можна хоч якось координувати і спрямовувати їх роботу.

Тоді ми зібрали в Звенигороді (Московська обл., 27—29 травня 1986 р.) першу Всесоюзну координаційну нараду з проблеми «Соціологія особи», у якій взяли участь близько 50 докторів і кандидатів наук з Москви, Свердловська, Горького,

Вільнюса, Томська, Талліна, Рязані та інших міст. Вони ухвалили: для дальшого розгортання досліджень з соціології особи потрібен міждисциплінарний підхід, а, отже, для їх організації — міждисциплінарний комітет. Обране там же керівництво ЦНДС (А. О. Зворикін, С. Т. Гур'янов, А. Матульоніс, Л. Н. Коган, Л. О. Зеленів, Ю. М. Орлов, В. М. Васильєв, О. Г. Кендлер) почало готувати першу Всесоюзну науково-практичну конференцію з проблеми «Соціологія особи», яка відбулася 27—29 квітня 1987 р. в Аксаково (Московська обл.).

Ми особливо вдячні тодішнім віце-президентам РСА Т. І. Заславській та М. І. Лапіну, котрі 3 липня 1986 р. підписали документ про створення на згаданій конференції МДК «Соціологія особи», а також професору І. С. Кону, без регулярних консультацій з яким наряд чи вдалося б усе це зорганізувати.

Отже, 29 квітня 1986 р. 120 учасників конференції, що репрезентували не лише РСА, а й Філософське товариство СРСР і Товариство психологів СРСР, проголосували за перетворення ЦНДС «Соціологія особи» в Радянський міждисциплінарний комітет РСА «Соціологія особи». Був обраний його вищий управлінський орган — Дослідницька рада, до якої увійшли 65 чоловік (від УРСР: д-р екон. наук В. І. Терещенко і канд. філос. наук В. Є. Хмелько); президентом МДК обрано проф. С. Т. Гур'янова, почесним президентом — д-ра екон. наук А. О. Зворикіна, першим віце-президентом — д-ра екон. наук В. О. Мансурова, віце-президентом-координатором — О. Г. Кендлера. Віце-президентами також обрані: канд. психол. наук О. Г. Асмолов, д-р філос. наук А. Матульоніс, д-р психол. наук В. М. Русалов, д-р філос. наук В. М. Шепель.

А навіщо ви «напекли» так багато віце-президентів?

Це пояснюється не азартом, а громадським статусом МДК і його організаційної роботи, а також його міждисциплінарним характером і великою «наукоємністю» проблематики...

Дослідницька Рада обрала Президію МДК — робочий управлінський орган, до якого, крім зазначених вище ачених, увійшли також В. О. Ядов, І. С. Кон, П. В. Симонов, В. Л. Макаров, В. С. Рапопорт, В. М. Бурков, В. М. Васильєв, В. С. Аванесов, В. І. Добренков, Л. П. Буєва, Л. О. Зеленов, Л. Н. Коган, В. І. Столяров, К. В. Шорохов. Було обрано також Секретаріат МДК.

Даруйте, але чи не здається Вам, що до цих «ешелонів влади» вже ввійшли всі, хто хоч якось причетний до дослідження даної проблематики? У вас хоч рядові лишилися чи геть одне начальство?

Не турбуйтеся, є й рядові. Ви просто недооцінюєте популярність самої проблеми «соціологія особи». Управлінська структура формується з урахуванням перспективи — а ми сподіваємося на значне зростання заgonу дослідників і — відповідно до цього — функцій МДК. Крім того, його керівники я перелічую так детально для того, щоб читачі (а серед них — і ті, кого цікавить чи зацікавить «соціологія особи») знали, до кого звертатися. Нарешті, оскільки наш комітет — перший в РСА, то цілком імовірно, що в подальшому ми в чомусь і спростимо цю структуру. Життя покаже!

То чи слід вважати створення МДК прецедентом і чи будуть виникати в межах РСА інші подібні комітети?

12 травня 1986 р. Президія Правління РСА заслухала наш звіт про результати конференції в Аксаково. З ініціативи віце-президента РСА, д-ра екон. наук Б. В. Ракитського і члена Президії д-ра філос. наук С. М. Плотникова ухвалено постанову «Про стан і шлях перебудови роботи науково-дослідних і центральних науково-дослідних секцій РСА АН СРСР», де, зокрема, передбачена розробка концептуального документа «Перспективи розвитку, соціологічних досліджень в СРСР» і пропозиції про створення мережі МДК, здатних стати організаційними центрами по реалізації стратегії розвитку соціологічних досліджень, яка має бути викладена в цьому документі. Крім того, вирішено підготувати «Положення про Радянський дослідницький комітет при РСА АН СРСР».

12 січня 1988 р. відбулося засідання керівників ЦНДС, на якому ухвалено, зокрема, такі рішення.

По-перше, створити Раду керівників ЦНДС і дослідницьких комітетів, по-друге, обрати на першу половину 1988 року керівництво Ради (кожного підрозділу воно оновлюватиметься на дві третини)...

Такий змінний графік керівництва — це данина демократизації!

Не тільки. Дуже важливо, щоб розвиток цілої галузі наукових досліджень не підпав під концепцію котрогось із провідних учених (а такі випадки вже були), щоб МДК не перетворився на «школу»... Але

я продовжу. Було ухвалено, по-третє, протягом першого кварталу 1988 р. заслухати на Раді звіти трьох ЦНДС: «соціологія праці» (голова — д-р екон. наук Б. В. Ракитський), «соціологічних проблем демографії» (голова — д-р екон. наук Л. Л. Рибаківський), «соціологічних проблем містобудування й архітектури» (голова — д-р філос. наук О. М. Яницький). Нарешті, було вирішено утворити тимчасову комісію Ради по розробці «Положення про Радянський дослідницький комітет РСА АН СРСР» (під головуванням Б. В. Ракитського).

Отож, десь на серпень — вересень цього року я можу спрогнозувати виникнення ще кількох таких комітетів.

Що ж, про організаційно-управлінський аспект Ви розповіли достатньо детально. А які ж реальні цілі й завдання Вашого МДК «Соціологія особи»?

Я розумію Вашу приховану іронію і акцент на слові «реальні» і перш ніж відповісти, хотів би сказати, що всім нам, ясна річ, набридли усілякі реорганізації, ієрархії, посадові реєстри тощо. Усі скупчили за живою справою, чи не так? Повірте — це цілком стосується і керівництва МДК. Але ж, зважте, жива справа робиться не лише з допомогою «вічової демократії», потрібна і організація. Вдала вона чи ні, покаже час, досягнути зрушення.

Ми ж плануємо ось що.

Передусім закінчити «перепис» усіх дослідників, які займаються проблемою людини (особи) і консолідувати їх у рамках МДК. До речі, щойно завершено дворічну підготовку роботи по утворенню Українського філіалу МДК «Соціологія особи», головою якого обрано канд. філос. наук Є. І. Головаху (ІФ АН УРСР), заступником — канд. філос. наук В. Є. Хмелька, вченим секретарем — Р. І. Ленчовського (обидва — з Інституту історії партії при ЦК Компартії України), заступником ученого секретаря — канд. філос. наук І. Е. Бекешину (ІФ АН УРСР). З чим Вас і поздоровляю!

Дякую щиро! А що ще збирається робити МДК!

Крім координації розробок, МДК планує проведення власних досліджень, які здійснюються (щоправда, поки що на громадських засадах) за такими напрямками:

- стратегії і тактика організації міждисциплінарних досліджень проблем людини (особи);
- соціологія особи і перебудова, демократизація нашого суспільства;
- комп'ютеризація і особа;
- етика і моральність особи;
- особа і середовище проживання;
- особа в екстремальних умовах.

Замовниками цих розробок будуть Президія РСА, Наукова рада при Президії АН СРСР по комплексному вивченню проблем людини, ФТ СРСР, Товариство психологів СРСР. Нині ми починаємо підготовку пропозицій про переведення МДК на

госпрозрахунком і самофінансування. Реальними «розпорядниками кредиту» для нас можуть стати Президія АН СРСР і створений при ВЦРПС і Держкомпраці СРСР Всесоюзний центр по вивченню громадської думки (керуватиме ним академік Т. І. Заславська). Переходити на «госпрозрахункові рейки» плануємо наприкінці цього року.

Ще одне запитання: якою мірою МДК випаде із структури РСА, адже вона є об'єднанням соціологів, а комітет — міждисциплінарний! Чи належність МДК Асоціації означає, що міждисциплінарні розробки здійснюватимуться під егідою соціології?

Я гадаю: не треба сваритися наперед, ділячи шкуру невбитого ще ведмедя. В МДК провідні представники усіх наукових дисциплін мають бути репрезентовані на цілком рівноправних засадах. І так воно й є. Єдина перевага — за самою проблемою. А оскільки вона за своєю сутністю все ж таки суспільствознавча, а сама її постановка — соціологічна за характером, оскільки, нарешті, ми самі вирішили знову зорати цю цілину, остільки ми й узяли на себе функцію координації чи організації. Зрештою, кожен дослідник, який хоче взяти участь у наших розробках, хоч би яку наукову дисципліну він представляв, може набути цілком рівних з іншими прав, обов'язків, вступивши до РСА.

А чи матиме МДК свій публічний голос [періодику, збірники тощо]?

З другого кварталу цього року секретаріат МДК планує розпочати видання (роtopsинтом) свого інформаційного бюлетеня. В наступному році збираємось видати перший ротопринтний збірник «Соціологія особи і міждисциплінарні проблеми дослідження проблем особи і людини» (ІСД АН СРСР, 10 друк. арк.). Його підготовку вестиме щойно створена редкологія МДК, яку очолять академік АН УРСР Ю. М. Пахомов і д-р філос. наук, проф. В. О. Ядов. Їх заступники — кандидати філос. наук Є. І. Головаха і Ю. Д. Прилюк; секретарями-упорядниками призначені О. Г. Кендлер та Р. І. Ленчовський. До 1 вересня 1988 ми прийматимемо статті до цього збірника (обсяг статті — до 0,5 др. арк.).

Керівництво МДК розглядає нині й інші варіанти своєї видавничої діяльності.

Може, Ви відповісте і на таке запитання: чи є перспектива створення в системі Академії наук підрозділу, який безпосередньо займатиметься «соціологією особи»?

Гадаю, є. За попередньою інформацією, у відділенні соціології Інституту філософії АН УРСР буде відкрито відділ

«Соціологія особи і демократизація».

На думку керівництва МДК і Президії РСА, на Україні є й необхідний теоретичний заділ, і кадровий потенціал, щоб утворити такий (перший в країні!) структурний академічний підрозділ.

Які найближчі заходи — наприклад, конференції, наради — збирається провести МДК?

Передусім плануємо провести другу Всесоюзну координаційну нараду і соціологічне читання з проблеми «Соціологія особи» в місті Паланзі (Литовська РСР) з 15 по 21 вересня ц. р. Там же з 23 по 30 вересня працюватиме школа-семинар молодих учених з соціальних проблем особи. Зі 120 учасників наради 65 — члени Дослідницької ради МДК. На інші місця будуть запрошені автори найкращих цікавих тез (довідей), які прийматимуться оргкомітетом до 01.07.88. Доповіді надрукуємо до наради, тези — після наради і школи-семинару.

Для участі в школі-семинарі молодих учених треба надіслати до оргкомітету заявку-анкету і тези доповіді. Персональні запрошення оргкомітет надішле до 01.08.88 (відрадження — за рахунок організації, в яких працюють запрошені).

У програмі наради — дискусії за такими проблемними напрямками: особа і демократизація суспільства; моделі особи; роль соціокультурних процесів у зміні типу особи; особа як суб'єкт і об'єкт громадсько-політичної діяльності; економічні відносини і особа; НТР і особа; особа і соціальні спільності; активні методи дослідження і впливу на розвиток особи; стратегія і тактика міждисциплінарних досліджень соціальних проблем особи та ін.

Плануються «круглі столи» за темами: особа і педагогічне новаторство; комп'ютеризація і особа; етика особи; особа і навколишнє середовище; особа і відпочинок; особа і неформальні об'єднання.

І останнє: чи не могли б Ви дати для наших читачів точну адресу МДК?

Будь ласка. Перепрошую тільки, що адресу даю російською мовою. Для листування: 117259, Москва, ул. Кржижановського, 24/35, корп. 5, ССА АН СССР, МИК «Социология личности», Кендлеру А. Г. На всяк випадок даю і свій домашній телефон: 158-36-75.

Не боїтесь! Адже замучать дзвінками!

Нічого, заради справи — потерплю.

*Інтерв'ю підготував
С. Л. Лавриченко*

ЗНАЙОМТЕСЬ: НАШ КОЛЕГА З В'ЄТНАМУ!

НГУЕН Чонг Тьуан — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, завідуючий відділом діалектичного матеріалізму Інституту філософії Комітету суспільних наук Соціалістичної Республіки В'єтнам. Галузь наукових інтересів — філософські питання екології, біології, науково-технічного прогресу, методологія наукового пізнання.

Ви вперше в Радянському Союзі!

Ні, я навчався в Москві, там же захистив кандидатську дисертацію. А от до Києва потрапив уперше. Тому все, про що я дізнався, знайомлячись з Інститутом філософії АН УРСР, — це для мене відкриття.

Зізнаємось, і для нас усе, що стосується розвитку марксистської філософії у В'єтнамі (зокрема — роботи Інституту, який Ви представляєте), — теж значною мірою відкриття. Як, мабуть, і для наших читачів. Отож, скористаємось тим, що ми ще мало що знаємо одне про одного. Розкажіть про Інститут, де Ви працюєте.

Наш інститут створено в 1960 році. Нині в ньому сім відділів: діалектичного; історичного матеріалізму; історії філософії; естетики; етики; логіки; критики буржуазної філософії, а також служба інформації.

Відділ історії філософії спеціалізується...

...на вивченні історії філософії Азії і, зокрема, Південно-Східної Азії. Зрозуміло, передусім — в'єтнамської філософської думки, історія якої зіставна, наприклад, з історією китайської або японської філософії і сягає своїм корінням у стародавнє минуле.

Які ще темпи розробляються в Інституті?

У нашому відділі — проблеми пізнання й використання законів суспільного розвитку в перехідний період, філософські питання НТП, у тому числі питання про роль природничих і технічних наук у його прискоренні; екологічна проблематика. Відділ істмату вивчає проблеми співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодії суспільства й природи та ін. Розробляються також методологічні проблеми наукового пізнання.

Доробок філософів втілений у літературі, чи не так: що це за література?

Я міг би назвати книжки, але, мабуть, це буде зайве, бо вони видані в'єтнамською мовою. Якщо когось зацікавлять наші праці, краще проглянути наш журнал «Філософія», де є резюме французькою і англійською мовами. Є ще одне періодичне видання «Суспільні науки», в якому теж вміщують резюме англійською, французькою і російською мовами. Автори (звичайно, крім в'єтнамських) — переважно з країн — членів РЕВ.

Значить, у вас друкуються й філософи з СРСР!

Так. Ось нещодавно ми видали в перекладі двотомник з історії марксистської діалектики під редакцією М. Т. Ойзермана. Ще в 1973 році вийшли друком збірники зі статтями П. В. Копніна, М. Е. Омеляновського, В. М. Глушкова, видані також окремі статті М. В. Поповича. Н. П. Депенчук, В. С. Лук'янка.

Отже, заочно обидва наші інститути ніби вже й знайомі. А як справи з безпосереднім знайомством і співробітництвом?

Ми спілкувалися зі спеціалістами з діалектичного матеріалізму, філософських питань природознавства, з логіками. Сподіваюсь, нам вдасться налагодити співробітництво.

Можливо, це стосуватиметься і філософських журналів!

Я передам Вашу пропозицію нашому директорові (і головному редактору) — професору Ле Тхі. На мій погляд, настав час для встановлення ділових стосунків між українськими і в'єтнамськими філософами, адже й ті, й ті розробляють багато в чому спільні проблеми.

*Інтерв'ю підготувала
С. М. Іващенко*

22—24 березня в Суздалі відбувся черговий пленум правління Радянської соціологічної асоціації. Пленум підбив підсумки роботи РСА за минулий рік; прийняв нову редакцію Статуту РСА і Кодексу професійної честі соціолога; ухвалив програму переведення відділень асоціації на повний госпрозрахунок.

Із звітною доповіддю виступив віце-президент РСА проф. Ж. Т. Тощенко. Він підкреслив, що основну увагу у своїй діяльності в 1987 р. Президія РСА приділяла проблемам, про які йдеться в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, у післяз'їздовських партійних документах.

За рік у країні відкрито три соціологічні центри, підготовлено створення двох соціологічних журналів. Значною подією для соціологів є прийняття нової редакції Статуту і Професійного кодексу соціолога, утворення Комітету професійної честі. Нова редакція Статуту, зокрема, регламентує створення при Президії РСА госпрозрахункових науково-дослідницьких центрів із власним штатним розкладом і всіма правами соціалістичного державного підприємства (вони будуть, зокрема, в Донецьку, Москві, Києві, Краснодарі). Такі відділення виконуватимуть замовлення на проведення соціологічних досліджень за договірними розцінками.

Центральною темою другого дня роботи Пленуму стала дискусія про перспективи перебудови у нашій країні. У пленарній доповіді віце-президента РСА проф. Б. В. Ракитського була викладена концепція соціальної революції, проаналізовані шляхи і способи ліквідації моделі «казарменого соціалізму», створеної у 20—30-ті роки, яку він схарактеризував як загрозу для соціалістичного розвитку суспільства. Спроби її

відновлення, зокрема, під гаслами «прагматичного» (технократичного) налагодження системи управління він розцінює як небезпеку реставрації адміністративно-репресивного стилю управління.

Темою дискусії стали також недавні події у Вірменії та Азербайджані з приводу Нагорного Карабаху. Вчені аналізували її з точки зору соціології — як модель конфліктної ситуації в галузі розвитку національних відносин. У дискусії взяли участь М. І. Лапін, Ж. Т. Тощенко, Л. А. Гордон, О. І. Шкаратан, А. І. Пригожин, Г. М. Андреева та ін.

Асоціація приділяє значну увагу країнізові «неформального руху», зокрема громадським соціальним ініціативам. Створено комісію (голова — проф. В. Б. Чурбанов), яка займається вивченням «неформального руху» і розробляє рекомендації для керівних органів партії і комсомолу. Комісія має свій семінар, дослідницький центр, видає бюлетень.

Ділова розмова відбулась під час роботи «круглого столу» про шляхи розвитку вищої соціологічної освіти (голова — проф. А. В. Філіппов). У дискусії взяв участь заступник голови Держкомітету РРФСР з народної освіти Г. Ф. Куцев. Прийнято конкретні рекомендації про створення у 1988—89 рр. шести соціологічних факультетів і відділень при університетах країни.

На пленумі жваво обговорювалися сучасні проблеми розвитку радянської соціології, аналізувалися причини і наслідки драматичних для неї подій початку 70-х років, труднощі, пов'язані зі зміною покоління, з необхідністю рішення якого якісного піднесення рівня професійної підготовки молодих соціологів. Намічені плани щодо зміцнення дослідницьких і ін-

формаційних контактів з зарубіжними соціологами.

*Л. Г. Бизов,
головний учений
секретар РСА*

* * *

З 1 по 3 березня 1988 р. в Москві в приміщенні Інституту філософії АН СРСР відбулася всесоюзна конференція на тему «Основні проблеми розвитку естетики і естетичного виховання». У ній взяли участь вчені-естетики з Москви, Києва, Ленінграда, Риги, Тбілісі, Вільнюса, Тарту, Баку, Свердловська. Було окреслено ряд головних напрямків, за якими має розвиватися естетика в період перебудови. Проф. К. М. Долгов підкреслив необхідність чіткіше визначити предмет цієї науки, її взаємозв'язок з іншими сферами пізнання людини, по-новому осмислити методологію художньої творчості, теоретичне відтворення генезису естетичного, основні принципи сучасної кваліфікації естетичних категорій, їхню роль у формуванні естетичної свідомості, становлення і формування естетичного ідеалу сучасності, класифікацію видів і жанрів мистецтва на базі матеріалістичної діалектики. Цікаві пропозиції щодо поліпшення системи естетичного виховання зробив проф. М. І. Киященко. В обговоренні сучасних проблем удосконалення теорії естетичного виховання взяли участь київські вчені — професори К. П. Шудря, О. М. Семашко, доцент Д. Ю. Кучерюк.

Про зв'язок естетики і мистецтвознавства, роль нових, естетичних категорій, діалектику естетичних і моральних цінностей в мистецтві йшлося у виступах професорів А. Я. Зісса, А. Ф. Еремєєва, Л. Н. Столовича та ін.

В. С. Журавський

В. Х. Лобас

СВІТОГЛЯДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛІНГВІСТИКИ

ЛОБАС Володимир Хомич — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Київської вищої партійної школи. Спеціаліст з питань семіотики і культурології. Автор книг «Семіотические предпосылки эффективности управления» (К., 1980), «Формирование диалектико-материалистического мировоззрения в процессе преподавания естественных наук» (у співавт. К., 1985) та ін. Неодноразово виступав на сторінках «Філософської думки».

Труднощі формування наукового світогляду в умовах науково-технічної революції пов'язані з невинним зростанням потоку інформації, який за своїм обсягом значно перевищує місткість індивідуальної пам'яті і досить часто створює «мозаїчну» картину дійсності у свідомості людини. Тому не дивно, що у деяких людей освіченість і інформованість поєднуються з політичною і світоглядною наївністю.

Важлива роль природничих наук у формуванні наукового світогляду звичайно визначається з допомогою поняття «наукова картина світу» та його модифікацій і, здається, давно вже не викликає сумніву. Засобам гуманітарних наук щодо цього приділяється значно менше уваги, незважаючи на те, що їх роль у формуванні світогляду, мабуть, більша, ніж роль природничих наук. Пояснюється це, зокрема, тим, що досить тривалий час у філософській літературі світогляд ототожнювали з «картиною світу в цілому». А це орієнтувало на пошук природничих даних, котрі підтверджували б єдність різних форм руху матерії, як на головне світоглядне завдання.

У 60-х роках критика П. В. Копніним подібних уявлень привернула увагу філософів до проблеми місця людини у світі. Розробка цієї проблеми привела до розуміння функцій світогляду як «форми суспільної самосвідомості людини» і «засобу практично-духовного освоєння світу»¹. Таке розуміння дає можливість відрізнити світогляд від теоретичної картини дійсності, порівняти різні типи світогляду, нарешті, виявити роль гуманітарних знань у формуванні світогляду.

Спираючись на це, вважатимемо, що світогляд — це відображення найбільш загальних властивостей дійсності і перетворення їх (усвідомлене або неусвідомлене) в програму (схему) освоєння світу (природи і суспільства).

Першою і найбільш загальною схемою освоєння світу, яку засвоює людина в процесі соціалізації, є сіть категорій рідної мови. Кожне слово мови є категорія в певному розумінні, бо позначає цілі класи речей, а не унікальні явища, виконуючи функцію скорочення, об'єднуючи, за словами Гегеля, безконечну множину окремих станів, дій, уявлень².

Такі функції категорій мови, як скорочення множинності і виявлення предметних відношень, виконуються без спеціального усвідом-

¹ Человек и мир человека. — Киев, 1977. — С. 16.

² Див.: Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 85.

лення їх носієм мови. Це застосування категорій, як писав Гегель, раніше називалось природною логікою і «має неусвідомлений характер»³.

Формування категорій мови в процесі антропосоціогенезу відповідало практичному освоєнню дійсності. Тому кожна звичайна (етнічна) мова практично-істинна і являє собою деяку стихійно-матеріалістичну програму освоєння світу. Ця програма ефективна в межах безпосередніх практичних потреб. Вихід за межі цих потреб і спроби усвідомити програму освоєння світу, що здійснювалися ще на донауковому рівні суспільної свідомості, втілювалися у міфологічному світогляді, в якому своєрідно трансформувалася мовна реальність. Міфу властивий номінативний семіозис, що відповідає способу вживання власних імен в етнічних мовах і полягає в отождоженні назви з називаним. Таке отождоження в міфі дає можливість розглядати «всесвіт, суспільство і людське тіло ... як ізоморфні світи»⁴, а також вбачати подібність між окремими планетами, мінералами, рослинами, соціальними функціями і частинами тіла людини. Таким чином створюється картина світу, причому досить логічна, незважаючи на помилковість уявлень про сутність явищ дійсності. Ця логічність забезпечується, зокрема, використанням такого механізму мови, як бінарні опозиції. Як показав К. Леві-Строс, такі властивості об'єктів у їх бінарних опозиціях, як «сире — варене», «чоловіче — жіноче», «рослине — тваринне», «верх — низ» та інші, є універсальною логікою всякого мислення (первісного і сучасного) і постійно використовуються в міфі для «розв'язання якоїсь суперечності»⁵.

Принцип бінарних опозицій добре відомий лінгвістам. Він використовується при характеристиці лексичних значень за допомогою диференціальних ознак, створенні класифікацій звуків, які використовуються в усіх мовах світу. Але при цьому його вважають лише зручним засобом класифікації, а не притаманною мові властивістю. Як заперечення принципової бінарності мови наводять, наприклад, той факт, що реальні звуки мови допускають градуальне трактування: «голосний — менш голосний — ще менш голосний тощо»⁶. Але, як показав В. В. Иванов, незважаючи на те, що системи голосних (або тонові системи) можуть бути описані як багаточленні, всі вони зводяться до бінарних характеристик, а конкретні варіанти тонів можуть бути виведені із цих характеристик. Спираючись на факти з історії мови і на результати дослідження афазії, Иванов приходить до переконливого висновку про те, що набори бінарних опозицій не тільки є метомовою, яку використовують лінгвісти, але й відповідають «неусвідомленим логічним операціям над мовою, які виконують самі розмовляючі»⁷. Підкреслюючи універсальність бінарних опозицій, спробуємо виявити додаткові можливості лінгвістики у формуванні світогляду.

Світоглядне значення мають не тільки явно інваріантні характеристики етнічних мов. Не менш важливо, мабуть, звернути увагу і на специфіку конкретних етнічних мов. З цього виходить, наприклад, Гумбольдт у своїй концепції мови як вияву діяльності деякого «духу народу». Звідси ж спроби вивести світогляд народу із граматичного ладу його мови, здійснювані в межах гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра — Уорфа.

Розглянемо їхні погляди докладніше.

Розмірковуючи про причини різноманітності мов і вважаючи посилення на звуковий фактор недостатніми, Гумбольдт стверджує, що «ми повинні бачити в духовній силі народу реальний визначальний принцип

³ Там же.

⁴ Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Миф — имя — культура // Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1973. — Т. 6. — С. 302.

⁵ Леві-Строс К. Структура мифов // Вопр. философии. — 1970. — № 7. — С. 163.

⁶ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975. — С. 69.

⁷ Иванов Вяч. Вс. Бинарные структуры в семиотических системах // Системные исследования. Ежегодник, 1972. — М., 1972. — С. 208.

і справжню визначальну основу відмінностей мов, бо тільки духовна сила народу є самим життєвим і самостійним початком, а мова залежить від неї»⁸. Вбачаючи різницю між позицією Гумбольдта і уявленнями його послідовників про субстанціональність «духу народу» і зважаючи на негативне ставлення до слова «дух», упорядники видання праць Гумбольдта російською мовою пропонують замінити термін «дух народу» виразом «духовне життя народу»⁹. Звичайно, з такою заміною зникає містичність, але залишається в силі теза про первинність духовного, якщо воно вважається «вищим і остаточним»¹⁰ рівнем пояснення мовних відмінностей.

Поширене твердження про Гумбольдта як попередника Сепіра і Уорфа щодо гіпотези лінгвістичної відносності. Справді, Гумбольдт писав, що «кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, коли вступаєш в інше коло», бо «в кожній мові виявляється закладеним свій світогляд». Вважається, що поняття неповторної внутрішньої форми мови виникло у Гумбольдта з уявлення про твори мистецтва як вирази індивідуальних образів світу художників¹¹. Теза про неповторність світогляду лежала і в основі гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра — Уорфа.

Основні положення гіпотези — про залежність сприйняття дійсності від мови, в якій ми виховані і мислимо з дитинства, і про неможливість вказати навіть дві мови, подібні такою мірою, щоб можна було сказати, що вони репрезентують одну й ту саму дійсність, — були сформульовані Сепіром. Уорф перевірів і обґрунтував їх на матеріалі мов американських індіанців. На цій підставі Уорф критикував точку зору «природної логіки», згідно з якою різні мови відтворюють один понятійний зміст і тому розрізняються лише в незначних деталях. На матеріалі мов, які не мали контактів з європейськими, Уорф показав їх значну відмінність від європейських у формах категоризації дійсності, особливо в часових категоріях, а також у диференціації предметів і дій. На підставі цих даних був зроблений висновок про те, що «ми розчленовуємо природу в тому напрямі, який підказує наша рідна мова. Ми виділяємо в світі явищ ті чи ті категорії і типи зовсім не тому, що вони (ці категорії і типи) самоочевидні, навпаки, світ виступає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який повинен бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному — мовною системою, яка зберігається в нашій свідомості. Ми розчленовуємо світ, організовуємо його в поняття і розподіляємо значення так, а не інакше в основному тому, що ми учасники угоди, яка нав'язує подібну систематизацію»¹². Уорф не обмежується ствердженням визначальної ролі мови в категоризації безпосередньо даних явищ дійсності. У викладі Уорфа гіпотеза набуває космологічного пафосу. Він намагається переконати, що досягнення європейської науки в розумінні просторово-часових відношень та форм руху матерії не мають ніякої переваги перед уявленнями племені хопі, бо «управляти космологією можуть і інші категорії... і функціонують вони, мабуть, аж ніяк не гірше за наші»¹³.

Заперечуючи рівноцінність наукових і досвідних картин світу, С. О. Васильєв переконливо показав, що саме «наукова картина світу дозволила Уорфу, а слідом за ним і неогумбольдтіанцям стверджувати, що природа, світ «сам по собі» не розподіляються на предмети так.

⁸ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 68.

⁹ Там же. — С. 11.

¹⁰ Там же. — С. 68.

¹¹ Там же. — С. 80, 361.

¹² Уорф Б. Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 174—175.

¹³ Уорф Б. Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. — С. 178.

як це примушує нас робити рідна мова»¹⁴. Так, граматична категорія роду в сучасній українській або російській мові змушує нас вживати слова для позначення неживих предметів з граматичною ознакою чоловічого, жіночого або середнього роду, але ніхто ж насправді не вважає ці предмети живими. Чому ж тоді ці форми категоризації дійсності вживаються? С. О. Васильєв вважає, що їх слід розглядати «як рудимент фетишистської свідомості наших предків»¹⁵, що свідчить про обмеженість досвідної лінгвістичної картини світу, яку постійно виправляє наука за допомогою досконаліших класифікаційних систем.

Справді, наші сучасні уявлення про дійсність формуються в основному за допомогою науки, але вони не входять в суперечність з граматичною класифікацією явищ дійсності. Ніхто не вважає шафу дамою тому, що слово «шафа» — жіночого роду, але й ніхто не відчуває незручності від цієї граматичної ознаки. З другого боку, граматику розвивається, і на прикладі категорії роду це теж дуже добре видно. Саме відносно категорії роду була висунута лінгвістами гіпотеза незникаючого розвитку. Так, у стародавній індоєвропейській мові чітко виявляються дві родові системи. Одна з них розрізняє «істоти — неістоти», а друга — «чоловічий — жіночий — середній» рід. Більш рання з них — перша. Вона відтворюється і в сучасних слов'янських мовах, але це вже зовсім інше протиставлення істот і неживих предметів, ніж міфологічне протиставлення істот і неістот в стародавній індоєвропейській мові. Їх поєднує лише світоглядна орієнтація на людину як на еталон класифікації.

Так, в сучасних українській і російській мовах неживі предмети і істоти при відмінюванні іменників відрізняються тим, що знахідний відмінок перших збігається з називним, а в інших — з родовим. Цей збіг досить повний у множині.

Як показують тексти XI—XVI ст.¹⁶, в XI ст. форму знахідно-родового відмінку мали переважно іменники, що позначали дорослих вільних людей — чоловіків, а слова зі значенням «раб», «слуга», «холоп» вживалися так, як слова зі значенням неживих предметів. В XII—XIV ст. форму істот поступово одержують всі іменники, що позначають дорослих чоловіків. Наприкінці XV і XVI ст. ця форма починає охоплювати і назви осіб жіночої статі, але тільки в множині, а назви дітей і тварин залишаються в старій формі. Наприкінці XVII ст. нова форма поширилася й на назви дітей і тварин. Отже, протягом XI—XVII ст. категорія «істоти» розвивалась в чотири етапи, розширюючись і зменшуючи кількість ознак. На першому етапі вона була майже лексична, бо виділяли групу слів, що мали значення з великою кількістю ознак: а) живі, б) люди, в) чоловіки, г) вільні. На другому етапі ознак було менше: а) живі, б) люди, в) чоловіки. На третьому етапі було дві ознаки: а) живі, б) люди, а на четвертому — лише одна: живі. Це вже і є власне граматичне значення сучасної української мови, яка розрізняє слова «шафи» і «дами» при відмінюванні у множині, але не розрізняє в однині, відносить «шафу» до жіночого, а не до чоловічого роду (на противагу від російської чи німецької мови). Про що ж свідчить ця рухомість категорії роду в усіх мовах, яка приводить до створення систем класифікації, що не збігаються, у різних мовах і на різних етапах розвитку кожної з них? Чи можна її вважати показником довільності мовних засобів і обмеженості етнічних мов, чи слід припустити наявність якоїсь універсальї?

Справді, класифікації явищ дійсності в етнічних мовах за допомогою граматичних і лексичних засобів розрізняються в різних мовах і відрізняються від наукових класифікацій. Якщо в останніх дотриму-

¹⁴ Васильєв С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительно-
сти.— Киев, 1974.— С. 53.

¹⁵ Там же.— С. 42.

¹⁶ Див.: Степанов Ю. С. Основы общего языкознания.— С. 124.

ються родо-видового принципу і мають своїм ідеалом в кожній з них якусь «природну» класифікацію типу «природної системи організмів і системи елементів Менделєєва»¹⁷, то в лінгвістичних картинах світу явища дійсності класифікуються з урахуванням їх відношення до потреб людей, а родо-видовий принцип застосовується лише до живої природи. Група ж слів, що позначає неживі предмети, а особливо ті, що створені людиною або мають до неї безпосереднє відношення, «не піддається впорядкуванню за родо-видовим принципом»¹⁸. Ці слова класифікуються за іншими підставами, зокрема щодо частини і цілого, практичного призначення або матеріальної основи, способу виготовлення, способу застосування або способу впливу на організм людини. Такі класифікації відрізняються від родо-видових тим, що елементи класу нерівноправні, не можуть замінити один одного і загальний термін, бо не мають його основних ознак. Головне для нас, що в мовних картинах світу враховуються інші ознаки, ніж у наукових.

Якщо порівняти значення слів «пряма» і «висота» у геометрії і у звичайній мові, то між ними буде відмінність, і саме на прикладі цих слів Ю. Д. Апресян розрізняє наївну і наукову картину світу¹⁹. Як відомо, в геометрії пряма (лінія) визначається як «найкоротша відстань між двома точками», а в літературній мові прямою називають лінію, яка не відхиляється ні вправо, ні вліво (а також ні вгору, ні вниз.) Висота в евклідовій геометрії визначається як «перпендикуляр, спущений з вершини геометричної фігури на основу або її продовження». Це поняття відрізняється від наївної кількома ознаками: а) геометричних висот стільки, скільки у фігури вершин, а «наївна» висота у предмета одна; б) геометрична висота залишається висотою і в горизонтальній площині, а «наївна» — обов'язково вертикальна; в) в науковій геометрії всі багатокутники і багатогранники мають висоту, а в «наївній геометрії» це залежить від структури предметів, від їх відношення до інших, і тому предмети можуть мати не висоту, а товщину або довжину.

Таким «наївним» виразам віддає перевагу і професіональний математик, коли він розмовляє не про геометричні фігури, а про реальні речі навколишньої дійсності і про їх співвідношення. Так, про заводську трубу він скаже, що вона «висока», а про металевий стрижень громовідводу біля неї скаже, що він «довгий», а, скажімо, книгу назве «товстою», а не «високою». Отже, таке слововживання в подібних ситуаціях свідчить не про відсутність наукових визначень, а про інші потреби, ніж наукові. Іноді ці потреби не тільки відрізняються від наукових, а й прямо протилежні їм. Скажімо, перелік всіх логічно можливих варіантів будь-якої ситуації несумісний з процесом спілкування людей. Така спроба одного із співбесідників сприймалась би іншими як жарт або хвороба. Як показують дослідження поведінки людини в ситуації класифікації, лише хворі на шизофренію вважають рівноцінними різні способи класифікації, якщо вони логічно рівноправні, а нормальні люди віддають перевагу одному способові перед іншим. Наприклад, якщо в класифікаційному експерименті потрібно визначити, котра з чотирьох карток, на яких написані слова «айстра», «лілія», «нарцис», «рука», — зайва, то «будь-який нормальний піддослідний відкладе вбік картку зі словом «рука»²⁰, бо «рука» не відноситься до «квітів», як попередні слова. Логічно правильним було б і рішення відкласти картку зі словом «нарцис», бо на інших картках — слова жіночого роду, або картку зі словом «лілія», бо це слово має три склади, а всі інші — по два, але

¹⁷ Мейен С. В., Шрейдер Ю. А. Методологические аспекты теории классификации // *Вопр. философии.* — 1976. — № 12. — С. 79.

¹⁸ Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. — М., 1981. — С. 78.

¹⁹ Див.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974. — С. 56—60.

²⁰ Звонкин А. К., Фрумкина Р. М. Свободная классификация: модели поведения // *Научно-техническая информация.* Сер. 2. — 1980. — № 6. — С. 6.

такі спроби класифікації нам здаються надуманими, протиприродними.

Автори експерименту відмовляються відповідати на питання, чому ми так себе поведимо, і обмежуються простішими питаннями. Але й ці простіші — питання про особливості мовної поведінки порівняно з науковими стандартами — теж виявляються непростими. Так, логічний аналіз значення лише одного сполучника «або» виявив можливість принаймні чотирьох різних відповідей. По-перше, сполучник «або» має таке саме значення, як і звичайна (нерозділювальна) диз'юнкція. Інша версія приписує цьому сполучнику розділювальне значення, що відповідає сильній або розділювальній диз'юнкції у математичній логіці. Може бути і третя відповідь — що в конструкціях з «або» об'єднуючий компонент в одних випадках присутній (і тоді маємо нерозділювальну диз'юнкцію), а в інших — зникає (розділювальна диз'юнкція). І нарешті, з'явилось твердження, що об'єднуючий компонент одночасно існує і не існує. Не вдаючись в деталі дискусії, варто відзначити зауваження В. З. Саннікова з цього приводу — про те, що більшість авторів намагається точно вказати місце об'єднуючого компонента, внаслідок «навмисного або мимовільного нав'язування мові наукових логічних уявлень»²¹, тоді як у мовній картині світу суміщення компонентів взагалі не відображається (воно не дозволено і не заборонено). Тому «сполучник *або* годиться для опису тих ситуацій, де суміщення компонентів можливе, так і тих, де таке суміщення практично неможливе»²².

Отже, порівняння різних аспектів невідповідності мовної і наукової картини світу показує, що відношення між ними не може бути зведене до опозиції «нижча — вища». Мовна картина світу продовжує існувати поряд з науковою і в окремих випадках є доцільнішою, ніж наукова. Ця доцільність зумовлена тим, що кожна етнічна мова категоризує дійсність під кутом зору практичних потреб. І саме ця обставина є найбільш важливою в світоглядному відношенні, а не підкреслювання (або заперечення) неповторності мовних картин при обмірковуванні положень концепції лінгвістичної та онтологічної відносності (остання являє собою продовження гіпотези лінгвістичної відносності; згідно з нею, носії різних мов не тільки живуть у «різних світах», але й не можуть цього помітити, бо завжди витлумачують «чужий світ» по аналогії до власного).

Найвіддаленіші етнічні мови можуть бути взаємно перекладені (якщо є досить великі тексти), а про віддалені науки цього сказати не можна. Питання про взаємний переклад, наприклад, біології і фонології або хімії і географії просто безглуздо ставити.

Взаємний переклад етнічних мов, а також «зображення» ними іншої картини світу, ніж наукова, свідчать саме про те, що світоглядна функція мови має інтернаціональний, а не національний характер. Так, скажімо, розгляд граматичної категорії роду показав, що вона стійко відтворюється розвитком індоєвропейських мов, репрезентуючи опозицію «істоти — неживі предмети». А в інших мовах є аналогічна категорія іменних класів, що поділяє всі слова на «активні» й «неактивні». Отже, діє універсальний принцип класифікації, і він полягає в тому, що «основою номінації в граматиці служить порівняння зовнішнього світу з людиною, ототожнення одних («активних») предметів з людиною і заперечення цієї тотожності щодо інших («неактивних») предметів»²³. Цей антропоцентризм етнічних мов є фундаментальною універсалією і діє не тільки при класифікації явищ дійсності. Всі засоби мови підпорядковані завданню співвіднесення людей між собою і речей з людьми.

Так, в одних випадках різні відношення між речами передаються

²¹ Санніков В. З. Семантика и прагматика союза или // Семантика и информатика. — М., 1985. — Вып. 24. — С. 124.

²² Там же. — С. 127.

²³ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — С. 130.

одним відмінком, в інших — навпаки, однакові відношення передаються різними відмінками. Правило, яке б вказувало однозначно певний відмінок в певному випадку, здається, не існує. Тому, скажімо, для іноземців російські відмінки надзвичайно важкі. Але коли вдалося виділити своєрідні ознаки, сукупність яких дозволяє чітко вказати відмінок слова в російській мові, застосування на практиці цих результатів у навчанні іноземців показало їх високу ефективність²⁴.

Що ж увійшло в число цих ознак? Це граматично оформлена спрямованість дії (на об'єкт), формальна повнота присутності об'єкта в ситуації мовлення (позначає весь об'єкт або тільки частину його), необхідність слова, що позначає об'єкт, для формальної повноти речення (його підмета і присудка). Отже, ці ознаки характеризують насамперед ситуацію людського спілкування.

В етнічних мовах дійсність відображується під впливом потреби вироблення ефективних засобів впливу на поведінку людей. Тому всі мови обмежуються фіксацією зовнішніх, сигнальних ознак. Конспектуючи книгу Фейербаха про філософію Лейбніца, В. І. Ленін погодився з такими словами: «Що ж таке назва? Відмітний знак, певна ознака, яка впадає в очі»²⁵. Якби етнічні мови намагались розширити характеристики об'єктів за допомогою даних науки, то спілкування стало б неможливим. В мовній картині дійсності відображення об'єктів пов'язане «з інтересами впливу на слухача через певне освітлення цих об'єктів, і всяке інше їх освітлення тільки заважало б основному призначенню мови»²⁶. Звичайно, в кожній з мов сигнальні ознаки предметів можуть виявитись різними, але відношення між ними фіксується і граматично, і самою комунікативно-практичною ситуацією, що забезпечує однозначну оцінку подій співрозмовниками. Невраховування цієї орієнтації мови на спільну діяльність людей — на відміну від орієнтації науки на об'єкт — становить, мабуть, основну помилку «теорії лінгвістичної відносності».

Розуміння принципової відмінності між будь-якою природною мовою і штучними мовами науки примушує нас шукати інші еталони досконалості мови, ніж ті, що характеризують наукову мову. Так, Р. Якобсон пропонує відмовитись від загальноприйнятої тези Ф. де Соссюра про довільність (немотивованість) мовних знаків як еталон досконалості. Якобсон вважає справедливою думку Пірса про те, що досконалими є ті знаки, в яких іконічні, індексальні і символічні ознаки змішані по можливості в рівних відношеннях. Власні дослідження Якобсона виявили, що індексні символи, і зокрема особові займенники, що за традицією вважались примітивним шаром мови, насправді є «складною категорією, що лежить на перетині коду і повідомлення. Тому займенники належать до тих елементів мови, які пізно засвоюються дітьми і рано втрачаються при афазії»²⁷.

Що ж стосується іконічного аспекту мовної структури, то з'ясовується, що часовий порядок мовних форм відображає порядок подій у часі, а також ієрархію за ступенем важливості. В умовних реченнях нормальним є порядок, за якого умова передуює наслідку, в індоєвропейських мовах градації ступенів прикметників відповідає збільшення числа фонем, тобто означальне відображає градацію означуваних за ступенем якості. Ці та інші дані дозволили Якобсону зробити висновок про те, що «порядок значущих елементів виявляє в силу свого іконічного характеру особливо ясно виражену схильність до універсальності»²⁸.

²⁴ Докладніше див.: *Іванов Вяч. Вс.* Бинарные структуры в семиотических системах.

²⁵ Див.: *Апресян Ю. Д.* Лексическая семантика. — М., 1974. — С. 56—60.

²⁶ *Гальперин П. Я.* Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // *Вопр. философии.* — 1977. — № 4. — С. 98.

²⁷ *Якобсон Р. О.* Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // *Принципы типологического анализа языков различного строя.* — М., 1972. — С. 98.

²⁸ *Якобсон Р.* В поисках сущности языка // *Семиотика.* — М., 1983. — С. 108.

Так дається відповідь на питання, яке поставив ще Платон, про те, який мімізис використовується у мові для поєднання означуваного з означальним.

Отже, ця універсалия, а також розглянуті вище принципи класифікації явищ дійсності і організації мовного потоку, що забезпечують однозначне спонукання слухача до дії, свідчать про існування поряд з науковою своєрідної мовної картини світу. Вона перетворює в собі у мовну реальність природні і соціальні відношення і виконує функцію програми комунікативно-практичного освоєння дійсності.

Слід зазначити, що світоглядний зміст лінгвістики цим не обмежується. Як приклад можна навести осмислення механізму метафори (перенесення значення), який дозволяє перетворювати у факти мови позовні асоціації, а видові значення — у родові. Саме цей механізм допомагає долати бар'єри між спеціалізованими науками. Метафоричне вживання виробленого в межах спеціалізованої діяльності положення розширює його предметну область, надає йому світоглядного статусу. Вся так звана народна мудрість сформована шляхом метафоричного вживання положень, що склалися в певній сфері діяльності, за її межами. Метафора бере участь і у формуванні сучасних загальнонаукових категорій.

Усвідомлення тієї обставини, що предмет лінгвістики — мова — виконує самостійну світоглядну функцію і тим відрізняється від предмета, скажімо, фізики, зближуючись із предметом мистецтвознавства, збагачує світоглядний потенціал лінгвістики, її загальнокультурний зміст.

* * *

На основі аналізу ролі мови в категоризації дійсності, мировоззренчого содержания его инвариантных и исторически изменяющихся, а также специфически-этнических и общезыковых характеристик исследуется мировоззренческая функция лингвистики, ее общекультурное содержание. Вводится понятие «языковая картина мира» наряду с общепринятым — «научная картина мира».

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1988 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

СВЯЗЬ И ОБСОБЛЕННОСТЬ / Под. ред. Е. И. Причепия. — 20 л. — 3 р. 30 к. — План 1988 г. № 22 (II кв.)

У монографії здійснюється комплексний підхід до вивчення категорій «зв'язок» і «відособленість», суть якого зводиться до реалізації загальнометодологічних принципів дослідження категорій діалектики як всезагальних форм буття природи і суспільства, як форм пізнавальної і практичної діяльності, як форм світовідношення і світорозуміння.

Для філософів — наукових працівників, викладачів вузів, студентів.

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

ВІД РЕДАКЦІЇ: У нашому професійному середовищі давно вже склалася парадоксальна ситуація: обізнаність філософів і соціологів, науковців і викладачів з питань теорії, методології, методики, їх чимала суспільно-політична поінформованість різночасно контрастують з дефіцитом так званої офіційної інформації. Ми більше знаємо про плани підготовки експедиції на Марс, аніж про плани в галузі кадрової політики того відомства, якому підпорядковані або в якому працюємо. Увійшло мало не в звичку жадібно розпитувати приїжджених з Києва чи з Москви (словом — «з центру») про нові вакансії й призначення, нові програми й постанови, про заохочення й стягнення — коротше кажучи, про всю ту «службову інформацію», яка, власне, ніколи не мала грифу секретності, але поширювалась разом з тим переважно конфіденційно. Простіше кажучи, ми звикли тут довіряти швидше чуткам, а інше — й пліткам, аніж повідомленням з «офіційних джерел». Погана звичка, неприпустима в добу гласності й демократизації!

Щоб покласти край цій «традиції», ми й відкриваємо цю рубрику. Під нею розмішуватимемо інформацію з «офіційних джерел» (АН УРСР, Мінвузу, ФТ СРСР, РСА та ін.), якої так часто нам бракує.

Просимо читачів висловитися з приводу цієї рубрики. Чи зацікавили вас повідомлення? Які ще підрубрики потрібно тут відкрити? Які інші офіційні матеріали ви хотіли б побачити на наших сторінках?

Пропозиції впишіть до «Анкету «Філософської думки» і надішліть до редакції до 15.07.88 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

БАК СРСР затвердив присудження вченого ступеня доктора філософських наук:

Почапському А. М. — зав. кафедрою філософії Київського технологічного інституту легкої промисловості; Комаровій А. І. — доценту кафедри філософії і наукового комунізму Тернопільського фінансово-економічного інституту; Вовку С. М. — доценту кафедри філософії Чернівецького університету; Куцу О. М. — доценту кафедри наукового комунізму Харківського університету; Канаку Ф. М. — доценту кафедри філософії Київського технологічного інституту легкої промисловості.

Наказом Мінвузу УРСР від 10.11.87 р. при Київському університеті і Харківському політехнічному інституті в порядку експерименту і підтримки ініціативи вузів створені Інститути суспільних наук.

Цей захід спрямований на перебудову діяльності вищої школи відповідно до новітніх вимог партійних і урядових документів щодо підвищення ефективності роботи кафедр суспільних наук по вдосконаленню навчально-виховного процесу, науково-дослідницької діяльності, поліпшення добору і підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу, розвитку матеріальної бази. Формування згаданих структур відбуватиметься в межах штатної чисельності професорсько-викладацького складу і лімітів по праці вузів.

З 1 березня ц. р. на базі філософського, економічного й історичного факультетів КДУ створено Інститут суспільних наук. Його директором призначено проф. Калакуру Я. С. — проректора по навчаль-

ній роботі КДУ. Наказом Мінвузу від 12.02.87 р. затверджено тимчасове Положення про ІСН при КДУ.

22.03.88 р. Пленум Радянської соціологічної асоціації затвердив текст Професійного кодексу соціолога і утворив Раду професійної честі при Президії РСА. До неї увійшли: Г. М. Андрєєва (Москва), Л. А. Гордон (Москва), В. І. Герчиков (Новосибірськ), А. Г. Здравомислов (Москва), Е. І. Кодуа (Тбілісі), І. С. Кон (Москва), М. І. Лапін (Москва), Ю. О. Левада (Москва), Н. Ф. Наумова (Москва), М. Е. Певельсон (Таллін), І. М. Попова (Одеса), Б. М. Фірсов (Ленінград), В. Є. Хмелько (Київ), В. М. Шубін (Москва), В. О. Ядов (Ленінград).

Рада професійної честі виконує такі функції:

а) обговорює і виносить на рішення Президії РСА пропозиції щодо професійно-етичних проблем соціології і соціологічних досліджень, не передбачених у Професійному кодексі;

б) стимулює теоретичну розробку і обговорення морально-етичних проблем соціології і соціологічних досліджень на зборах і наукових конференціях РСА, в її виданнях і в широкій пресі;

в) розглядає звернення членів РСА, адресовані Президії, і ті, що стосуються ущемлення особистості і професійної гідності членів РСА з боку посадових осіб у зв'язку з виконанням соціологом його професійного обов'язку;

г) обговорює і виносить рішення щодо апеляцій членів РСА в разі їх незгод з санкціями, вжитими бюро регіональних

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

відділень РСА за недотримання Професійного кодексу.

Рада професійної честі при Президії РСА обирається Правлінням РСА згідно зі строком повноважень останньої і складається з 15 чоловік. Рада звітує про роботу перед Президією РСА, а за підсумками строку повноважень — перед Правлінням РСА.

До складу Ради можуть бути обрані члени РСА зі стажем перебування в Асоціації не менше як десять років.

Рада професійної честі при Президії РСА обирає голову і відповідального секретаря, визначає форми своєї роботи залежно від їх доцільності за змістом діяльності: робочі комісії, широке обговорення, винесення питань на засідання Президії РСА та ін.

Від редакції: Текст Професійного кодексу соціолога надрукуємо в наступному номері.

ПРИЗНАЧЕННЯ

Мінауз УРСР затвердив завідуючими кафедрами:

Семенюка Едуарда Павловича, д-ра філос. наук — кафедрою філософії і політекономії Українського поліграфічного інституту;

Красивського Ореста Якубовича, канд. іст. наук — кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Українського поліграфічного інституту;

Чернія Альберта Івановича, д-ра філос. наук, проф. — кафедрою філософії і наукового комунізму Тернопільського фінансово-економічного інституту;

Кошелева Віктора Івановича, канд. філос. наук — кафедрою філософії і наукового комунізму Дніпродзержинського індустріального інституту;

Кушакова Юрія В'ячеславовича, д-ра філос. наук, проф. — кафедрою історії філософії і логіки Київського університету;

Шановського Віктора Кіндратовича, д-ра філос. наук, проф. — кафедрою філософії Вінницького політехнічного інституту;

Ополоніна Анатолія Михайловича, канд. філос. наук, доц. — кафедрою марксизму-ленінізму Рубжанського філіалу Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту.

ОГОЛОШЕННЯ

В IV кварталі ц. р. видавниче об'єднання «Вища школа» видасть (рос. мовою) нові навчальні посібники для студентів вузів:

Курс лекцій з марксистсько-ленінської філософії / Під ред. В. М. Сагатовського.

Курс лекцій з наукового комунізму / Під ред. В. Г. Антоненка.

Курс лекцій з наукового комунізму / Під ред. М. І. Сазонова.

Ці навчальні посібники — експериментальні, складені з урахуванням позитивних вимог до викладання філософії і наукового комунізму.

ЗАОХОЧЕННЯ

Мінвуз УРСР наказом від 22.03.88 за своєчасну і якісну підготовку відповідно до Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання аналітичних матеріалів і пропозицій на тему «Виховна роль правових заходів по боротьбі з не-

трудовими доходами» оголосив подяку групі викладачів Харківського юридичного інституту: проф. С. А. Альперту, проф. М. І. Бажанову, доц. В. І. Борисову, проф. Ю. М. Грошевому, проф. І. М. Даньшину, асист. О. М. Межеріцькій, проф. Р. С. Павловському.

НАГОРОДИ

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 2 березня 1988 р. ректору Полтавського педінституту д-ру філос. наук, проф. Зязюну Івану Андрійовичу за за-
філос. думка. — 1988. — № 3

слуги в підготовці педагогічних кадрів та активну участь у громадському житті присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи УРСР.

4 квітня виповнилось 60 років Авеніру Івановичу Уйому — доктору філософських наук, професорові, завідуючому відділом теорії управління і системного аналізу Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР, голові Одеського відділення ФТ СРСР.

А. І. Уйомов народився в селі Поречье Івановської області. Екстерном закінчив школу і п'ятнадцятирічним юнаком вступив до політехнічного інституту у Владивостоці. 1946 року став студентом філософського факультету МДУ, який закінчив з відзнакою.

Був аспірантом професора В. Ф. Асмуса на кафедрі логіки. У 1952 році захистив кандидатську дисертацію. Завідував кафедрою філософії спочатку в Івановському педінституті, а потім в Одеському університеті. 1964 року захистив докторську дисертацію.

З 70-х років розробляє новий науковий напрям — загальну теорію систем. У 1973 р. очолив відділ теорії управління і системного аналізу Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР, в якому сформував колектив молодих дослідників для створення логічного апарату теорії систем.

А. І. Уйомов — автор близько 300 наукових праць, в тому числі 10 монографій. Чимало його статей видано за рубежом. Він підготував 30 кандидатів наук. Одним із перших у нашій країні виступив на захист кібернетики, у 60-х роках активно підтримував теоретико-системні дослідження, які тоді розгортались у нас.

А. І. Уйомов веде велику громадську роботу, часто виступає перед масовою аудиторією, пропагує філософські знання, читає лекції студентам і аспірантам Одеського університету.

І сьогодні ювіляр наснажений творчими планами, завершенням двадцятирічної роботи над створенням логічного апарату загальної теорії систем.

Вітаючи Авеніра Івановича, зичимо йому міцного здоров'я і нових творчих здобутків!

22 квітня виповнилось 60 років Володимирі Ілларіоновичу Шинкаруку — визначному радянському філософу, академіку АН УРСР, члену-кореспонденту АН СРСР.

В. І. Шинкарук народився в селі Гайворон на Київщині. Після закінчення філософського факультету Київського університету і однорічних курсів викладачів суспільних наук працював з 1951 по 1968 рік старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачем кафедрою етики, естетики й логіки, деканом філософського факультету Київського університету. З липня 1968 року — директор ІФ АН УРСР.

Вітчизняній і зарубіжній науковій громадськості В. І. Шинкарук відомий як талановитий спеціаліст з діалектичного матеріалізму й історії філософії. Він автор

більш ніж 250 наукових праць, серед яких 3 індивідуальні монографії, 4 книги у співавторстві, 11 — створених під його керівництвом або редакцією.

Наукові праці В. І. Шинкарука присвячені актуальним проблемам першорядного значення, зокрема теорії й історії матеріалістичної діалектики, теорії пізнання, діалектичної логіки, діалектики сучасного суспільного розвитку, історії німецької класичної філософії, історії вітчизняної філософської думки. Йому належать також оригінальні розробки з проблем сучасної науково-технічної революції, становлення комуністичного світогляду, гуманізму. Висунуті й обгрунтовані ним наукові ідеї й концепції здобули широке визнання наукової громадськості. В 1977 р. йому було присуджено премію АН УРСР ім. Д. З. Мануйльського за розроблення філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції, а в 1982 р. — Державну премію Української РСР в галузі науки і техніки за значний внесок у дослідження світоглядних і методологічних проблем матеріалістичної діалектики.

В. І. Шинкарук веде велику науково-організаційну роботу. Інститут філософії, керований ним, здійснив низку фундаментальних досліджень з таких проблемних напрямів, як світоглядні функції матеріалістичної діалектики, методологія соціального пізнання, філософія, логіка й методологія науки, історія вітчизняної філософської думки та ін. Сформувалася ціла когорта вчених, які розгортають далі їх розробку, по багатьох з них Інститут став провідною дослідницькою установою в країні. В. І. Шинкаруком підготовлені 5 докторів і 25 кандидатів наук.

В. І. Шинкарук веде значну наукову і науково-організаційну роботу і як член бюро Наукової ради з комплексної проблеми «Філософські і соціальні проблеми науки і техніки» при Президії АН СРСР, як голова Наукової ради з філософських і соціальних проблем науки і техніки при Президії АН УРСР, заступник голови Секції суспільних наук АН УРСР, член редколегії журналу «Вопросы философии», головний редактор журналу «Філософська думка», член Президії ФТ СРСР. Він викладає на філософському факультеті Київського університету, в ІПК при КДУ, часто виступає перед масовою аудиторією.

Чималий внесок В. І. Шинкарука в громадське життя, в розвиток науки і культури на Україні здобув йому заслужений авторитет в республіці. Його обрано кандидатом у члени ЦК Компартії України, депутатом Верховної Ради УРСР. В. І. Шинкарук очолює республіканське товариство «Знання». За високі трудові здобутки нагороджений багатьма орденами, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медалями.

Щиро вітаючи ювіляра, бажаємо йому здоров'я і творчої наснаги!

І. М. Сиземська

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ

[Теорія питання і шляхи формування нової людини]

СИЗЕМСЬКА Ірина Миколаївна — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу актуальних проблем історичного матеріалізму Інституту філософії АН СРСР. Працює над проблемами суспільного виробництва і людини. Автор праць «Человек и труд: условия гармонии и развития» (М., 1981), «Человек как главное богатство при социализме» (М., 1985), розділів у колективних монографіях, статей в журналах «Вопросы философии», «Философские науки», «Научный коммунизм». В нашому журналі виступає оперше.

Нині дослідники проблеми людини дедалі більшу увагу приділяють розглядові її в контексті марксистської концепції суспільного виробництва¹. Така постановка проблеми відображує досягнутий рівень розвитку не лише теорії, але й соціальної практики. Історичний рух соціалізму з усією очевидністю виявляє, що, з одного боку, розв'язання завдань, пов'язаних з вихованням нової людини, безпосередньо залежить від рівня соціально-економічної зрілості суспільства (суспільного виробництва); з другого боку, всебічний розвиток людини праці стає неодмінною умовою економічного зростання. Як підкреслювалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, «головне питання в теорії і практиці соціалізму — як на соціалістичній основі створити могутніші, ніж при капіталізмі, стимули економічного, науково-технічного і соціального прогресу, як найефективніше поєднати планове керівництво з інтересами особи і колективу»².

З погляду розв'язання завдань, які стоять перед нашим суспільством, постановка питання про соціальне відтворення людини видається не тільки теоретично доцільною, але й практично необхідною. За такого підходу під іншим кутом зору можна розглянути і проблему виховання нової людини. Увага акцентується насамперед на таких моментах: по-перше, формування особи — це не автономний процес, який здійснюється незалежно від процесу відтворення суспільного життя, а такий, що зумовлюється законами і логікою останнього; по-друге, оскільки відтворення суспільного життя реалізується водночас як відтворення засобів життя і відтворення людини (її соціальних зв'язків з природою та іншими людьми), остільки фактори розвитку людини мають соціально-економічну природу і визначаються в кінцевому підсумку досягнутим рівнем продуктивних сил і виробничих відносин, станом суспільного виробництва. Іншими словами, успіхи виховання зале-

¹ Див.: Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни: (Соотношение филос., методол. и конкрет.-науч. подходов к пробл. индивида).— М., 1977; Крутова О. Н. Человек и история: (Пробл. человека в социальн. философии марксизма).— М., 1982.

² Горбачов М. С. Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 25 черв. 1987 р. // Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

жать від того, якою мірою виховна робота спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики.

У пропонуванні статті зроблено спробу розглянути проблему формування нової людини саме в аспекті її суспільного відтворення.

Передусім спинимось на загальних закономірностях соціального відтворення людини, бо лише знання їх дозволяє зрозуміти специфічні механізми формування і розвитку історично конкретної особи. Соціальне відтворення людини становить процес, у кожному циклі якого виявляється в єдності: 1) безпосередній процес виробництва засобів існування; 2) система суспільних відносин; 3) людина як суб'єкт суспільної життєдіяльності³. Здійснення даного процесу характеризується такими моментами. По-перше, соціальне відтворення людини передбачає, з одного боку, збереження вихідної «соціальної диспозиції», тобто відтворення індивідів відповідно до наявної соціальної структури, суспільного поділу праці, розстановки класових сил, а з другого — вихід за межі цієї структури, зміну розвитку всіх діючих факторів, і насамперед — самих індивідів, які «оновлюють самих себе такою ж мірою, якою вони оновлюють створений ними світ багатства»⁴. В результаті соціальне відтворення людини постає як «розширене відтворення». По-друге, соціальне відтворення людини здійснюється в єдності виробництва необхідних засобів до життя і процесу «продовження людського роду» в історично визначених формах⁵: «Виробництво індивідів невіддільне від функціонування і розвитку всього соціального організму, в першу чергу від виробництва суспільних відносин. Природно-історична необхідність, з якою виробництво суспільних відносин здійснюється в ході виробництва матеріальних засобів до життя, об'єднує виробництво засобів до життя і виробництво суспільних індивідів в єдину систему»⁶. Матеріальне виробництво виступає об'єктивною основою соціального відтворення людини. Це означає, що виробництво базисних суспільних відносин є невід'ємною стороною процесу формування і розвитку людини як суспільної істоти. Внаслідок цього в рамках суспільного виробництва людина відтворюється насамперед як агент і суб'єкт суспільних відносин, наприклад — як раб, феодал, найманий робітник, буржуа та ін. Тому спосіб, яким здійснюється виробництво засобів до життя, визначає сутнісні риси соціального відтворення людини: якщо матеріальне виробництво реалізується як антагоністичний процес, то й соціальне відтворення людини зберігає закладені в його основі антагонізми. Так, капіталістичному способу виробництва відповідає саме капіталістичне відтворення людини з характерними для нього відчуженням, деперсоніфікацією форм людського життя, розірваністю суспільного буття індивідів. Якщо спосіб виробництва матеріальних умов характеризується перетворенням людини на засіб одержання максимального прибутку, то й соціальне відтворення людини відтворює і закріплює цей принцип у формі ставлення суспільства до людини тільки як до «ефективного працівника». Інакше кажучи, соціальне відтворення щораз зумовлене цілком конкретними класовими відносинами і соціаль-

³ Йдеться про загальні моменти процесу відтворення. Якщо говорити про його конкретні типи, то треба мати на увазі, що відповідно до конкретного способу виробництва воно має свої особливості на рівні кожного з перелічених моментів. Зокрема, відтворення людини як суб'єкта може відбуватись у неадекватній, оберненій і відчуженій формі, як це, наприклад, має місце в умовах капіталізму.

⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 202.

⁵ «Продовження людського роду» завжди опосередковане соціальними процесами, оскільки йдеться про відтворення людини як суспільного індивіда («носія» даних суспільних відносин). Соціальний момент невіддільний від природного, і тому «продовження роду» виступає відтворенням людини і як біологічної істоти, і як історично визначеного індивіда, і як особи.

⁶ Марксистско-ленинская теория исторического процесса : Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени.— М., 1983.— С. 131.

но-економічною структурою суспільства, оскільки виступає «стороною загального процесу відтворення соціальної дійсності. Соціальний рух загалом, «життя» соціальної дійсності неминуче і закономірно виробляє і відтворює людину, наділену певними соціальними характеристиками»⁷. Визнання цього факту має принципове методологічне значення. Воно, з одного боку, дозволяє виокремити в науковому аналізі історично-типове, звести індивідуальні дії людей до дії груп, класів; з другого — вводить в аналіз реальних індивідів, наділених історично-конкретними і історично зумовленими мотивами, цілями, помислами.

По-третє, соціальне відтворення людини здійснюється в єдності форм суспільного і індивідуального життя. Можна сказати, що індивіди «відтворюються двічі — як моменти суспільного виробництва з відповідними функціями, які визначені їхнім місцем у системі суспільних відносин, і як індивіди з їхнім специфічним життям, котре, однак, є формою заломлення тієї ж суспільної необхідності»⁸. У кожному циклі соціального відтворення суспільна «заданість» людини заломлюється через її індивідуальне життя і навпаки. Суспільне буття і індивідуальне життя людей (процес їхнього інтелектуального, морального та ін. розвитку) виступають двома сторонами одного й того самого процесу — соціального відтворення людини, умови якого (об'єктивні і суб'єктивні) становлять лише дві різні форми одних і тих самих умов⁹. Соціальне відтворення людини, отже, вирає механізми, що визначають належність індивіда до класу, соціальної групи, суспільства, і механізми, пов'язані з «відтворенням» індивідуальності, особи з властивими їй однієї схильностями, інтересами, ціннісними установками, мотивацією поведінки.

Ізоморфізм індивідуального і суспільного життя зовсім не означає їх тотожності. Відтворення першого входить до соціального відтворення людини «на правах» відносно самостійної сторони і підпорядковується своїм власним законам. Але принципи і способи індивідуальної життєдіяльності на всіх етапах людської історії «повторюють» (природно, з певними відхиленнями, варіаціями, «в загальних рисах», у кінцевому підсумку) принципи і способи, якими здійснюється відтворення індивідів як членів даного суспільства. Саме тому «суспільна історія людей є завжди тільки історія їх індивідуального розвитку, чи усвідомлюють вони це, чи ні»¹⁰.

По-четверте, наявний спосіб соціального відтворення людини є способом детермінації індивіда соціальними умовами його життя, а зміна історичних способів соціального відтворення виступає зміною різних типів соціальної детермінації, загальний напрям розвитку яких пов'язаний з рухом од відносин особистої залежності до речової залежності і від неї — до вільної індивідуальності. Історично перша форма співвідноситься із суспільствами, що базувались або на незрілості індивіда, котрий ще не відокремився від «пуповини» природних, родових зв'язків, або на відносинах безпосереднього підкорення. Наступна, більш розвинута форма, породжена капіталізмом, означала новий вид залежності — примус, опосередкований речовими зв'язками. В її рамках можлива певна самостійність особи і відносна свобода в розвитку індивідуально-

⁷ Крутова О. Н. Формирование нового человека : (Человек и социальная система).— М., 1982.— С. 5.

⁸ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни.— С. 65.

⁹ «Об'єктивні умови праці», — писав К. Маркс, — набувають щодо живої робочої сили суб'єктивного існування — з капіталу виникає капіталіст; з другого боку, всього лише суб'єктивне буття робочої сили щодо її власних умов надає їй усього лише байдужої об'єктивної щодо цих умов форми: робоча сила — тільки *вартість особливої споживчої вартості — товар* — поряд з її власними умовами як *вартостями іншої споживчої вартості — іншими товарами*» (Маркс К. Економічний рукопис 1861—1863 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 48.— С. 87).

¹⁰ Маркс К. Павлу Васильовичу Анненкову, 28 груд. (1846 р.) // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 27.— С. 386.

сті. Але тут спосіб детермінації індивідів соціальними обставинами (спосіб соціального відтворення людини) характеризується такою вплетеністю особи в контекст соціальної реальності, за якої вона, хоча й зберігає самостійність індивідуального існування, але має, швидше, видність вільного особистого життя. І нарешті, зовсім іншу форму взаємозв'язку суспільства і індивіда, інший тип діалектики суспільного і індивідуального в соціальному відтворенні людини породжує виробництво, яке ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва. На цьому етапі соціальне відтворення людини постає у вигляді процесу формування і розвитку всебічно розвиненої особистості. Названі типи детермінації (історичні типи соціального відтворення) розрізняються, отже, тим, яке місце особистісний фактор, розвиток людини посідають в суспільному процесі¹¹.

Перелічені риси характеризують соціальне відтворення людини як суспільний процес безвідносно до соціально-економічної форми, якої він прибирає відповідно до панівного способу виробництва і в рамках історично-конкретного суспільства. Очевидно, що ці риси зберігають значення і в умовах соціалізму, хоча й зазнають певної трансформації під впливом соціалістичних виробничих відносин, а самий процес конкретизується історично новою реальністю.

Соціалізм вносить істотні зміни в спосіб суспільного життя, в діалектику взаємозв'язку його вихідних моментів: виробництва засобів до життя, людини і суспільних відносин. Ліквідація найманої праці і приватної власності на засоби виробництва змінює характер суспільних відносин, об'єктивної основи соціального відтворення людини¹². Мірою розвитку суспільної власності на засоби виробництва й історичного руху соціалізму відкривається перспектива для перетворення суспільних відносин у форми вільної життєдіяльності і всебічного розвитку людини, в рамках яких, як пише В. М. Межуєв, люди об'єднуються не тільки для того, щоб виробляти необхідні для життя матеріальні і духовні засоби і здійснювати процес управління всім своїм життям, але й для того, щоб виробляти себе як особистість¹³. «Те об'єднання людей в суспільство, яке протистояло їм досі як нав'язане згори природою і історією, стає їх власною вільною справою»¹⁴. Створюваний в ході виробництва засобів до життя суспільний зв'язок стає для людини *власним* (а не нав'язуваним), *людським*, невіддільним від розвитку індивідуальності (а не речовим) і тому не тільки виробничим (економічним) і не тільки політичним (державним), а й *культурним* зв'язком. Сформовані суспільною власністю відносини набувають характеру універсального суспільного зв'язку людей, який ґрунтується на всебічному включенні людини в суспільну сукупну працю, що відкриває можливість для виявлення кожного індивіда як працівника і особи, агента і суб'єкта суспільного виробництва. Будучи за своєю природою колективістськими відносинами, вони на відміну від тих, що існували досі,

¹¹ Керуючись цими міркуваннями, О. Н. Крутова визначає спосіб детермінації, породжений капіталістичною цивілізацією, як «відстаюче відтворення», тобто таке, що йде за змінами речових, предметних параметрів людського буття, про що свідчить «обернення» в процесі суспільного виробництва об'єкта і суб'єкта; а спосіб, пов'язаний з комуністичною цивілізацією, — як «випереджаюче відтворення», яке йде за розвитком людини, котрий висувається історичним рухом на перше місце і стає передумовою, основою функціонування і руху матеріального виробництва (див.: *Крутова О. Н. Человек и история*).

¹² Природно, перебудова суспільних відносин відбувається поступово, протягом тривалого часу. Перший етап її здійснення був пов'язаний із знищенням експлуатації і найманої праці, з ліквідацією приватної власності на засоби виробництва. Наступні — корелювались з розвитком соціалістичного усуспільнення праці і виробництва і побудовою матеріально-технічної бази, адекватної соціальній системі соціалізму, з історичним рухом соціалістичного виробництва до безпосередньо суспільного виробництва.

¹³ Межуєв В. М. *Культура и история*. — М., 1977. — С. 188.

¹⁴ Див.: Маркс К., *Енгельс Ф.* Німецька ідеологія // *Твори*. — Т. 3. — С. 70.

сурогатів колективності, в рамках яких людина жила і діяла як «середній», «випадковий» індивід, виступають формою спільної діяльності, котра водночас є і формою індивідуального розвитку людини¹⁵. Відкривається можливість для того, щоб відтворення суспільного життя здійснювалося в гармонійній єдності з формами відтворення індивідуальної життєдіяльності, суспільне буття людини, її становище в системі суспільних відносин і самі суспільні відносини стали її особистим буттям і її власними відносинами, а її індивідуальне життя протікало і розвивалось за законами і принципами, які не суперечать інтересам суспільства. При цьому відтворення суспільного життя багато в чому перестає бути спонтанним і набуває рис науково керованого процесу. І виробництво матеріальних умов життя, і функціонування суспільних відносин, і життя самої людини підпорядковуються цілеспрямованому і планомірному впливові з боку суспільства — зрозуміло, в різних формах, за допомогою різних механізмів і навіть різною мірою. Скажімо, управління матеріальним виробництвом, яке базується на методах економічного регулювання, має зовсім інший характер, ніж управління людьми (якщо, звичайно, останнє є справді управлінням, а не маніпулюванням). Очевидно, що цілеспрямований вплив на свідомість людей, їхні потреби й інтереси, схильності і здібності, ціннісні орієнтації і моральні принципи, естетичні ідеали і світоглядні установки має свою межу, зумовлену тим, що розвиток внутрішнього світу особи, детермінований матеріальними умовами її життя, багато в чому здійснюється як спонтанний процес, управління яким можливе більше «в загальному вигляді», ніж у деталях. Складність завдання полягає в тому, що людина кожного разу має відтворюватися як індивідуальність, творчий індивід, який не підкоряється обставинам, а «стає» над ними. Формування такої людини ставить свої вимоги до управління — воно має враховувати як загальні закономірності процесу, так і особливості індивідуального розвитку особи. «...Кожний, в кому сидить Рафаель, повинен мати можливість безперешкодно розвиватись»¹⁶. Управління, з одного боку, має стимулювати розвиток природних схильностей кожної людини, а з другого — робити це з урахуванням інтересів усіх інших індивідів і суспільства в цілому.

Соціалізм як цілісна система передбачає «ув'язування» і «підгонку» всіх сфер суспільної життєдіяльності людей, більше того — висуває цю проблему як дуже важливе практичне завдання. Цієї ж риси набуває і відтворення суспільного життя, що дістає вираження в досягненні узгодженості в розвитку економіки, системи суспільних відносин і людини (її потреб, інтересів, загальних і професійних знань та ін.). За соціалізму механізми соціального відтворення людини запрограмовані на взаємну відповідність цих сторін суспільного життя: економічне зростання суспільства, розвиток продуктивних сил підпорядковані інтересам розвитку людини і здійснюються на основі постійного вдосконалення суспільних відносин. Тут діє, однак, і зворотна закономірність: розузгодження зазначених механізмів (через, скажімо, абсолютизацію впливу одних і не увагу до ролі інших) призводить до деформації і кожного з них зокрема і усієї їх системи в цілому. Не випадково застійні чи навіть передкризові явища в економіці нашого суспільства, які нагромадились протягом останніх десятиліть, супроводжувались різного роду негативними процесами у галузі суспільних відносин, у соціальному відтворенні людини.

¹⁵ Ми говоримо про загальну модель процесу і далекі від думки, що сьогодні соціалізм повністю розв'язує проблему гармонізації суспільного і особистого життя людини. Ця проблема може бути розв'язана лише з побудовою комунізму. І справа не тільки в недостатньому рівні свідомості людей, а й у деяких об'єктивних моментах нашого життя, пов'язаних з рівнем розвитку економіки, соціальної організації, продуктивних сил.

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — С. 374.

Важливо, щоб орієнтація на інтереси розвитку людської особи утвердила новий тип діалектики виробництва засобів до життя і виробництва людини: в умовах суспільної власності на засоби виробництва не робітник існує «для потреб збільшення уже існуючих вартостей», а, «навпаки, матеріальне багатство... для потреб розвитку робітника»¹⁷. Проголосивши трудящу людину вищою суспільною цінністю, соціалізм перетворює виробництво матеріальних цінностей з мети на засіб суспільної життєдіяльності, а людину — на мету суспільства. Свого часу капіталізм утвердив принцип, якому підпорядкував рух усієї суспільної життєдіяльності, — «виробництво заради виробництва». Цей принцип найадекватніше виражав вимогу ефективності виробництва в умовах панування закону вартості і товарно-грошових відносин.

В умовах соціалізму вимога економічної ефективності не лише органічно переплітається з гуманістичним принципом суспільної системи, з орієнтацією соціалістичного суспільства на інтереси розвитку людської особи, а й підпорядковується їм. Адже основним економічним законом соціалізму є «забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства шляхом неперервного зростання і вдосконалення суспільного виробництва»¹⁸. Щоправда, на першому етапі свого розвитку соціалізм, проголошуючи нові суспільні цілі, ще не може забезпечити повністю необхідних для їх реалізації матеріальних умов, що дістає пояснення в обмежених економічних можливостях соціалістичного суспільства, в недостатньому розвитку його продуктивних сил. Але мірою історичного руху соціалізму поєднання економічної вигоди з інтересами розвитку людини праці набуває статусу принципу функціонування суспільного виробництва, вже сьогодні економічний ефект останнього багато в чому починає залежати від «вкладень» в людину. Більше того, сучасний етап соціалізму ставить питання про випереджувальний розвиток людини (відносно до технічних, речових, умов виробництва), роблячи цей розвиток вихідним пунктом прискорення соціально-економічного розвитку країни.

У соціалістичному суспільстві складаються якісно нові критерії економічного зростання: економічно вигідним стає те, що не суперечить інтересам повноцінного і багатостороннього розвитку особи. Це робить можливим висування завдання: поряд із зростанням економіки зосередити зусилля на забезпеченні умов для повнішого задоволення різноманітних матеріальних і духовних потреб радянських людей і, на цій основі, для всебічного розвитку їхніх творчих здатностей, різнобічних схильностей та інтересів. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» підкреслюється, що Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого піднесення ефективності всього суспільного виробництва. Цій же меті підпорядковується соціальне відтворення людини. Відкривається перспектива для перетворення матеріального виробництва у сферу життєдіяльності, в рамках якої безпосередній процес забезпечення засобів людського існування постає як момент — необхідний, природний, але все ж момент суспільного життя (і його відтворення), котрий має смисл і значення передусім як засіб, який забезпечує досягнення справжньої мети цього життя — безмежного розвитку творчих сил людини.

Перетворення людини на мету суспільного розвитку зробило визначальним моментом соціального відтворення індивіда діалектику «пра-

¹⁷ Маркс К. Капітал. Т. 1. // Там же.— Т. 23.— С. 589.

¹⁸ Див.: Политическая экономия.— М., 1976.— Т. 2.— С. 20. Раніше формулювання закону обмежувалося тільки першою частиною тези. Потім (наприкінці 50-х років) його було доповнено положенням про «всебічний розвиток особи кожного», що надає цьому поняттю значення економічної категорії.

цівник — особистість»¹⁹. Соціалізм ліквідує соціально-економічні основи суперечності «працівник — особистість», а розвиток праці в напрямі її творчого й інтелектуального насичення виводить людину за рамки функціонального вияву як «часткового робітника». Сучасні перетворення наповнюють новим змістом саме поняття «працівник», вони спрямовані на подолання суперечності між виробничим життям індивіда як сферою, підпорядкованою виконанню регламентованих і нав'язаних йому функцій, які обмежують його життєдіяльність, і особистим життям як сферою реалізації його різноманітних творчих потенцій.

В умовах соціалізму ще зберігається відмінність між робочим часом, який замикає самоздійснення індивіда в межах функціонування його переважно в ролі працівника, і вільним часом, пов'язаним із життєдіяльністю, котра визначається особистими інтересами і потребами людини. Розвиток праці характеризується зіткненням двох різноспрямованих тенденцій. Поряд з розширенням професійного профілю, інтелектуалізацією трудової діяльності, перетворенням людини на суб'єкт виробничого процесу наявна тенденція до збереження вузької спеціалізації, яка має за основу технологічне підпорядкування людини машині, обмеження трудової діяльності найпростішими операціями. Сьогодні, як висновують дослідники, вдосконалення засобів виробництва містить у собі суперечність — можливість і збагачення, і збіднення праці²⁰. От чому реальне становище значної частини робітників матеріального виробництва характеризується поки що включенням їх у виробничий процес на рівні «часткових робітників», а наявний професійний поділ праці передбачає, що професійна обмеженість у певному розумінні є принципом відтворення робочої сили²¹. Тенденція до збереження часткової спеціалізації, звісно, вступає в певну суперечність з орієнтацією суспільства на всебічний розвиток людської особи. Розв'язання цієї суперечності сьогодні здійснюється і за рахунок людини (інтересів її розвитку), і за рахунок виробництва (його ефективності). Ця реальна суперечність соціалізму породжує свої труднощі і проблеми. Зокрема, як відзначають соціологи, недостатній розвиток матеріально-технічної бази суспільного виробництва є однією з причин двоякого ставлення до праці²². Малопродуктивна праця, вузькі рамки професійного профілю (за зрослих запитів до умов праці) значно стримують формування творчого ставлення до виконуваних обов'язків, посилюють невдоволеність роботою, знижують соціальну (і економічну) «віддачу» праці.

¹⁹ Соціальна суперечність «працівник — особа» як риса соціального відтворення людини складається в умовах капіталістичного товарного виробництва і виражає, з одного боку, ставлення до людини праці як до засобу одержання максимального прибутку, а з другого — таке становище її у виробництві, коли вона не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а знесилює себе фізично і руйнує свої духовні потенції. В основі цієї суперечності лежать наймана праця, котра перетворює людину на товар, і суспільний поділ праці, який закріплює індивіда за виконанням найпростіших функцій, за межі яких він не може вийти, не позбавивши себе засобів існування.

²⁰ Див.: Врублевский В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия: Труд и НТР: политэкономический аспект. — Киев, 1980; Выборнова В. В. Теоретические проблемы развития социалистического труда. — Душанбе, 1980; Диалектика становления коммунистического труда. — Киев, 1978; Развитие общественного труда в условиях зрелого социализма. — М., 1980.

²¹ Головний напрям змін, які відбуваються у професійному складі сукупної робочої сили, пов'язаний з підвищенням кваліфікаційного і загальноосвітнього рівня працівників. Але такі зміни реалізуються через зіткнення двох тенденцій: інтелектуалізації й творчого насичення трудової діяльності і збереження малопродуктивної праці. Тому в загальному процесі відтворення робочої сили професійна обмеженість, пов'язана з вузькою спеціалізацією, зберігає роль регулятивного механізму. Зокрема, вона визначає необхідність двох форм професійної підготовки: в стаціонарних навчальних закладах (ПТУ) і безпосередньо на виробництві. Останнє, як відомо, орієнтоване на підготовку робітників середньої і низької кваліфікації, котра обмежує різнобічне виявлення працівника в праці.

²² Диалектика становления коммунистического труда в условиях зрелого социализма. — М., 1980. — С. 190.

Сказане означає, що соціалізм не знімає всіх виявів соціального протиставлення «працівник — особистість». Більше того, розвиток людини саме як працівника — кваліфікованого, професійно підготовленого, дисциплінованого, такого, що творчо ставиться до справи, — є (і лишиться найближчим часом) одним з визначальних факторів соціального відтворення людини за соціалізму. Це зовсім не означає, що виробництво людини як працівника і як особистості здійснюється, так би мовити, у «протифазі» (у праці вона реалізує себе тільки як продуктивна сила, а за межами праці — як особистість). Проблема тут полягає в тому, що, знімаючи суперечність між двома способами життєдіяльності людини (як суб'єкта суспільного виробництва і як продуктивної сили), соціалізм забезпечує їх злиття на рівні окремого індивіда лише в ході свого історичного руху.

Новому типові соціального відтворення людини відповідають нові риси детермінації індивідів об'єктивними суспільними відносинами. Мірою розвитку соціалістичного суспільства форми цієї детермінації постають уже не так у соціально-економічних, як у загальнокультурних вимірах людського буття, що фіксують існування людини насамперед як особистості, індивідуальності. Відповідний цьому історичному етапові тип соціального відтворення людини збігається з формуванням всебічно розвиненої особи.

* * *

Социальное воспроизводство человека представляет собой процесс, в каждом из циклов которого выступают в единстве: а) непосредственное производство средств существования; б) система общественных отношений; в) человек как субъект общественной жизнедеятельности. Осуществление данного процесса характеризуется, во-первых, сохранением исходной «социальной диспозиции» — воспроизведением индивидов в соответствии со сложившейся социальной структурой, общественным разделением труда, расстановкой классовых сил — и, одновременно, выходом за пределы этой диспозиции, во-вторых же — единством процессов производства средств существования человека и продолжения человеческого рода.

В социалистическом обществе развития производительных сил подчинено интересам развития человека и осуществляется на основе постоянного совершенствования общественных отношений. Однако социализм не снимает всех проявлений имеющего место социального противопоставления «работник — личность». Разрешение обнаруживаемого при этом противоречия между двумя способами жизнедеятельности человека (как субъекта общественного производства и как производительной силы) осуществляется по мере исторического развития социализма.

ВИДАВНИЦТВО КРАСНОЯРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1988 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

Немировский В. Г. СОЦИОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ. ТЕОРИЯ И ОПЫТ ИССЛЕДОВАНИЯ. — 11 л. — 1 р. 60 к.

У монографії узагальнюються багаторічні дослідження автора, здійснені за спеціальною методикою. Розкривається сутність особистості, характеризуються її сучасні типи, з'ясовуються причини існування бездуховності, жорстокості, марновірства та ін. Даються практичні рекомендації щодо вдосконалення виховної роботи.

Для суспільствознавців, ідеологічних працівників, широкого загалу читачів.

Замовити книгу можна за адресою: 660 049, Красноярськ, пр. Миру, 53. Видавництво Красноярського університету.

Л. Б. Баженов

РЕДУКЦІЯ І ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

БАЖЕНОВ Лев Борисович — доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Досліджує проблеми філософії науки. Автор праць: «Основные вопросы теории гипотезы» (М., 1961), «Философия естествознания» (М., 1966; перекладена польською, болгарською і угорською мовами), «Строение и функции естественно-научной теории» (М., 1978). У нашому журналі виступає вперше.

Аналіз процесів розвитку наукового знання становить важливу рису сучасних розробок з методології та філософії науки. Тут виділяються дві основні тенденції. Перша спрямована на вивчення деяких глобальних моделей розвитку наукового знання. Це, зокрема, концепції Т. Куна або І. Лакатоса. Сюди ж можна залічити і концепції деяких радянських авторів¹. Друга орієнтується на висвітлення різних чинників, що відіграють певну роль в процесах розвитку наукового знання. Ці дві тенденції, які умовно можна назвати глобальною та локальною, є взаємодоповнюючими. У руслі останньої тенденції важливе місце займає аналіз редукції як специфічної процедури, яка відіграє значну роль в динаміці наукового знання. Щодо цього зробимо кілька попередніх зауважень.

Тепер правомірність редукції як особливої пізнавальної процедури ніким в нашій філософській літературі не заперечується, хоча ще два десятиріччя тому будь-яка розмова про редукцію з позитивного погляду засуджувалась як вияв механіцизму. Ми не прагнемо дати аналіз редукціонізму як загальнометодологічної установки (можна визнавати правомірність часткових редукцій і не будучи редукціоністом), але хотілося б підкреслити, що і стосовно цього ситуація значно змінилася на краще і тепер «редукціонізм» починає вживатись в позитивному плані.

У нашій методологічній літературі останніми роками застосовується термін «діалектично витлумачений редукціонізм» (П. М. Федосеев), який, на відміну від редукціонізму механістичного, не заперечує якісної своєрідності тієї предметної галузі, теорія якої редукується до деякої більш фундаментальної теорії (наприклад, термодинаміка — до статичної механіки або хімія — до квантової механіки). Навпаки, саме внаслідок редукції ця якісна своєрідність і здобуває теоретичне пояснення, а не просто описується як феноменально дане.

¹ Див.: Ахундов М., Илларионов С. Методология науки и физические исследовательские программы // Взаимосвязь методологии и методов специальных наук. — Москва — Обнинск, 1985. — С. 251; Ракитов А. И. Философские проблемы науки. — М., 1977; Родный Н. И. Очерки по истории и методологии естествознания. — М., 1975; Рузавин Г. И. Научная теория. Логико-методологический анализ. — М., 1978.

Кілька слів стосовно опозиції «зведення — виведення». За етимологією, слово «редукція» означає «зведення», і, очевидно, тому до нього склалися негативні ставлення. Тому деякі автори (М. В. Волькенштейн, Б. М. Медников), які фактично посідають редукціоністську позицію, виступають проти самого цього терміна, пропонуючи замінити його терміном «дедукціонізм», оскільки редукція обов'язково передбачає дедукцію основних положень редукованої теорії із редукуючої.

Однак проти подібної зміни говорить таке. По-перше, дедуктивні відношення характеризують не лише редукцію і не відображають її специфіки. По-друге, дедуктивні відношення в операції редукції не є дедукцією в її «чистому» вигляді. Із квантової механіки неможливо дедуктивно вивести закони хімії. Для цього має бути даною ще предметна галузь хімії, а також встановлені — до і незалежно від квантової механіки — емпіричні закони хімії. З цього погляду правильно було б сказати, що закони хімії «зводяться» до законів квантової механіки. При цьому перші здобувають нове теоретичне осмислення за допомогою других. Саме таке «зведення» спостерігається в процедурі редукції. Тому немає сенсу наполювати на безумовній пріоритетності «виведення» або «зведення», оскільки кожен з цих термінів відображає істотний момент у розвитку методологічного знання.

У плані попередніх зауважень скажемо про іноді наявний надмірний ригоризм стосовно успішних редукцій, що фактично існували в історії пізнання. Це стосується позиції М. Бунге, який заперечує коректність редукції механіки твердого тіла до механіки матеріальної точки, термодинаміки — до статичної механіки² на тій підставі, що вони не задовольняють строгим логічним вимогам.

Я не піддаю сумніву важливість логічно строго витриманих конкретних редуктивних побудов, але це проблема логічної реконструкції уже наявної редукції, а не завдання вченого, який вперше здійснює редукцію. З цього випливає не те, що логічні вимоги несуттєві, а лише те, що необхідно правильно розуміти статус логіки в науковому пізнанні.

Для кращого розуміння останньої обставини наведемо такий приклад. Люди у своїй фактичній поведінці іноді порушують моральні норми, але це не є достатньою підставою ставити їх під сумнів. Роль, аналогічну етичним нормам у моральній поведінці, відіграють логічні канони в пізнавальній діяльності.

Останнє попереднє зауваження стосується багатозначності вживання термінів «редукція» і «редукціонізм». Наприклад, О. О. Любичев згадує близько десяти різних версій редукціонізму в морфології: зведення форм до сутності (редукціонізм онтологічний), зведення форм до властивостей речовини; у співвідношенні форми і процесу — три різновиди редукціонізму (динамічний, філогенетичний, онтогенетичний)³. Термін «редукція» широко вживається для визначення позитивістської програми елімінації теоретичних термінів. В. Н. Карпович аналізує онтологічну редукцію, яка розуміється як «усунення деякого класу об'єктів зі сфери реально існуючого»⁴. Усі ці (та багато інших) значення в певних контекстах мають сенс. У нашій статті термін «редукція» буде вживатися для позначення специфічної пізнавальної процедури, яка виникає тільки за наявності вже існуючих двох теорій, причому одна з них — редукована — може являти собою деякий попередній опис певної предметної галузі. Розгляд редукції як редукції наукових теорій дозволяє угочинити ряд істотних моментів цієї операції.

² Див.: Бунге М. Философия физики.— М., 1975.— С. 296.

³ Див.: Любичев А. А. Проблемы формы, систематики и эволюции организмов.— М., 1982.— С. 218—247.

⁴ Карпович В. Н. Межтеоретический перевод и онтологическая редукция // Логика и онтология.— М., 1978.— С. 225.

Очевидно, що в редукції беруть участь як мінімум дві теорії — редукована і редукуюча, або відповідно похідна (вторинна) і фундаментальна (первинна).

Зі врахуванням цього виділимо два різновиди (типу) редукції⁵. В першому з них фундаментальна і похідна теорії мають однаковий понятійний апарат (однаковий набір вихідних теоретичних термінів — теоретичних примітивів). До цього типу залічується, наприклад, редукція механіки твердого тіла до механіки матеріальної точки. Хоча в першій і з'являються нові характеристики, відсутні в другій (наприклад, обертання навколо осі), водночас теоретичні примітиви у них однакові. Така редукція може називатись гомогенною і звичайно не викликає значущих філософських дебатів. У редукціях цього типу «закони вторинної науки не використовують ніяких дескриптивних термінів, які приблизно з таким же значенням не використовувались би в первинній науці»⁶.

Редукції другого типу мають інший характер. Суть їх полягає в тому, що серед понять редукованої теорії є такі, що жодною мірою не використовуються в фундаментальній теорії. Класичними прикладами такої редукції є редукція феноменологічної термодинаміки до статистичної механіки або хімії до квантової механіки. Такі поняття редукованих теорій, як «температура», «енергія», «валентність», не фігурують серед базисних понять у відповідних фундаментальних теоріях. «У редукціях цього типу вторинна наука використовує в формулюваннях своїх законів і теорій певну кількість дескриптивних предикатів, які не включаються в базисні теоретичні терміни і у зв'язані з ними правила відповідності первинної науки»⁷. Редукція цього типу зветься гетерогенною, яка має справу з різними словниками.

З логічного погляду редукція являє собою виведення множини тверджень похідної теорії з множини тверджень фундаментальної теорії. Тому неодмінною умовою редукції є умова вивідності.

Для виведення будь-якого висловлювання з посилкок потрібно, щоб терміни, які трапляються в цьому висловлюванні, були також і в посилках. Зрозуміло, що умові вивідності відповідає гомогенна редукція, а гетерогенна — ні. Нагадаємо, що остання визначається як редукція, в якій похідна теорія містить дескриптивні вирази, відсутні у фундаментальній.

Але без вивідності немає і редукції! І начебто доводиться визнати, що гетерогенна редукція взагалі неможлива, оскільки являє собою самосуперечливе поняття. Щоправда, можна спробувати обійти вимогу наявності у висновку тих і тільки тих термінів, які були в посилках.

Річ у тім, що деякі закони логіки, здавалося б, вказують на таку можливість. Так, в обчисленні висловлювань речення, «якщо S_1 , то S_1 , або S_2 » є логічно істинним, тому з посилки S_1 виводиться висновок « S_1 або S_2 ». Однак ця можливість удавана.

Хай, наприклад, S_1 означає кінетичну теорію газів, а S_2 — рівняння Клайперона. Тоді, здавалося б, що ми з кінетичної теорії можемо отримати вираз, де міститься рівняння Клайперона (в якому фігурує поняття температури, відсутнє серед базисних термінів кінетичної теорії). Однак це ілюзія. Справа в тому, що S_2 є зовсім довільним і з таким же успіхом ми можемо позначити ним і висловлювання, яке є запереченням рівняння Клайперона. Оскільки кінетична теорія не є внутрішньо суперечливою, то з неї не може впливати і деякий закон і його заперечення.

Тому для «врятування» гетерогенної редукції необхідні інші засоби, зокрема умова зв'язності (Е. Нагель).

⁵ Nagel E. The Structure of Science.— New York, 1961.— P. 336—397.

⁶ Ibid.— P. 338.

⁷ Ibid.— P. 342.

До її викладу зробимо кілька зауважень стосовно різних компонентів теорій, що включаються в редукцію.

Це, по-перше, клас фундаментальних теоретичних постулатів (*T*), теорем, що виводяться з них, і правил відповідності (*P*), пов'язаних з теоретичними поняттями в постулатах або теоремах. По-друге, це клас експериментальних законів. По-третє, це одиничні висловлювання, які є реченнями спостереження. І нарешті, це так звані запозичені закони, тобто закони, що не стосуються теорій, які беруть участь у редукції і належать до деяких інших теорій, але є необхідними для формулювання речень спостереження.

У випадку гетерогенної редукції цими чотирма класами не можна обмежитися. В законна редуктованої дисципліни в цьому випадку наявний хоча б один термін *A*, який не входить до жодного зі згаданих класів фундаментальної теорії. Умова зв'язності вводить деяке додаткове припущення — зв'язуючий постулат, який встановлює відношення між тим, що позначається терміном *A*, і певними характеристиками, репрезентованими теоретичними термінами, наявними у фундаментальній теорії.

За допомогою названого постулату відбувається своєрідна «гомогенізація» гетерогенної редукції. Внаслідок цього словник включених до редукції теорій стає однорідним і уможливорюється виведення всіх законів похідної теорії, в тому числі і тих, які містять термін *A*, з теоретичних постулатів і пов'язаних з ними співвідносних визначень фундаментальної теорії.

Умова зв'язності розкриває парадокс гетерогенної редукції і дозволяє задовольнити умову вивідності. Однак сказане не слід розуміти як усунення відмінності між гомогенною і гетерогенною редукціями, як це стверджує М. Бунге. «Як тільки, — пише він, — вторинна теорія буде доповнена таким чином (тобто, коли до неї буде приєднаний зв'язуючий постулат. — Л. Б.) і впорядкована належним чином (тобто сформульована аксіоматично), то її відношення до первинної теорії стане суто логічним. Інакше кажучи, відмінність між гомогенною і гетерогенною редукціями має історичну або евристичну природу. Якщо вона трапляється в теорії на стадії побудови, то вона зникає під час метатеоретичного розгляду фінальних результатів»⁸.

Ця теза уявляється дещо неточною. Якщо М. Бунге хоче сказати тільки те, що у випадку і гетерогенної редукції відношення теорій є (в ідеалі повинно бути) «суто логічним відношенням», тобто відношенням вивідності, то це тривіально. А коли він говорить, що зникає логічна різниця між двома типами редукції, то він просто неправий.

Як відзначає і М. Бунге, зв'язуючий постулат не належить ні до первинної, ні до вторинної теорії, що означає: у випадку гетерогенної редукції ми маємо справу не з чотирма виділеними вище типами речень, а з появою нового (для первинної теорії) доповняльного класу, який, скажімо, для хімії називають її предметною галуззю. І це логічна відмінність, яка породжує особливу проблему статусу зв'язуючого постулату.

Тут можливі три випадки: зв'язок, встановлюваний постулатом, є логічним зв'язком на кшталт синонімії значень терміна *A* і деякого вираження *B* у фундаментальній теорії; є деякою конвенцією, зв'язком щодо дефініції, коли термін *A*, який має спостережувальний зміст, приписується як емпіричне значення теоретичному значенню *B* (тобто зв'язуючий постулат виявляється співвідносним визначенням); є фактуальним зв'язком, тобто репрезентує деяку гіпотезу, яка стверджує, що ситуація, позначувана теоретичним виразом *B* у фундаментальній теорії, є як мінімум достатньою умовою для ситуації, позначуваної *A*.

⁸ Бунге М. *Філософія фізики*. — С. 258.

Перший випадок визначав би відсутність гетерогенної редукції, бо при цьому *A* і *B* були по суті тим самим виразом, тоді як «постулат не може бути встановлений простим роз'ясненням значень виразів, що містяться в ньому»⁹.

Якщо розглянути вже згадувану редукцію рівняння Клайперона до кінетичної теорії, то зв'язуючим постулатом, який уможливорює виведення рівняння з кінетичної теорії, є постулат, що стверджує пропорціональність температури (відповідає терміну *A* в попередньому викладі) середньої кінетичної енергії молекул газу (відповідає терміну *B*). Зрозуміло, що логічним аналізом значення висловів «температура» і «середня кінетична енергія молекул» встановити їх пропорціональність неможливо. Ця пропорціональність потребує емпіричного обґрунтування.

Цій вимозі задовольняють другий і третій випадки (постулат є співвідносним визначенням і постулат є фізичною гіпотезою). Як те, так і інше характерне саме для гетерогенної редукції, причому відмінність цих варіантів має відносний характер і цілком залежить від обраного контексту.

Так, якщо б ми мали лише одну-єдину можливість обчислення середньої кінетичної енергії (яка, будучи теоретичним поняттям, не обчислювана безпосередньо) тільки з виміру температури газу, то зв'язуючий постулат ($E \sim T$) мав би дефініційний характер — він був би співвідносним визначенням, що встановлює емпіричне значення теоретичного висловлювання «середня кінетична енергія молекул» — і тільки. Однак насправді середня кінетична енергія може бути встановлена і багатьма іншими способами (наприклад, з виміру в'язкості). В цьому випадку правомірне питання про те, чи дійсно температура пропорціональна середній кінетичній енергії, де це середнє значення обчислюється не з вимірів температури, а з інших експериментальних даних. Зрозуміло, що в цьому випадку зв'язуючий постулат виявляється фактальною гіпотезою.

Як уже підкреслювалося, аналіз проблеми редукції наукових теорій дозволяє пролити світло на ряд питань. Викладені умови редукції — зв'язковості і вивідності — мають суто логічний або формальний характер. Вони повинні бути доповнені висвітленням ряду моментів, що стосуються змістовних сторін редукції.

Насамперед відзначимо, що не всяка редукція, яка задовольняє формальним вимогам, може розглядатись як визначне наукове досягнення. В принципі можливо сконструювати деяку схему редукції, в якій певна сукупність експериментальних законів — похідна дисципліна, що репрезентується в межах деякої фундаментальної теорії. Але якщо таке уявлення нічого не додає до цих експериментальних законів, а лише пояснює вже відомі, то це майже завжди свідчить про довільність обраної схеми редукції.

Редукції, які виправдали себе і справді спостерігалися в історії науки, завжди характеризуються чимось більшим. Вони приводять до: 1) дедуктивного передбачення нових експериментальних законів і 2) встановлення нових і часто-густо несподіваних залежностей між експериментальними законами. Перший пункт означає вимогу плідності фундаментальної теорії (основи редукції) для дисципліни, що містить певну сукупність експериментальних законів.

Другий пункт потребує докладнішого аналізу. Він безпосередньо стосується з'ясування досить складного питання про статус наукового закону. В зв'язку з цим питанням розрізняють прямі і непрямі свідчення, що підтверджують закон. Ми порівняно легко відмовляємось від положення, яке претендує на статус закону, якщо йому суперечать прямі свідчення. Непрямі свідчення пов'язані з місцем, яке займає закон

⁹ Nagel E. Op. cit.— P. 357.

у деякій теоретичній системі, і у випадку їх негативного характеру відмова від закону не потребує перебудови всієї системи.

Нагель відзначає, що «тільки речення, для яких є непрямі свідчення, можуть претендувати на титул закону»¹⁰. Успішна редукція саме і приводить до перетворення простої сукупності емпіричних законів на деяку систему, тому прямі свідчення для одного з них стають непрямыми для інших, а вся сукупність емпіричних законів дає непрямі свідчення для теоретичних постулатів фундаментальної теорії.

Важливо в обговоренні проблем редукції враховувати відносний характер редукованості або нередукованості щодо тих або тих теорій. Теорія, не редукована сьогодні, може редукуватись завтра у зв'язку зі змінами, які відбуваються в ній самій і (або) в деякій фундаментальній теорії. Яскравим прикладом таких змін оцінки є проблема редукції хімії до фізики. Ця редукція була неможливою у рамках класичної фізики, але вона здійснилась у квантовій фізиці.

Нагель у зв'язку з цим вважає, що непорозуміння в дебатах з проблеми редукції виникають переважно внаслідок «нездатності помітити, що твердження, які належать до редукованості або нередукованості наук, мають бути історично уточнені: питання, які по суті стосуються стратегії дослідження або логічних відношень між науками в певний час, як правило, обговорюються так, як ніби вони стосувалися деякої завершеної і незмінної структури універсуму»¹¹.

Однак, правильно підкреслюючи історичний характер редукованості, Нагель водночас перебільшує його. Він пише: «Інтегральна система пояснення на базі деякої загальної теорії первинної науки може бути кінцем кінцем здійсненням інтелектуальним ідеалом, але з цього не випливає, що цей ідеал краще досягається за допомогою редукції однієї науки до іншої (навіть такої, що володіє... всебічно розвинутою теорією). Це не так, якщо вторинна наука перебуває на такій стадії, коли вона не готова працювати з цією теорією»¹².

Прикладом таких «пар» співпрацюючих теорій Нагель вважає ботаніку періоду створення систематики і фізико-хімічну теорію живих організмів або генну теорію спадковості і квантову теорію. На нашу думку, тут наявна певна двозначність: правильно, що редукція не завжди можлива (внаслідок неготовності до неї вторинної дисципліни), також правильно, що вторинна теорія в «чистому» вигляді може бути ціннішим інструментом дослідження (на даному етапі розвитку науки), ніж ця ж теорія, редукована до деякої фундаментальної дисципліни, і приклади Нагеля говорять саме про це. Але ж він пише про деяку систему пояснення як інтелектуальний ідеал! В цьому контексті згадувані ним приклади є двозначними. В кінцевому підсумку такий ідеал досягається, на нашу думку, за допомогою редукції. Так, наприклад, для сучасної молекулярної біології завдання її редукції до фізики, створення біофізики як теоретичної основи біології є головним стратегічним завданням¹³.

Одним із головних у проблемі редукції є питання про якісну специфіку тієї предметної галузі, яка описується редукованою теорією. Як вже зазначалось, концепція редукціонізму не лише не заперечує цієї якісної специфіки, а, навпаки, дозволяє дати її теоретичне пояснення.

Вивчення цього питання з позицій редукції теорій дає змогу розкрити ряд його важливих моментів. Редукція теорій повинна розумітись як «дедукція однієї множини емпірично підтверджених речень з іншої

¹⁰ Ibid.— P. 69.

¹¹ Ibid.— P. 363—364.

¹² Ibid.— P. 363.

¹³ Див.: Блюменфельд Л. А. Проблема биологической физики.— М., 1977; Волькенштейн М. В. Молекулярная биофизика.— М., 1975.

такої ж множини»¹⁴. Це положення Нагель протиставить концепції редукції як дедуції властивостей з інших властивостей. «Припущення, — пише він, — що для редукції однієї науки до іншої деякі властивості мають бути дедуковані з деяких інших властивостей або «сутностей», перетворює найважливіше логічне і емпіричне питання в безнадійно нерозв'язне і спекулятивне»¹⁵.

Тут позиція Нагеля видається занадто ригористичною. Поняття властивості або сутності не обов'язково повинне трактуватися в спекулятивно-натурфілософському дусі, як таке, що відображає незмінні структури універсуму. Такий погляд на властивості є явно метафізичним.

З діалектичного погляду властивості, про які ми можемо говорити, мають бути завжди співвіднесені з певними теоріями, в рамках яких вони описуються. Тому виведення одних якостей з інших не є абсолютно відмінне від виведення однієї множини речень з іншої множини, а може бути витлумачене в рамках цієї останньої. І хоча розмова про редукцію властивостей і може викликати метафізичне тлумачення цієї редукції (якщо її розуміти як щось абсолютно відмінне від виведення одних речень з інших), це не може бути підставою для елімінації висловлювання «виведення властивостей». Зрозуміло, «якості» («сутності») — не спостережувані, а теоретичні об'єкти. Тому розмова про редукцію властивостей позбавлена сенсу поза розмовою про редукцію теорій; проте вона не є беззмстовною сама по собі.

Тут важливо зрозуміти, що визнання вивідності одних властивостей з інших аж ніяк не означає усунення їх відмінності. У зв'язку з цим доречно згадати, що істотним моментом редукції є дотримання умови зв'язності, тобто формулювання відповідного зв'язуючого постулату як деякого положення, що має нове значення, а не просто встановлює тотожність значень двох дескриптивних виразів. Цю обставину відзначає і Е. Нагель, вважаючи, що «редукція одної науки до іншої не ліквідує і не перетворює в щось просто «позірне» відмінності її типи поведінки, встановлені у вторинній науці»¹⁶.

В цьому зв'язку він наводить приклад з явищем головного болю. Коли будуть встановлені фізичні, хімічні та ін. чинники головного болю, сам він не стане чимось ілюзійним. Навпаки, саме таким чином буде знайдено теоретичне пояснення головного болю. Однак воно не зводиться до встановлення логічно необхідного зв'язку між болем і певними процесами, специфічними для фізики, хімії і психології. Не буде воно і встановленням тотожності значень висловлювання «головний біль» і висловлювань, визначуваних в теоретичних термінах згаданих дисциплін. «Воно полягатиме у встановленні умов (які формулюються за допомогою теоретичних термінів цих дисциплін), за яких існуватиме певний психологічний феномен»¹⁷.

У немарксистській філософсько-методологічній літературі проблема якісної специфіки витлумачується як проблема емерджентності, тобто поява певних якостей на вищих рівнях організації. У рамках розгляду проблеми редукції як редукції теорій доцільно експлікувати наявність або відсутність емерджентних якостей у об'єктів відповідно як передбачуваність або непередбачуваність якостей, що описуються похідною теорією на основі деякої первинної фундаментальної теорії.

Яскравим прикладом антиредукціоністського за суттю, емерджентного підходу, є позиція В. Брода. На його думку, точно визначений хімічний склад води не дає нам знання щодо здатності кисню й водню вступати саме в таке відношення; немає цього знання і в інформації

¹⁴ Nagel E. Op. cit. — P. 364.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. — P. 365.

¹⁷ Ibid. — P. 366.

про властивості цих речовин, взятих окремо, та в інформації про їх властивості, що виникають у сполуках іншими речовинами¹⁸.

Помилковим у цій позиції є показ властивостей в деякому абсолютному смислі, безвідносно до тієї чи іншої конкретної теорії. Хімічні й фізичні якості води справді не могли передбачатись у рамках порівняно примітивних хімічних уявлень. На тому рівні розгляду вони могли кваліфікуватись як емерджентні. Але на рівні сучасної хімічної теорії знання про це може бути отримане з інформації про його складові. Тому слово «емерджентія» не є еквівалентом нашого незнання. Воно, скоріше, виражає постановку проблеми, яка потребує розв'язання.

Зі сказаного можна зробити деякі висновки стосовно ролі редукції в динаміці наукового знання. Редукція є деякий тип відношення між теоріями, і потрібно відмежувати цей тип від інших відношень теорій, насамперед — від відношення включення однієї теорії в іншу.

Стандартний тип відношення включення — це відношення загальної і часткової теорій. Скажімо, щодо механіки гідродинаміка або аеродинаміка є частковими теоріями. Їх створення відбулося не внаслідок редукції, а як застосування загальної схеми механіки до конкретних механічних систем.

Навряд чи доцільно підводити під редукцію роботи над створенням теорії «Великого об'єднання»¹⁹, оскільки тут ідеться не про редукцію, наприклад теорії електромагнітної взаємодії до вже існуючої теорії електрослабких взаємодій, а про створення нової теорії не на шляхах редукції.

Не треба плутати з редукцією і відношення теорій, які задовольняють принципу відповідності, хоча можна сказати, що, наприклад, класична механіка виводиться з релятивістської або релятивістська зводиться до класичної при швидкостях, менших від швидкості світла. Однак тут також немає відношення редукції. Тут ми спостерігаємо при рухові від класичної механіки до релятивістської створення нової теорії, а під час зворотного руху — відношення граничного переходу, яке взагалі відсутнє при редукції теорій.

Характерною рисою редукції є існування двох теорій, що вже виникли і стосуються різних рівнів, форм існування матерії. Відношення редукції теорій тому є опосередкованим вираженням єдності, взаємопереходів різних форм руху матерії.

* * *

В динамике развития научного знания редукция теорий выражает отношение двух сформировавшихся теорий, описывающих явления, относящиеся к разным уровням, формам движения материи. Отношение редукции является опосредованным выражением единства, взаимоперехода разных форм движения материи. Редукцию теорий необходимо отличать от других форм интертеоретической связи — принципа ответственности, включения одной теории в другую и т. д. Ключевым для редукции является отношение редуцируемой (производной, вторичной) теории и редуцирующей (фундаментальной, первичной) теорий. В первом — гомогенном — типе редукций фундаментальная и производная теории обладают одним и тем же понятийным аппаратом. В гетерогенном типе редукции среди понятий редуцируемой теории имеются такие, которых нет в фундаментальной теории. Необходимым допущением в редукциях этого типа является введение связующего постулата, устанавливающего отношения между терминами редуцируемой и фундаментальной теорий.

¹⁸ Див.: Nagel E. Op. cit. — P. 368.

¹⁹ Програмою «Великого об'єднання» у фізиці називають праці по створенню квантової теорії поля, покликаної поєднати три фундаментальні фізичні взаємодії — електромагнітну, слабку та сильну.

О. О. Євстіфєєва

ФЕНОМЕН ВІРИ І НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ

ЄВСТИФЄЄВА Олена Олександрівна — кандидат філософських наук, а. о. доцента кафедри філософії Калінінського політехнічного інституту. Працює над проблемами свідомості, соціального пізнання. Друкувалася у «Философских науках» (1984, № 6, 1985, № 5), у польському журналі «Człowiek i światopogląd» (1986, № 5). У нашому журналі виступає вперше.

Сучасний етап розвитку науки поєднаний з поглибленням дослідження проблеми творчості і факторів, що детермінують творчий процес. Предметом нашого розгляду є вивчення ролі феномена віри в таких фазах творчого пізнання, як постановка мети дослідження, осмислення наукової проблеми і реальних шляхів її розв'язання, висунування гіпотез. Оскільки кожна із названих фаз характеризує певний стан суб'єкта творчості, то основна увага приділятиметься описові феномена віри (впевненості) як реального фактора в структурі свідомості творчої особини. Це питання поки що не стало в нашій літературі предметом спеціального розгляду.

Як відомо, основоположники марксизму-ленінізму вживали поняття віри не тільки у вузькому (релігійна віра), а й у широкому розумінні, включаючи в нього різні вияви нерелігійної віри. Наприклад, кажучи про революційний пролетаріат Росії, В. І. Ленін підкреслював: «Ми пробудили віру в свої сили і запалили вогонь ентузіазму в мільйонах і мільйонах робітників усіх країн»¹.

Феномен віри в його нерелігійному смислі, як відзначає В. І. Шинкарук, має розглядатися як атрибут людської свідомості. На його думку, віра виражає спосіб сприйняття соціальної інформації, цінностей громадського і особистого життя, коли вони безпосередньо не дані у власному досвіді суб'єкта віри, а приймаються ним як достовірні факти і характеристики дійсності; віра являє собою найважливіший засіб освоєння досвіду попередніх поколінь, реалізації надій, прагнень, ідеалів².

Аналізуючи співвідношення віри і знання, В. І. Шинкарук і О. І. Яценко загалом підтримують позицію, яка обстоювалася з цього питання П. В. Копніним³. Водночас вони заперечують проти наявної у нього тенденції отождолення віри і переконання. «Повірити в щось і переконатися в чомусь — речі різні, — пишуть вони. — Для того, щоб переконатися, необхідні доводи або практична перевірка. Віримо ж ми (приймаємо на віру) в істинність множини знань, уявлень, ідей без попередньої власної і дослідної перевірки, покладаючись на авторитет суспільства (скажімо, батьків, учителів, на громадську думку і умонастерій соціальної групи, на ідеологію класу, до якого належимо, та ін.) і зокрема на авторитет науки. З другого боку, чимало знань, істинність яких приблизна, ще не цілком доведена, але ми сприймаємо їх як істин-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 76; див. також: Там же. — Т. 1. — С. 346.

² Див.: Мировоззренческие аспекты научного знания // Вopr. философии. — 1986. — № 1. — С. 149—150.

³ Див.: Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. — Киев, 1966.

ні, оскільки вони відповідають нашим світоглядним установкам»⁴. В. І. Шинкарук і О. І. Яценко правильно підкреслюють, що феномен віри є важливим фактором, який надає знанню активності: «У вірі і через віру знання набувають практичної енергії, животворяться почуттям і вірою»⁵.

Важливо не ототожнювати психологічний і гносеологічний підходи до дослідження феномена віри. При психологічному підході обов'язкові емпіричні дослідження, які можуть охоплювати не тільки питання пізнання, а й цінностей, дій, ідеалів. Гносеологічний же підхід має своєю метою з'ясування ролі феномена віри в діалектичному русі від незнання до знання і від неповного знання — до більш повного. Важливість гносеологічного аналізу феномена віри у вивченні діалектики обґрунтування і розвитку знання справедливо відзначалася В. О. Лекторським⁶.

Віра являє собою акт прийняття відповідного факту як істинного, цінного, справедливого, доцільного в умовах відсутності або неможливості його достатнього обґрунтування. Важливо підкреслити, що за своїм конкретним змістом цей акт може виражати як адекватне, так і неадекватне відображення дійсності, тенденцій її розвитку. В багатьох випадках істинність або хибність даного акту віри як відповідної установки не можна достовірно встановити на протязі деякого (іноді досить тривалого) інтервалу її функціонування у свідомості людини. Це з'ясується пізніше, лише внаслідок тієї практичної або пізнавальної діяльності, яка спрямовується даною установкою.

Віра несе в собі проекцію в майбутнє, задає певну спрямованість активності творчого суб'єкта, пов'язано з цілепокладанням і стимулює складний, суперечливий і трудомісткий процес цілереалізації. Особливо істотна роль віри в екстремальних умовах і найважчих фазах творчої діяльності, коли від людини потрібне максимальне напруження духовних і фізичних сил, щоб подолати невизначеність, суперечності, зростаючі перепони на шляху до мети. Такі суперечності, як правило, сприяють формуванню і самої творчої інтенції.

Досвід історії науки засвідчує, що віра вченого в творчо покладену мету забезпечує збереження оптимістичної перспективи, здатна надихати на довгу і важку працю і є важливим фактором досягнення фундаментальних наукових результатів. А. Ейнштейн відзначав, що віра Кеплера в існування загальної закономірності для всіх явищ природи була необхідною умовою його наукового відкриття: «Якою глибокою була у нього віра в таку закономірність, якщо, працюючи в самотності, ніким не підтримуваній і мало зрозумілій, він протягом багатьох десятиків років черпав у ній сили для важкого і кропітливого емпіричного дослідження руху планет і математичних законів цього руху»⁷.

Отже, віра здатна не тільки підтримувати творчий тонус цілеспрямованого пізнавального процесу, а й виконувати загальну організаційну функцію. Суть останньої не лише у підтримуванні цілісності, «міцності» загальної пізнавальної установки, а й у здебільшого слабо рефлексованому відборі векторів активності, напрямів пошуку.

М. Полані вважає, що будь-якому великому науковому дослідженню притаманний високий ступінь невизначеності в оцінці цілей і устремлень, ілюструючи це положення на прикладі відкриття Америки Колумбом. Усунення невизначеності, як гадає М. Полані, часто пов'язане з вірою, яка спонукає робити кроки у правильному напрямі⁸.

⁴ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — Киев, 1984. — С. 155—156.

⁵ Там же. — С. 155.

⁶ Див.: Лекторский В. А. Предисловие к русскому изданию // Полани М. Личностное знание. — М., 1985. — С. 11.

⁷ Эйнштейн А. Физика и реальность. — М., 1965. — С. 106.

⁸ Див.: Полани М. Личностное знание. — С. 316.

Особливо важливе виявлення ролі і гносеологічних функцій феномена віри на стадії формування нової проблеми. В умовах так званої передпроблемної ситуації виникають первинні симптоми нового «знання про незнання», які поки що не можуть бути ні підтверджені, ні спростовані. Така передпроблемна ситуація «супроводжується почуттям» «незвичайного», здивуванням, особливою інтенсивністю інтересу, колізією віри і сумніву, вона означає нову орієнтацію активності суб'єкта, прагненням зменшити невизначеність, знайти впевненість у реальному існуванні невідомого раніше об'єкта пізнання і в необхідності його дослідження, тобто впевненість у тому, що формується дійсна проблема, а не псевдопроблема»⁹. На цьому рівні творчого пізнання віра зумовлена внутрішньою потребою понять, пояснити те, чого ми не знаємо, не розуміємо. Віра виступає тут як внутрішній вибір і пов'язана з «євристичним очікуванням»¹⁰. Як зауважує М. Полані, «мучитися проблемою — значить вірити, що вона має розв'язок»¹¹. Ця віра спочатку виражається досить невизначено, не пов'язана з будь-яким конкретним змістом, а характеризує прагнення до мети і стверджує цю мету як справжню, суб'єктивно значущу і досяжну.

Отже, віра може виступати як творчий фактор, виконувати євристичну і прогностичну функції в проблемній ситуації. Водночас підкреслимо, що вона нерідко здатна робити і протилежний вплив на діяльність ученого, закріплюючи його догматичну позицію.

Істотною функцією віри є компенсаторна функція, яка виявляється особливо чітко в умовах недостатності інформації, при висуванні первинних гіпотез. Будь-яка продуктивна гіпотеза не може бути обгрунтована на стадії свого виникнення. Однак вона має бути прийнята вченим немовби попередньо, незважаючи на те, що він має неповну ще інформацію і слабкі аргументи. У протилежному разі невизначеність ситуації може призвести до краху всякої надії на досягнення обгрунтованого знання. Отже, віра, як акт прийняття гіпотези (її можливої істинності, доцільності) в умовах відсутності обгрунтування, виявляє себе на межі між пізнанням і непізнанням. Вона стимулює спрямованість пошуку, формує певний підхід до проблеми, до її розуміння, який пов'язаний з вибором деякого передбачуваного розв'язання, спонукає робити ті чи інші кроки у пізнавальному процесі.

Для ілюстрації компенсаторної функції віри наведемо приклад глибокої віри К. Е. Цюлковського у можливість освоєння космічного простору. В часи, коли для цього ще не склалися відповідні технічні передумови, висунення і розробка гіпотез космічного польоту було творчим актом, пов'язаним з певним ризиком. У цих умовах віра виступає як спосіб «для-себе-підтвердження» того передбачення, яке визначає конкретні напрями дослідження.

Істотну роль виконує віра на рівні передпосилкового знання — у формі прихильності вченого до відповідної парадигми, а також у сфері витлумачення ідеалів і норм наукового пізнання. Підкреслимо, що віра завжди так чи інакше ґрунтується на деякому знанні, на інтуїтивному узагальненні пізнавального досвіду. Коли йдеться про знання, то під ним, як правило, розуміється не тільки об'єктивно-істинне знання, яке дістало логічне і практичне обгрунтування, а й знання гіпотетичне, знання, яке включає до себе момент заблудження, а також інші різновиди знання, в яких чітко виражений момент його відносності, неповноти, історичної обмеженості та ін. У таких випадках знання не може вважатися строго обгрунтованим, цілком істинним, бо в ньому містяться фактично передбачення, які поки що приймаються на віру, викликаючи

⁹ Дубровський Д. И. О диалектических взаимосвязях категорий знания и незнания // Филос. науки. — 1985. — № 3. — С. 70.

¹⁰ Див.: Полані М. Личностное знание. — С. 57.

¹¹ Там же. — С. 300.

той чи інший ступінь довір'я, що стимулює критичний аналіз, пошуки доведень і практичних підтверджень.

Орієнтація на віру завжди включена у передпосилкове знання. Гегель відзначав, що «віра взагалі є форма якоїсь передпосилки, якогось твердо покладеного в основу передбачення, будь-якого походження, або ж воно — якесь у цю хвилину є віра, а саме в тому розумінні, що хоча у вільному мисленні те, що зараз — передпосилка до цього або після цього буває продуманим, досягнутим результатом»¹².

Передпосилкове знання (воно часто виступає у формі неявного знання), відіграє роль своєрідного фільтру в пізнанні. Тому справжня творчість пов'язана з рефлексією над передпосилками, чимало з яких ґрунтуються на вірі, виступають у ролі аксіом. За словами В. І. Леніна, «практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки. Фігури ці мають тривкість передсуду, аксіоматичний характер саме (і тільки) завдяки цьому мільярдному повторенню»¹³.

Значущість феномена віри на рівні передпосилкового знання підкреслювали багато представників домарксистської філософії. Так, наприклад, Д. Локк писав: «Якщо ми не будемо вірити нічому на тій підставі, що не можемо знати достовірно всього, то ми вчинимо майже так само розумно, як той, хто не користувався б своїми ногами, але лишився б нерухомим і загинув від того, що у нього немає крил, щоб літати»¹⁴.

Водночас відзначимо, що передпосилкове знання не зводиться лише до віри. Коли Т. Кун твердить, що прийняття вченим певної парадигми «може бути основане тільки на вірі»¹⁵, то це принаймні неточно, бо тут припускається певна абсолютизація феномена віри. Прийняття парадигми ґрунтується не лише на вірі, але й, як звичайно, на багатьох емпіричних і теоретичних передпосилках, що мають статус обґрунтованого знання, і ці передпосилки не можуть бути уніфіковані і визначені тільки за допомогою поняття віри. Реальний стан справ дещо складніший, хоча, безперечно, що під час вибору і прийняття парадигми феномен віри виступає як істотний фактор.

Важливою умовою дослідження всякого творчого пізнавального процесу має бути розгляд різних модифікацій феномена віри як особливості модальності, свідомості духовної активності. Одним із виявів цього феномена виступає почуття впевненості в собі як особистісна характеристика і психологічна особливість творчого суб'єкта. В цьому разі феномен віри виражається як інтуїтивна форма самооцінки творчого індивіда, яка виконує стимулюючу функцію, підтримує надію на успішне розв'язання завдання. Така інтуїтивна самооцінка може розглядатися як суб'єктивне вираження механізмів, що склалися в ході антропогенезу, психічного відображення імовірнісних процесів, яке не досягає з достатньою повнотою рівня свідомості (почуття усвідомленої суб'єктивної впевненості). Водночас ці механізми психічного відображення здатні санкціонувати дії індивіда.

Відзначаючи зумовленість творчості станом інтуїтивної упевненості в собі, довір'я до своїх чуттєво-образних переживань, В. Соловйов писав у статті «Поезія Ф. І. Тютчева»: «Звичайно, всі справжні поети і митці відчують життя природи і уявляють її в живих образах, але перевага Тютчева перед багатьма із них полягає в тому, що він цілком і свідомо вірив в те, що відчував, — відчувану ним живу красу приймав і розумів не як фантазію, а як істину»¹⁶. Такого роду віра у найвищі цінності, здавалося б, нереальні в буденному житті, відіграє ви-

¹² Гегель Г. В. Ф. *Філософія релігії*. — М., 1977. — Т. 2. — С. 342.

¹³ Ленін В. І. *Твори*. — Т. 29. — С. 183—184.

¹⁴ Локк Д. *Соч.* в 3-х томах. — М., 1985. — Т. 1. — С. 94.

¹⁵ Кун Т. *Структура наукових революцій*. — М., 1975. — С. 199.

¹⁶ Соловйов Вл. *Собр. соч.*: В 6-ти т. — СПб, 1914. — Т. 6. — С. 464.

нятково важливу роль не тільки в постичній творчості, а й у тих випадках наукової творчості, які здатні внести революційні зміни в розвиток пізнання і культури загалом.

Почуття віри в себе виражає один із структурних «вимірів» відношення Я до самого себе. Як пише Д. І. Дубровський, в такому інтросуб'єктивному відношенні формуються вектори активності, реалізується внутрішній механізм оцінки і вибору. І тут же кореняться фактори, що зумовлюють стан нерішучості, сумнівів, невизначеності діяльних інтенцій»¹⁷. Феномен упевненості в собі в даному випадку виявляється як інтегральна форма самооцінки творчої особистості. Ця форма самооцінки рефлексивна, пов'язана з усвідомленим відображенням конкурентного стану віри у своє Я, у свої сили і можливості. Наприклад, серед психологічних особливостей Ейнштейна виділяється така, як «віра у своє призначення і у свої сили, яку іноді приймають за впевненість і самонадію»¹⁸.

Процес оцінки впевненості в собі пов'язаний з актом ціннісної саморегуляції Я. Остання включає критичний самоаналіз, в ході якого відбувається коригування оцінки і зміна ступеня впевненості, виробляється установка на розв'язання творчого завдання, виникає емоційно насичене переживання важливості смислу творчої діяльності. І. С. Кон зауважує у цьому зв'язку: «Може бути, що самоздійснення взагалі не пов'язане з результатом діяльності і радість творчого пошуку полягає не в ньому самому? Але щоб зазнати цієї радості, треба пройти пробу нестерпних тренувань, виправданих лише вірою у важливість поставленої мети»¹⁹.

Добре розкрита роль феномена віри в розглядуваному аспекті видатним радянським істориком Є. В. Тарле на прикладі аналізу діяльності Наполеона напередодні битви під Ватерлоо. Хоча тут, як пише автор, «справжній майстер воєнного мистецтва був наявно, але вже не було чогось іншого, того, що, на думку самого Наполеона, важливіше за все на світі для полководця, навіть важливіше за генія, — не було впевненості в остаточному успіхові; було усвідомлення, що його час минув, і «вже не було того колишнього довіря до себе» — говорив він Лас-Казу про ватерлооську кампанію»²⁰.

Творче самопокладання особи включає підтримування віри в себе, незважаючи на труднощі і невдачі. Втрата цієї віри творчою особистістю породжує її внутрішній розлад, відбирає надію на успіх. А. Ейнштейн писав про П. Еренфеста: «...його трагедія полягала саме в майже хворобливій невірі в себе. Він постійно страждав від того, що у нього здатності критичні випереджали здатності конструктивні. Критичне почуття обкрадало... любов до творення власного розуму раніше, ніж воно зароджувалося»²¹.

Аналіз структури свідомості творчої особистості допомагає краще осмислити багату і суперечливу феноменологію, яка пов'язана з процесами наукової творчості. Реальні суперечності дійсності відображаються в духовному світі суб'єкта, зумовлюючи діалектичний характер самої структури свідомості. Вона включає до себе, поряд з вірою, і її антипод — невіру, а також ланку, що зв'язує їх, — сумнів.

Поняття віри, сумніву і невіри передбачають одне одного, дозволяють виявити їх необхідний зв'язок і відносну самостійність. Творчій особистості завжди притаманна внутрішня потреба віри у вищі цінності й цілі. Це «центрує» її свідомість, створює міцну основу для всього її динамічного змісту і виступає разом з тим умовою її продуктивної змі-

¹⁷ Дубровський Д. И. Проблема идеального. — М., 1983. — С. 90.

¹⁸ Holton G. On trying to understand scientific genius. — Amer. Scholar. — Wash. — 1971—1972. — Vol. 41. — N 1. — P. 41.

¹⁹ Кон И. С. В поисках себя. — М., 1984. — С. 323—326.

²⁰ Тарле Е. В. 1812 год. — М., 1959. — С. 394.

²¹ Ейнштейн А. Физика и реальность. — С. 114.

ни. Феномен віри виявляє такі властивості, як цілісність і стійкість (віра не буває частковою, важко піддається корекції, стикаючись з суперечливими думками, концепціями, з контраргументами). Конкретний зміст віри виражає унікальність даного Я, має на собі відбиток неповторюваного життєвого досвіду конкретної особи, характеризує її специфічну внутрішню «визначеність».

Феномен невіри формує рішуче внутрішнє неприйняття того, що так само як і віра, ще не має достатнього обґрунтування. Невіра також означає внутрішню «визначеність» і в цьому розумінні — відсутність «проблемності». Але невіра, яка переростає в глобальний скепсис і в голе заперечення, уже ворожа пізнанню і творчій діяльності. Роль невіри виявляється в тому, що вона, на відміну від віри, знижує або паралізує діяльну здатність, волю людини, є блокуючим фактором на шляху висунування гіпотез, їх загальної оцінки, постановки і досягнення мети, перетворення бажаного в дійсне.

Віра і невіра перебувають у відношенні діалектичної взаємозалежності. Проміжною ланкою між ними виступає сумнів, що виконує критико-рефлексивну функцію. Сумнів виражає внутрішню невизначеність, стан нерішучості, неспокою духу. Акт сумніву у творчому пізнанні виступає як його необхідний фактор, якщо, звичайно, він не надмірний — інакше він подавляє активність.

Взаємозв'язок ставів віри, сумніву, невіри в актуально функціонуючій творчій свідомості перебуває в постійній динаміці, про що добре сказано в Ейнштейна: «Зблизка все здається абсолютно іншим. Немає жодної моделі, в якій я був би впевнений, що вона витримає випробування часом, і мене охоплюють сумніви, чи на правильному я шляху взагалі»²². Однак у творчому пізнавальному процесі немає сумніву без актів віри і невіри. Тому важливо усвідомлювати діалектичну єдність усіх цих модальностей творчої активності суб'єкта. Феномени віри, сумніву, невіри виражають різні динамічні інтенціонально-сміслові «виміри» структури суб'єктивної реальності творчої особистості.

Віра і її протилежність — невіра розкривають ціннісні відношення до явищ об'єктивної реальності, до певних ідей. Вони мають для особи позитивну або негативну значущість, можуть навіть мати смисложиттєву цінність. Тому-то такий драматичний для творчої особи сумнів — він часто пов'язаний з фундаментальним переоцінюванням цінностей самого смислу життя.

Особі з високим творчим потенціалом властиві як високий ступінь загальної впевненості в собі, так і велика схильність до сумнівів у своїх силах. Напружену амбівалентність відношень віри і невіри, віри і сумніву, жадобу досягати душевної рівноваги гостро переживали всі геніальні люди. Такі переживання творчої особистості можуть живити і агностичні умонастрої, але, з другого боку, вони дають можливість і для неперервного творчого самовдосконалення і саморозвитку.

Рефлексивність творчої свідомості пов'язана з розумінням феномена віри (а також невіри, сумніву) як актуальної і диспозиційальної форм її функціонування і розвитку²³. Та обставина, що віра відзначається високою стійкістю, може однаковою мірою зумовлювати як її позитивну, так і негативну роль у творчій діяльності. Іноді віра створює упереджену ідею в науці, яка може перетворюватися, як попереджав Луї Пастер, і в нав'язливу. Він підкреслював, що вчений має пам'ятати: «Вірити, що явище існує тільки тому, що ти цього бажаєш, є найбільше безглуздя»²⁴. На необхідність критичності, ретельної перевірки впливу світогляду, ідей у творчому дослідженні, на неприпустимість сліпої віри вказував Ч. Дарвін: «...у мене не дуже багато скеп-

²² Цит. за: Зелінг К. Альберт Ейнштейн. — М., 1966. — С. 205.

²³ Див.: Дубровський Д. П. Проблема ідеального. — М., 1983. — С. 87—88.

²⁴ Пастер Луї. Избр. тр. — М., 1960. — Т. I. — С. 348.

тицизму, а я переконаний, що такий склад розуму шкідливий для прогресу науки. Чимала частка скептицизму корисна представникам науки, бо дозволяє уникнути великої втрати часу»²⁵.

Аналізуючи процес досягнення творчого результату в науці, відомий радянський фізик, академік А. Б. Мигдал говорить про потребу у вихованні почуття діалектичної міри в оцінці власного довір'я і недовір'я до рішень, думок, ідей, які інтуїтивно виникають. Він вважає дуже важливим «уміння довіряти інтуїції і не довіряти їй, вірити в результат і наполегливо шукати його спростування...»²⁶. Водночас згаданий автор пов'язує феномен віри з такою якістю, як сміливість, мужність творчої особистості, без яких навряд чи можна досягти визначних результатів, обстояти їх у науковій дискусії, довести їх істинність. «Скільки прекрасних праць, — пише А. Б. Мигдал, — було обличено незакінченими через брак сміливості»²⁷.

Однак феномен віри здатний стверджувати не лише дух сміливого новаторства, а й дух конформізму. З погляду психології творчості, значний інтерес щодо цього становлять результати досліджень американського психіатра Д. Шуберта. Вивчаючи співвідношення творчого потенціалу особи і такої її риси, як конформність, він виявив, що остання різко знижує творчі можливості, причому серед характеристик конформної поведінки визначальну роль відіграє надмірна віра в прийнятну систему цінностей²⁸.

Усе це вказує на неприпустимість абсолютизації феномена віри, істотна роль якого по-різному виявляється на тих чи тих етапах творчого процесу. Глибокий аналіз цієї ролі зі врахуванням діалектики віри, невіри і сумніву дозволяє краще осмислити істотні фактори творчого процесу.

* * *

Вера — реальный фактор в структуре сознания творческой личности, имеющий нерелигиозную природу. В таком понимании она выступает как способ восприятия социальной информации, ценностей общественной и личной жизни. Показано значение веры как внутренней убежденности субъекта творчества в правоте отстаиваемой идеи на разных этапах научного поиска — на стадии формирования новой проблемы, выдвижения гипотезы, парадигмы и т. д.

²⁵ Дарвин Ч. Воспоминания о развитии моего ума и характера (автобиография). — М., 1957. — С. 150.

²⁶ Мигдал А. Б. Поиск истины. — М., 1983. — С. 3.

²⁷ Там же. — С. 88.

²⁸ Див.: Schubert D. Boredom as an antagonist of creativity. — J. of creative behavior. — Buffalo (New-York). — 1977. — Vol. 11. — N 4. — P. 233—240.

В. М. Тихомиров

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ І. С. ТУРГЕНЕВА

ТИХОМИРОВ Володимир Миколайович — доктор філологічних наук, завідувач кафедри Запорізького університету. Галузь наукових інтересів — історія просвітництва. Автор монографії «Тургенев и просветительство» (К., 1984) та ін. В нашому журналі виступає вперше.

Давно вже визнані великі заслуги Тургенева перед російською і світовою літературою. Без його романів важко уявити своєрідність духовного і суспільно-політичного життя Росії 40—70-х років XIX ст.

Світогляд письменника і його суспільно-політична позиція сповнені глибокої суперечливості. За своїм соціальним становищем він належав до поміщиків-аристократів, неодноразово заявляв, що є лібералом, противником ідеї революції, але неухильно прагнув до правдивого відтворення «істини життя». «... Точно і сильно відтворити істину, реальність життя — є найвище щастя для літератора, навіть якщо ця істина не збігається з його власними симпатіями», — писав Тургенев¹.

Тургеневу вдалося з надзвичайною майстерністю відобразити зміну історичних епох та ідеологічних напрямів: філософські суперечки серед передової дворянської інтелігенції 40-х років, конфлікт революційних демократів з консервативним і ліберальним дворянством в 50—60-ті роки, «ходіння в народ» в 70-ті роки. Він, що особливо знаменно, певною мірою передбачав перспективи зміни народництва робітничим рухом і зумів віддати належне революційній діяльності Чернишевського: «... Він розуміє... потреби дійсного сучасного життя... Я визнаю Чернишевського корисним; час покаже, чи був я правий» (3, 29—30).

Після смерті Тургенева в прокламації народовольців говорилося, що він «служив російській революції сердечним смислом своїх творів. Любив революційну молодь, визнаючи її святою і самовідданою»².

Письменник усвідомлював зв'язок революційно-демократичної ідеології з потребами народного життя, сам відчув вплив цієї ідеології. Особливо дорогий був Тургеневу Белінський (7, 320). Невипадково саме революційно-демократична критика в особі Белінського, Добролюбова і Писарева давала високу оцінку творчості Тургенева. Наприклад, Добролюбов писав про унікальну здатність Тургенева художньо реагувати на «злобу дня», «швидко вгадувати нові потреби, нові ідеї, внесені в суспільну свідомість».

І все-таки не «злоба дня» цікавить нас, а його філософські погляди в їх художньому, образному втіленні, оскільки Тургенев, за його

¹ Тургенев І. С. Полн. собр. соч. и писем: В 28-ми т. — М.; Л., 1967. — Т. 14. — С. 100. Далі посилання на це видання наводимо у тексті, вказавши том і сторінку.

² І. С. Тургенев в воспоминаниях революционеров-семидесятников. — Л., 1930. — С. 7—8.

словами, не володів «здатністю мислити абстрактно, суто на німецький лад» (14, 29).

У творча Тургенева можна знайти ознаки впливу ідей Паскаля, Вольтера, Фейербаха, Шопенгауера, Гегеля, Канта і Гете, російських революційних демократів та ін.

Тургенев знав німецьку класичну філософію. З 1838 по 1841 рік у Берлінському університеті він вивчав гегелівську філософію, а в гуртку відомої німецької письменниці Беттіни фон Арнім — літературно-філософську спадщину Гете — цього, за словами Енгельса, «найвидатнішого із німців». В «Автобіографії» Тургенев писав: «У Берліні І. С. переважно займався гегелівською філософією (у Вердера), філологією й історією» (15, 207). Філософські знання Тургенева були ґрунтовними — у 1842 р. він склав у Петербурзі іспит на вчений ступінь магістра філософії і навіть намагався стати професором філософії у Петербурзькому університеті.

Вивчаючи філософію, письменник прагнув не до гелертерського академічного філософствування, а до використання набутих знань як теоретичної зброї проти феодально-кріпосницьких порядків у царській Росії. У «Літературних і життєвих спогадах» письменник так викладає головне завдання всього свого життя. «Я кинувся вниз головою у «німецьке море», яке повинне очистити і відродити мене... іншого шляху перед собою не бачив... Мені неминуче треба було віддалитися від мого ворога для того, щоб із самої моєї далнин сильніше напасти на нього. В моїх очах цей ворог мав певний образ, носив відоме ім'я: ворог цей був кріпосне право» (14, 9). Так філософія Гегеля і Гете стає для Тургенева одним зі світоглядних принципів викриття кріпосницьких порядків у Росії.

Це «примірювання» філософських законів до російської дійсності відбувалося і в ході тісного спілкування Тургенева з «одним із керівників суспільної свідомості свого часу» (14, 20) — В. Г. Белінським. У своїх «Спогадах про Белінського» (1869) Тургенев пише, що особливі заперечення цього великого критика і революціонера викликала формула Гегеля: «що дійсне — те розумне», оскільки до умов «нерозумної» феодально-кріпосницької дійсності Росії ця формула була неприйнятною (4, 28).

У ході своєї дальшої творчості Тургенев говорить про філософію Гегеля досить рідко і, як правило, скептично. Він вважає цю умоглядну філософію «пройденним етапом», а в листах до Герцена навіть пише, що її місце у «зяючій могилі» (5, 64). Умоглядність гегелівської філософської системи не могла задовольнити великого художника слова. Російська дійсність, сповнена соціальних контрастів і суперечностей, уявлялася Тургеневу незмірно складнішою від будь-яких умоглядних філософських побудов. «Системами дорожать тільки ті, яким вся правда в руки не дається, які хочуть її за хвіст піймати; система — немовби хвіст правди... правда, як ящірка...», — пише І. Тургенев Л. Толстому (3, 75). Ці його слова перекликаються з подібними думками Гете про умоглядні системи: «... У мене немає системи, і я нічого не хочу, крім правди заради неї самої»³. Цей «перегук» думок Тургенева з Гете не випадковий.

Уже в юності поряд з захопленням Гегелем Тургенев зазнав ще більшого захоплення пантеїстичною філософією Гете. Письменник навіть називає себе «затягнутим гетеанцем»⁴. Щиру повагу до письменника-філософа Гете Тургенев проніс крізь все своє життя.

Відзначимо, що Гете, ідучи своїм оригінальним шляхом науково-художнього освоєння світу, значно раніше за Гегеля виробив діалектичний погляд на життя і свідомо застосовував цей підхід у власних

³ Цит. за: Канаев Н. И. Иоганн Вольфганг Гете. — М.; Л., 1964. — С. 147.

⁴ Цит. за: Жиртомский В. М. Гете в русской литературе. — Л., 1937. — С. 361.

наукових дослідженнях. Щоправда, його діалектичний погляд був скоріше стихійним, ніж систематизованим.

Ф. Енгельс охарактеризував Гете як пророка «новітньої німецької філософії»⁵. На жаль, ще недостатньо враховується нашою наукою могутній вплив Гете-філософа на його сучасників і нащадків. Про це цілком справедливо пише Г. Волков у книзі «Сова Мінерви»: «... кажучи про теоретичні джерела марксизму, чи не повинні ми також мати на увазі спадщину Гете?»⁶.

Сам Гегель вважав себе одним із духовних «синів» Гете. В 1825 році він писав авторові «Фауста»: «Коли я оглядаюся назад, на шлях, пройдений мною в духовному розвитку, я бачу, що Ви вплетені у кожен крок цього шляху, і я міг би дозволити собі назвати себе одним із Ваших синів. Мое мислення дістало від Вас сили протистояти абстракції, а Ваші творіння були тими маяками, за якими я спрямовував свій рух»⁷.

Принципове значення має лист Тургенева 1841 року до Беттіні Арнім, шанувальниці філософії Гете. Цей лист фактично є невеликим філософським трактатом. Подібно до пантеїста Гете Тургенев бачить джерело істини у зближенні, у «тісному зв'язку людського духу з природою» (1, 435). Зближаючись з нею, людина стає правдивою і вільною, звільняється від егоїстичної черствості, прилучається до природної простоти. «Те, чого не хочуть визнати, що лякає черствих серцем, — все ж змушені визнати: «Хто простосердечний — той хороший, і вільний, і блаженний, і мудрий» — і все це не заслуга, але найпростіше і повинно було б бути найзвичайнішим, повсякденним» (1, 437).

Закликаючи людину до злиття з природою, Тургенев розглядає властивості природи і людини у їх єдності й нескінченному багатоманітті: «Бути єдиним і безконечно різним у собі — хіба це не чудо? Природа — єдине чудо і цілий світ чудес; такою ж має бути кожна людина — такою вона і є...» (1, 437).

І. С. Тургенев розвиває цю думку у листах до П. Віардо, С. Т. Аксакова та ін. Наприклад, у листі Аксакову він пише про сили роз'єднання і гармонії в природі і людському житті. «Як із цього роз'єднання і роздрібнювання, в якому, здається, все живе тільки для себе, — як виходить саме та спільна, безконечна гармонія, в якій, навпаки, все, що існує, — існує для іншого, в іншому тільки досягає свого примирення або розв'язання — і все життя зливається в одне світове життя — це одна із тих «відкритих» таємниць, які ми всі бачимо і не бачимо» (2, 125). Для підтвердження своїх думок Тургенев цитує фрагмент Гете «Природа: природа проводить безодні між істотами, і всі вони прагнуть поглинути одна одну. Вона все роз'єднує, щоб все поєднати» (2, 125).

Пантеїстичні погляди Тургенева характеризує його стаття «Гамлет і Дон-Кіхот» (1859), в якій він прагне знайти відповіді на суспільні проблеми у вічних законах природи. Це утворювало суперечність між художньою практикою письменника (згадаймо хоча б романи «Накануне», «Отцы и дети») і його філософськими побудовами. Стрижнем статті є те саме положення про два начала в природі і житті ... все це життя є не що інше, як вічне примирення і вічна боротьба тих двох ... начал» (8, 184). Сила роз'єднання позначається у статті як відцентрове начало природи і суспільства, сила примирення — як відцентрове начало. Ці дві корінні властивості життя, на думку Тургенева, втілюються в образах Гамлета і Дон-Кіхота. «Гамлети суть вираження корінної доцентрової сили природи, за якої все, що живе, вважає себе центром творіння і на всю решту дивиться як на існуюче тільки для нього ... Без цієї доцентрової сили (сили егоїзму) природа існує

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 555.

⁶ Волков Г. Н. Сова Минервы. — М., 1973. — С. 165.

⁷ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. — М., 1971. — Т. 2. С. 473.

вати б не могла, так само, як без іншої, відцентрової сили, за законом якої все існуюче існує для іншого (цю силу, цей принцип відданості і жертви... являють собою Дон-Кіхоти)» (8, 184). Тургенев вважає, що взаємодія цих сил є універсальним джерелом розвитку в природі й суспільстві. «Ці дві сили відсталості і руху, консерватизму і прогресу, суть основні сили всього існуючого. Вони пояснюють нам зростання квітки, і вони ж дають нам ключ до усвідомлення розвитку наймогутніших народів» (8, 184).

За Тургеневим, Гамлет могутній думкою, силою заперечення. «Скептицизм Гамлета... непримиренно ворогує з неправдою і тим самим стає одним із головних поборників тієї істини, в яку не може цілком повірити» (8, 183). Але Гамлету не вистачає сили волі, щоб втілити свої думки в діло. Така воля і ентузіазм у служінні людям є у Дон-Кіхота. Так, ці два вічних типи, що виражають корінні властивості природи, стають, за Тургеневим, учасниками суспільного прогресу. «Дон-Кіхоти знаходять — Гамлети розробляють» (8, 189).

Яке з цих двох начал переважає в людині, який їх зміст у російській дійсності? Ці питання письменник розв'язує майже в кожному своєму великому творі.

У статті «Гамлет і Дон-Кіхот» особливо наочно виявилися суперечності світогляду Тургенева. Звичайно, пантеїст Тургенев спрощував і навіть схематизував суспільно-політичні процеси, ототожнюючи їх із законами природи. Ліберальна обмеженість письменника виявилася і в його прагненні перенести суспільні закони у сферу вічних моральних категорій альтруїзму та егоїзму. І саме зображення революційних демократів як ідеалістів — Дон-Кіхотів — не могло не викликати заперечення у таборі Чернишевського і Добролюбова. Водночас безкорисливий ентузіазм революційних демократів у їх служінні народу, віра у торжество справедливості робили саме їх в уявленні Тургенева героями сучасності, носіями історичного прогресу. «... Коли переведуться такі люди, хай закрийтесь назавжди книга історії! У ній нічого буде читати», — писав про них Тургенев (8, 181).

Обізнаність і розуміння революційно-демократичної ідеології дозволили Тургеневу багато в чому правильно відобразити найскладніші процеси духовного і суспільно-політичного розвитку російського суспільства XIX ст. Не випадково в боротьбі з політичними ворогами В. І. Ленін часто використовував тургеневські образи, хоча і критикував лібералізм письменника.

Особливо знаменним явищем є роман Тургенева «Отцы и дети». Є. М. Єфімова слушно відзначає, що Тургенев глибоко засвоїв гегелівську діалектику, особливо закон заперечення заперечення, і це дозволило йому об'єктивно підійти до зображення нігіліста Базарова⁸.

Зрозуміло, незважаючи на критику Тургеневим абстрактності гегелівської діалектики, вона все ж зробила вплив на його метод мислення. Щоправда, вже з 1839 р. пантеїст Гете починає переводити мислення Тургенева зі сфери гегелівських абстракцій у світ конкретно-чуттєвих природних явищ. Тургенев продовжує сумлінно вивчати гегельянство, та згодом вплив Гегеля розчиняється у широкому впливі на нього Гете.

Невипадково, викладаючи у статті «З приводу «Батьків і дітей» свої погляди на образ «заперечувача» Базарова, Тургенев цитує саме Гете, називаючи його «нашим спільним учителем»: «Greift nur hinein in's volle Menschen eben» — Запускайте руку всередину, у глибину людського життя» (14, 106).

Так, зрозуміло, чому думку про перетворення «духу заперечення» в «розумний і органічний прогрес» Тургенев уперше формулює під

⁸ Єфімова Е. М. К проблеме революции в романах «Отцы и дети» И. С. Тургенева и «Обрыв» И. А. Гончарова // Уч. зап. Орловского пед. ин-та. — Орел, 1964. — Т. 23. — С. 236.

впливом образу Мефістофеля у своїй рецензії на один з прикладів «Фауста» Гете. Тургенев пише: «Під яким би іменем не приховувався цей дух заперечування і критики, всюди за ним ганяється натовп своєкорисливих або обмежених людей, навіть і тоді, коли це заперечне начало, діставши, нарешті, право громадянства, поступово втрачає свою суто руйнуючу іронічну силу, наповнюється саме новим позитивним змістом і перетворюється в розумний і органічний прогрес» (1, 226). Отже, Тургенев усвідомлює поступальний характер заперечення, розглядаючи його як умову розвитку і прогресу.

Російський письменник характеризує Мефістофеля згідно з замислом Гете. Дійсно, Мефістофель атестує себе у гетевській трагедії, як частина тої сили, що творить добро, всьому бажаючи зла⁹. Так, негативне, «зле» начало перетворюється у діяльності Мефістофеля в «добро», в позитивну силу прогресу.

Осмилення Тургеневим усвід за Гегелем і Гете діалектичного закону заперечення заперечення конкретизувалося завдяки впливові на письменника революційно-демократичної ідеології, реальних «заперечувачів» в особі В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та ін. Невипадково роман «Батьки і діти» Тургенев присвятив пам'яті Белінського. Салтиков-Шедрін писав, що роман був «плодом спілкування» Тургенева з органом революційної демократії «Современником»¹⁰.

В образі Базарова Тургенев вдало втілює ідею «позитивного» заперечення. Як відзначав, зокрема, К. А. Тимірязев, Базаров «творив — руйнуючи»¹¹. Дійсно, Тургенев геніально зумів відобразити сам процес заповнення в діяльності Базарова «руйнуючої іронічної сили» позитивним змістом.

Уже на початку роману, сперечаючись з Павлом Петровичем, Базаров проголошує: «Ви ганите мій напрям, а хто вам сказав, що він у мене випадково, що він не визнаний тим самим народним духом, в ім'я якого ви так ратете?» (8, 244). У ході розвитку сюжету твору, особливо у суперечках з Павлом Петровичем, «негативний» напрям Базарова наповнюється широким демократичним змістом.

Микола Петрович, який, мабуть, найближче виражає авторські думки, був змушений визнати безперечну перевагу плебейської ідеології Базарова над своєю аристократичною: «... за ними є щось, чого ми не маємо, якась перевага перед нами... А чи не в тому полягає ця перевага, що в них менше слідів панства, ніж у нас?» (8, 249).

Діячі революційно-демократичного руху, зокрема Д. І. Писарев, докоряли Тургеневу за те, що він «умертвив» Базарова. Для нас же важливо, що основний конфлікт епохи Тургенев показав правильно. «Вся моя повість спрямована проти дворянства, як передового класу», — писав Тургенев (4, 380).

Для «західника» й просвітника Тургенева прогрес насамперед був пов'язаний з критикою феодально-кріпосницького устрою Росії з позиції європейського розвитку. Саме в такому розумінні «негативний» напрям Базарових перетворюється в «розумний і обмежений прогрес». Визначаючи місце і значення просвітників 60-х років у суспільному русі, В. І. Ленін писав, що вони обмежувалися «негативним завданням розчищення шляху для європейського розвитку Росії»¹². Тургенев послуговується аналогічним образом, відкидаючи докори Миколи Петровича в тому, що він усе руйнує і нічого не створює. Базаров заявляє: «Це вже не наша справа... Спочатку треба місце розчистити» (8, 243).

⁹ Гете И. В. Собр. соч.: В 10-ти т.— М., 1976.— Т. 2.— С. 50. Далі посилання на це видання наводяться в тексті.

¹⁰ Салтиков-Шедрин М. Е. Собр. соч.: В 20-ти т.— Т. 18.— С. 262.

¹¹ Тимірязев К. А. Соч.— М., 1939.— Т. 8.— С. 173.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 517.

У романі «Новь» (1876) Тургенев знову звертається до образів «заперечувачів» — революціонерів-народників 60-х — початку 70-х років. Глибоке осмислення російської дійсності у спілкуванні з діячами народницького руху П. Лавровим, Г. Лопатиним, П. Кропоткіним та ін. допомагало Тургеневу визначити місце цього руху в історичному процесі розвитку Росії.

У період створення роману Тургенев вже усвідомлював нездатність ліберального дворянства активно сприяти суспільному прогресові в Росії. Спілкуючись з діячами народництва, Тургенев, як гадає П. Лавров, «був вражений важливістю революційного руху серед російської молоді»¹³. Письменник вважає «корисною» діяльність Лаврова, допомагає йому матеріально у виданні народницького журналу «Вперед» (11, 48). Самовіддана боротьба революційної молоді викликає захоплення письменника. У листі до А. П. Філософовой він пише, що він «шапку знімає» перед ними, бо відчуває «в них дійсну присутність сили і таланту, і розуму» (10, 281). «Це б'є по уряду, і я готовий допомогти всім, чим можу», — говорив він Лопатіну¹⁴.

У центрі тургеневського роману — трагічна доля «російського Гамлета», радикала Нежданова. Тургенев не випадково називає свого героя Гамлетом. На думку Тургенева, Гамлет сильний своїм запереченням, критикою існуючих поглядів. «В ньому втілене начало заперечення, те саме начало, яке інший великий поет, відділивши його від усього суто людського, подав нам в образі Мефістофеля», — пише Тургенев у статті «Гамлет і Дон-Кіхот» (8, 182). Таке «начало заперечення» становить силу Нежданова і його друзів.

Розмірковуючи про перспективи суспільного розвитку Росії, Тургенев приходить до передбачення про зміну народництва робітничим рухом. Щоправда, він лише накреслив у романі цю перспективу наперед внаслідок нерозвинутості пролетарського руху на початку 70-х років. На зміну Нежданову і Маркелову приходять інші «заперечувачі» буржуазно-кріпосницьких устоїв — Соломін, його вірний помічник робітник Павло та ін., які, з одного боку, відкидають наївну віру народників у близькість селянської революції, зміцнюючи свій зв'язок з народом, а з другого — засвоюють кращі риси нежданових і маркелових — відданість інтересам народу.

У листі до К. Д. Кавеліна Тургенев висловив пророчі думки щодо перспективи образу робітника Павла: «Можливо, мені б треба різкіше позначити фігуру Павла, соломінського фактотума, майбутнього народного революціонера; але це дуже великий тип — він стане — з часом ... центральною фігурою нового роману» (12, 39). Ці слова були написані Тургеневим 1876 р., а через 30 років у романі «Мати» М. Горький вперше створить образ пролетарського революціонера і назве його Павлом.

У рамках цієї статті ми не мали на меті проаналізувати всебічно філософські погляди Тургенева. В ній висвітлено лише один аспект світогляду великого письменника, в якому своєрідно перекреслюються ідеї Гегеля і Гете з ідеями російських революційних демократів.

* * *

Анализируются философские взгляды И. С. Тургенева в их образно-художественном выражении. Особое внимание уделяется связи его мировоззрения с философией Гегеля и Гете, с идеями русских революционных демократов. Дается высокая оценка глубоко правдивого отображения в его сочинениях исторического процесса смены дворянской идеологии идеологией революционно-демократической, предвидения смен народничества рабочим движением.

¹³ Лавров П. Л. И. С. Тургенев и развитие русского общества // Вестник народной воли. — 1884.—2. — С. 33.

¹⁴ И. С. Тургенев в воспоминаниях революционеров-семидесятников. — С. 125.

М. В. Філоненко

ПРАВОСЛАВНА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ:
ТРАДИЦІЙНІ ІДЕЇ І МОДЕРНІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ

ФІЛОНЕНКО Микола Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст у галузі наукового атеїзму. Автор книги «Соціальний ідеал — реальний і уявний» (К., 1981), розділів у монографіях: «Атеїзм і суспільний прогрес» (К., 1981). «Ідеологія руського православ'я» (К., 1986), восьми брошур і 40 статей з атеїзму. В нашому журналі виступає вперше.

На сторінках сучасних православно-церковних видань багато уваги приділяється суспільно-історичній проблематиці, особливо з історії православ'я. Кількість присвячених їй богословських публікацій помітно зросла з початку 80-х рр., коли Руська православна церква розгорнула активну підготовку до свого 1000-літнього ювілею. Висвітлюючи питання церковної, вітчизняної та світової історії з позиції провіденціалізму, автори цих публікацій, як правило, наголошують на незмінності і непорушності православного віровчення, непідвладності його «вічних істин вітрам перемін». Насправді ж ці «вітри» досить істотно торкнулися і віровчення, спричинивши оновлене, розраховане на сучасного віруючого тлумачення його догматичних підвалин. Позначилися вони і на богословській концепції людської історії.

Як відомо, основні ідеї і принципи християнської філософії історії були запозичені з Біблії і дістали теологічне обґрунтування у творах церковних апологетів і «отців», особливо Августина Аврелія, який вперше застосував фундаментальні християнські положення для пояснення світового історичного процесу. Покладене в основу всієї середньовічної християнської історіографії, августиніанське трактування історії було високо оцінене й у православ'ї.

Сприймавши принципи положення вчення Августина і пом'якшивши в ньому деякі «фаталістичні крайнощі» (зокрема, незручну для теології тезу про фактично цілковиту залежність волі гріховної людини від волі бога), православно-християнське богослов'я займає компромісну позицію у питанні про співвідношення промислу божого і людської волі. Людина, за його вченням, отримавши від бога «дар свободи», здатна вільно вибрати між праведністю і гріхом і тим самим визначити свою майбутню долю. Божественне ж приречення полягає в тому, що всі дії людини, вибір нею того чи іншого способу життя нібито «одвіку» тільки передбачені богом, що, мовляв, не означає утиску людської свободи. Водночас проводиться думка про те, що через свою внутрішню гріховність звичайна, «дана» людина все ж таки не в змозі сама, без допомоги «благодаті святого духа», користуватися наданою їй свободою належним чином, творити добро.

Ці типово релігійні уявлення поширюються і на загальнолюдську історію. Остання у богослов'ї постає мовби ареною подвійної дії: волі бога, яка творить благо і гармонію, і волі людської, яка породжує зло і дисгармонію. Проте загальний плін історії, її перспективи визначаються потаємним, невідомим людям провіденціальним шляхом.

Від часу запровадження християнства на Русі проповідь церквою провіденціалізму відігравала неабияку роль в утвердженні влади кня-

зів у період феодалізму, під час ординської навали, а також у подальших подіях і соціально-політичних процесах, що відбувалися на Русі. Досить наполегливо вона, зокрема, провадилася в умовах абсолютної монархії, коли у руському православ'ї остаточно сформувався такий варіант суспільно-історичної концепції, відповідно до якого цар вважався виконавцем земних справ бога, а самодержавна влада — «найбільш богоугодною» формою правління.

Відтоді і аж до революційних подій 1917 року, а по суті до розгрому контрреволюції на початку 1920-х років, її керівні офіційні ідеологи (тут ми не беремо до уваги погляди внутрішньоцерковних і біляцерковних опозиційних діячів і груп, оскільки не вони визначали політику церкви), спираючись на провіденціалістське розуміння історії, продовжували обґрунтовувати богоустановленість і благодіє цій владі.

Іменем і волею бога ідеологи православ'я виправдовували приватну власність, соціальну нерівність, експлуатацію, освячували боротьбу царизму з народними повстаннями і революційним рухом. «Ісус Христос жодним словом не заперечував приватної власності»¹. «Трудове життя бідних людей і забезпечене становище багатих — в руках провидіння і не випадкові явища. На те й друге є воля божья, яка висуває одних перед іншими»². «Христос не велить тобі ні страйкувати проти царів і властей, ні чинити погроми в чужих маєтках, бо все це справи не божі, а диявола»³. «Соціалістичне верховенство народу зовсім не узгоджується з ученням божественного одкровення»⁴. Ці та їм подібні повчання не були «псевдохристиянською проповіддю», якимось історичним ухилом «від істинного християнського шляху», як про це нині можна прочитати у православних джерелах. Вони, з одного боку, впливали з самої сутності релігійного розуміння суспільної дійсності, мотивувались Біблією і християнською догматикою, а з другого — і це головне — зумовлювались соціальними позиціями православної церкви, яка тоді сама була великим власником і експлуатором. Як відзначав В. І. Ленін, духовенство, виступаючи заодно з поміщиками і буржуазією, говорило від імені бога, «щоб проводити свої експлуаторські інтереси»⁵.

Велика Жовтнева соціалістична революція, ліквідувавши буржуазно-поміщицьку державу та її політичний союз з православною церквою, з усією гостротою поставила перед духовенством питання про ставлення до нового, соціалістичного суспільства. Опинившись в історично безпрецедентних соціально-політичних умовах, церква під їх впливом була змушена стати на шлях поступового «входження» у це суспільство. Цей шлях, як відомо, був далеко не прямим і смиренним. Тільки через десять років після Жовтня, у липні 1927 року, після гострої конфронтації з молодією Радянською державою, керівництво Московської патріархії, упевнившись у безперспективності попереднього церковного курсу, офіційно заявило про своє лояльне ставлення до робітничо-селянської влади.

Оголосивши про свою лояльність до радянського політичного устрою і вдавшись до гасел соціального нейтралізму, який теоретично мотивувався посиленням на «аполітичність учення Христа», понадісторичність церкви і її соціального ідеалу, а фактично був формою реабілітації колишнього догідництва православ'я перед буржуазно-поміщицькою державою, церковно-богословські кола Московської патріархії продовжували дотримуватися ортодоксальних поглядів на суспіль-

¹ Христианская жизнь. — 1906. — № 9. — С. 1.

² Стеллецкий Н. Опыт нравственного богословия в апологетическом освещении. — Харьков, 1916. — С. 396.

³ Цит. за: Михайлов Г. А., Зуев Ю. П. Критика богословской фальсификации истории России. — М., 1977. — С. 58.

⁴ Вера и разум. — 1912. — № 5. — С. 581.

⁵ Ленин В. И. Полное собр. твор. — Т. 41. — С. 294.

но-історичний процес і пропагували їх досить тривалий час, практично до середини 50-х років, без будь-яких помітних змін у тлумаченні їх догматичної основи і ставлення церкви до «мирської» проблематики. Домінуючим залишався погляд, згідно з яким церква як «надчасовий» і універсальний заклад має підноситись над усім гріховним і минулим, не захоплюватися влаштуванням «зовнішніх земних відносин» чи приставати до будь-яких соціально-економічних або політичних доктрин, а має турбуватися лише про підготовку віруючих до загробного життя і «єднання з богом». У зв'язку з цим у церковних виданнях підкреслювалася не тільки духовна місія вчення Христа, що, як відомо, робиться й тепер, але і його незастосовність до розв'язання політичних, економічних, соціальних та інших проблем.

Становище істотно змінилося на зламі 50—60-х років, коли у православ'ї почали активно розвиватися модерністські тенденції. Поміж православних ідеологів, і насамперед прибічників «соціальної етики», складається думка, що «для християнства у його ставленні до суспільної проблематики немає і не повинно бути нейтральної зони, яка не мала б релігійного коефіцієнта»⁶.

Переглянувши питання про ставлення церкви до «мирських» справ, до «політики», автори таких заяв почали виходити з того, що хоча церква й «не від світу сього», але це не означає, що вона може залишатися байдужою до тих суспільних умов і проблем, які хвилюють сучасного віруючого. Справжнє християнство, згідно з цим поглядом, має стояти вище від політики («політичних пристрастей»), але йому не варто повністю й відволікатися від неї. Навпаки, сприймаючи світ провіденціально, воно покликане ставитися до політики не байдуже, а вибірково, підтримувати те, що узгоджується з «волею божою», євангелієм (прочитаним, зрозуміло, з позицій сьогодення) і відкидати те, що йому суперечить, і своїм впливом, моральними оцінками формувати «християнський дух» політики, всього комплексу суспільних відносин. «Церква відповідальна за істинно християнську оцінку цих проблем,— відзначалось у одній з офіційних богословських доповідей, присвяченій розглядові низки міжнародних питань,— і за істинно християнський вибір шляхів до їх розв'язання. Такий підхід до цих проблем передбачає з боку церкви висвітлення їх вченням Христа Спасителя і дослідження у світлі цього вчення»⁷.

Поза церковними «оцінками» і «дослідженнями» не залишились і соціальний устрій та ідеали радянського суспільства. Починаючи з 60-х років у руській церкві інтенсивно наростає процес релігійно-морального схвалення соціалістичної дійсності, в якій, згідно з поглядами сучасних ідеологів РПЦ, втілюються і реалізуються «ідеали, принесені у світ втіленням словом». За прикладом руських богословів-обновленців 20-х років ідеї соціалізму були оголошені «співзвучними» з основами християнського морального вчення, а в церковній літературі з'явилися такі судження: «Любов до людщини спонукає християнина вільно і свідомо брати участь у побудові кращого суспільства і вбачати в цьому здійснення своєї віри»⁸. Що ж стосується тверджень про вічність і непорушність соціальної нерівності, її боговстановленості та ін., які містяться у Новому завіті та інших книгах «святого письма», то їх зміст або переінакшується, або вони просто замовчуються.

Еволюція, що її знало руське православ'я за порівняно невеликий проміжок часу і у своєму підході до сучасної соціальної дійсності, і в її богословському «висвітленні», вельми примітна. Вона, з одного боку, свідчить про залежність теологічних оцінок і тлумачень релігійних «вічних істин» від суспільного середовища, громадянських і соціальних поглядів віруючих і самого духовенства, якому сьогодні також не

⁶ Журнал Московської патріархії. — 1962. — № 6. — С. 38. (Далі—ЖМП).

⁷ Там же.— 1962.— № 6.— С. 36.

⁸ Там же.— 1965.— № 9.— С. 79.

чужі ідеї соціального прогресу, а з другого — показує, якою нежиттєздатною і непопулярною серед парафіян була проповідь спасіння у відриві від суспільства, нинішньої історичної реальності взагалі. Саме тому богословами був узятий курс на поєднання «горнього» і «долішнього» («вертикалізму» і «горизонталізму»), мета якого — сформулювати у віруючих уявлення про причетність православ'я до їх земних інтересів і турбот, довести його практичну значущість у розв'язанні актуальних питань сучасності.

Рішучий поворот православного богослов'я до «світу», висунута його представниками в 60-х роках концепція соціальної активності, яка реалізується у «християнському служінні» цьому світові, привели до небувалого раніше у даній конфесії розширення кола суспільних проблем, які богослови піддають своєму осмисленню і обговоренню. Серед них не лише проблеми війни, миру і мирного співіснування, які вже давно дістали відображення у православній мірології і стали звичними. «Творити мир, — вважають сучасні богослови, — значить творити справедливий мир, а це включає в себе багато завдань у соціальній і політичній сферах»⁹. Подібне розуміння миру служить їм основою для розгляду й таких важливих (строго кажучи, вони далеко стоять від власне релігійних інтересів) питань, як соціальна революція в контексті сучасної історії, міждержавні і міжнаціональні відносини, національно-визвольний рух, науково-технічний прогрес і його наслідки, права і свободи людини, культура і інформація, людина і природа, екологія і освоєння космосу та ін.

Витлумачуючи ці та інші загальнозначущі питання в душі релігійного світогляду, руські богослови намагаються займати стосовно них позиції, які відповідають прогресивним тенденціям сучасного світового історичного розвитку. Цим же прагненням позначені новітні розділи православного богослов'я — «богослов'я революції», «соціальна етика», «богослов'я визволення» та ін., покликані озброїти віруючих помітно оновленим релігійно-ідеалістичним розумінням явищ і фактів сьогочасної суспільної дійсності.

Цілком визначеною є позиція сучасного православ'я і стосовно тих процесів, що відбуваються всередині радянського суспільства. Визнаючи справедливість і моральну цінність соціалізму, схвалюючи і підтримуючи внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, церковні лідери висловлюють задоволення «у зв'язку з загальнонародним прагненням до прискорення всебічного розвитку життя нашого суспільства»¹⁰, закликають віруючих до «свідомої і відповідальної участі» в суспільних справах, говорять їм, що протиставлення такій участі життя релігійного є «хибним». Вони засуджують капіталізм і всі пов'язані з ним форми експлуатації, спростовують антирадянські вигадки клерикально-буржуазної пропаганди. Так, в інтерв'ю кореспондентові італійської газети «Уніта» митрополит Філарет (Денисенко), торкаючись негативних висловлювань на адресу соціалістичних країн, допущених у ватиканському документі «Аналіз деяких аспектів «теології визволення», заявив: «Він (документ. — М. Ф.) містить у собі бездоказову і глибоко несправедливу оцінку соціалістичного суспільного ладу, у створенні і розвитку якого беруть активну участь десятки мільйонів православних, католиків і протестантів у повсякденному співробітництві з нерелігійними братами і сестрами»¹¹.

Усе це принципово відрізняє сучасну православну церкву від церкви дореволюційної і перших повоєнних років і навіть багато в чому від того періоду її діяльності, коли вона, нормалізувавши свої відносини з Радянською владою, намагалась утриматися у зоні соціального нейтралізму.

⁹ Там же. — 1986. — № 6. — С. 17.

¹⁰ Там же. — 1986. — № 9. — С. 12.

¹¹ Там же. — 1985. — № 6. — С. 64.

Причини звернення руського православ'я до актуальної суспільної проблематики, як і його загальної соціально-політичної переорієнтації, ґрунтовно висвітлені у працях радянських дослідників¹². Тому немає потреби на них спинятися. Відзначимо лише, що цей поворот став виявом кризи релігійного світогляду, очевидно застарілості традиційних християнських соціально-моральних орієнтирів, які в нових умовах виявились неприйнятними для більшості віруючих.

В той же час актуалізація православного богослов'я — свідчення серйозних намірів його провідних представників подолати цю кризу за рахунок включення у систему релігійних цінностей елементів світської (і насамперед — соціалістичної) ідеології. Сама об'єктивна логіка сучасного суспільно-історичного розвитку спонукає їх до асиміляції прогресивних соціально-політичних, моральних та інших ідей для того, щоб, подавши їх як «співзвучне» — і навіть ідентичне — вираження внутрішнього змісту християнського віровчення, стабілізувати становище церкви, зміцнити її вплив на віруючих.

У зв'язку з цим сучасні православні богослови піддали критичному переглядові ряд попередніх філософсько-історичних установок. На їхню думку, традиційно-ортодоксальні системи богослов'я та «історичні церкви», включаючи їх власну, «ніколи не були на боці революції з тієї простої причини, що вони були... полонянками статичного розуміння раз і на завжди утвердженого порядку на землі»¹³. А це, як вважається сьогодні, було не лише помилковим з сучасної релігійно-філософської точки зору, яка зобов'язує розглядати всі зміни у суспільстві в кінцевому підсумку як зовнішній вияв глибинного божественного задуму, а й на практиці приводило християнство до гострої конфронтації з діючими у світі революційними силами, оберталось для нього неправними втратами, про що, зокрема, наочно свідчить досвід Руської православної церкви у період її «зустрічі з революцією».

Необхідність вироблення більш гнучкого, «нестатичного» розуміння історичної реальності спонукала богословів звернутися до оновленої інтерпретації передусім тих положень своєї історичної концепції, які стосуються співвідношення божого і людського у соціальній творчості, ролі і місця церкви в історії, її ставлення до сучасного суспільного прогресу, оцінок нинішнього етапу і перспектив розвитку людського суспільства та деяких інших питань.

На відміну від минулого, коли революційні зміни в суспільстві сприймалися церквою як такі, що не мали «благовоління божого», сучасні її діячі, дотримуючись висунутого ними принципу «розвитку богослов'я», почали твердити, що нині сам «бог хоче, щоб світ змінився і прагнув до таких розвитків, щоб дати можливість задуманому богом призначенню людині виявитися краще, ніж раніше»¹⁴. Промислителне ж усвідомлення прогресу, соціальних змін «вимагає від християн визнання необхідності цих змін і цілкового підпорядкування волі божій, яка в них виявляється»¹⁵. Інакше кажучи, причетність віруючих до суспільних справ, їх участь у соціальних перетвореннях, у тому числі й революційних, стала розглядатись як виконання обов'язку перед богом, як служіння йому.

Зробивши цей загалом не дуже й оригінальний для теології висновок, православні ідеологи не могли, звичайно, обмежитися одним лише декларациями, а повинні були дати йому догматичне обґрунтування, вивести його із «істини Одкровення», до того ж так, щоб це об-

¹² Див., наприклад: Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия. — М., 1971; Гордиенко Н. С. Эволюция русского православия (20—80-е годы XX столетия). — М., 1979; Нодиков М. П. Тупики православного модернизма. — М., 1979; Зуев Ю. П. Социально-исторический процесс и критика его богословской интерпретации. — М., 1986; Идеология русского православ'я. — К., 1986.

¹³ ЖМП. — 1966. — № 9. — С. 78.

¹⁴ Там же. — 1967. — № 6. — С. 51—52.

¹⁵ Там же. — 1967. — № 1. — С. 77.

грунтування і сьогодні сприяло засвоєнню цих «істин». З цією метою було внесено модерністські корективи у тлумачення практично всіх фундаментальних християнських ідей — творення і промислу, боговтілення, спасіння, царства божого та ін.

Потреба у зацікавленій і діяльній участі віруючих у долі земного світу, у «соціальній і практичній діяльності» церкви виводиться богословами вже з «передвічного» божественного задуму про творення і призначення людини. Створивши світ для людини, коментують вони сучасною мовою стародавню біблійну легенду, бог вручив їй як найкращому зі своїх витворів «право володіння Землею, і людина в межах даної їй влади над природою зобов'язана підтримувати у світі екологічний і економічний порядок»¹⁶. Окрім того, оскільки людина вважається носієм «образу і подоби божої», вона нібито наділена отриманим від всевишнього зарядом творчої активності, яка має реалізуватися в умовах її земного буття. Тим самим людина виступає «співробітником» бога в його перетворюючому впливі на світ, в угвердженні добра.

Церковні автори кваліфікують нині творчість як основний зміст життя людини і невід'ємний атрибут її особистості, але одночасно підкреслюють, що «релігійний смисл людської творчості значно глибший звичайного виправдання культурної і соціальної творчості»¹⁷, бо він поєднаний з вірою у майбутнє торжество «царства божого» на Землі.

Особливе місце у богословських судженнях про перетворюючу діяльність людини відводиться догмату про боговтілення — цьому «центральному пунктові християнського богослов'я, історії і есхатології». «... Христос виявляє через історію і в історії об'єктивну сутність. Він є реальність історії»¹⁸. Який смисл вкладається сьогодні в такі твердження і які висновки з них робляться?

Боговтілення, в розумінні його нинішніх православних інтерпретаторів, поклавши початок обожненню людства, не лише означає однібічний заклик Христа до спасіння і примирення людей, а й передбачає їх зворотню активну участь у цьому спасінні і примиренні. Головне у даному догматі, вважають богослови, не тільки і не стільки проповідь миру як духовного поняття, внутрішнього миру з богом, хоча це також визнається важливим і необхідним, скільки спільні дії віруючих з усіма людьми доброї волі, «хрещеними» і «нехрещеними», в ім'я досягнення миру, врятування людства, проголошеного богом. Останній присутній у людській історії не «зримо», а «духовно», визначає і стимулює її розвиток не лише як якась надприродна онтологічна сутність, але і як приклад жертвенного служіння людям, всьому людству, як глашатай світового «царства божого».

Отже, догмат про боговтілення було поставлено в сучасній історичний контекст, а діяльність віруючих (власне, як і невіруючих, яких священнослужителі нерідко залічують до тих, хто «несвідомо» творить справу Христа) по забезпеченню і збереженню миру, набуває завдяки богословському оформленню специфічно релігійного витлумачення, включається у християнське «спасіння», якому надається соціального і загальнолюдського смислу.

«Соціалізована» інтерпретація боговтілення спочатку була покладена руськими богословами в основу їх мотивації необхідності миротворчості як боротьби церкви проти розв'язання нової війни, за збереження миру. Останнім часом поняття миротворчості в православ'ї дістало дальший розвиток і трактується значно ширше, ніж раніше, скажімо, у 50-х роках. Воно, як стверджується у посланні священного синоду РПЦ «Про війну і мир у ядерний вік», передбачає сприяння церкви й розв'язанню таких завдань, що стоять нині перед людством,

¹⁶ Там же. — 1986. — № 9. — С. 73.

¹⁷ Там же. — 1981. — № 4. — С. 39.

¹⁸ Православний вісник. — 1984. — № 12. — С. 5.

як встановлення справедливих відносин між народами, налагодження їх співробітництва у науково-технічному і культурному розвитку, розв'язання продовольчої, демографічної, екологічної та інших проблем¹⁹. Поряд з пропагандою вівчення і молитвою все це штучно включається у «християнську діяконію».

Спираючись на ці та інші містифіковані посилки, наприклад твердження про те, що різновиди «християнського служіння світу» є продовженням і розвитком богослужбової практики («літургією після літургії»), православні священнослужителі закликають парафіян виявляти активність і відповідальність у підході до питань як міжнародного, так і внутрішнього життя нашої країни. Ці заклики постійно супроводжуються настановами поєднувати свій громадянський і загальнолюдський обов'язок зі справою релігійного спасіння, а також усвідомлювати, що соціалістичне суспільство, у вдосконаленні якого разом з невіруючими беруть участь і віруючі, за своїми принципами співзвучне з «соціальними ідеями християнства»²⁰. Так, з допомогою апеляції до прогресивних і популярних у суспільній свідомості ідей соціалізму церковні діячі намагаються розв'язувати завдання синтезу реальної життєвої практики віруючого і релігійної віри з метою зміцнення останньої.

Православні богослови визнають, що «у свідомості сучасного християнина історія і есхатологія розійшлися», а «секуляризація свідомості нинішнього члена церкви» стала повсюдним фактом. Тому вони й прагнуть віднаходити нові шляхи і засоби «подолання цієї внутрішньої секуляризації»²¹. Зокрема, одним із таких засобів варто, на їхню думку, вважати більш поглиблене розкриття зв'язку містичного і практичного аспектів діяконії і роз'яснення цього зв'язку віруючим. У першому випадку (містична діяконія) це передбачає таке розуміння літургії і, особливо її центральної частини — євхаристії, при якому віруючий має повірити, що через неї він уже на землі прилучається до майбутнього царства божого. У другому (діяконія практична) — широкій вихід у сучасний світ з метою участі у подоланні існуючих у ньому криз, що є «для церкви зовсім не чужою справою», бо така участь — нібито не що інше, як «велике богослужіння через різні види діяльності»²², продовження євхаристичної практики. Тут ми маємо справу з тією ж спробою утвердити містичне за рахунок реально-практичного, підтримати «вертикальне» «горизонтальним».

Проголошена церквою концепція суспільної активності, відповідальності віруючих за «мирські справи» викликала потребу модернізувати трактування проблеми взаємодії промислу бога і людської свободи. Останнім часом богословами зроблено значний крок у бік лібералізації тлумачення діяльності людини. «Сучасна людина, — стали заявляти вони, — дедалі більше переконується, що ... вона спроможна виробити такий соціальний, економічний і політичний порядок, який би служив благу всього людського суспільства»²³.

Кажучи про участь людини в сучасній історії, діячі православ'я незмінно вказують на її «співробітництво» з богом, «синергію людських зусиль з божественною волею»²⁴, тобто намагаються зобразити її не пасивним елементом, а по-християнському активною особистістю, яка здатна досягти успіху не на шляху традиційної аскези, а завдяки виявам своєї природної життєдіяльності, без якої немає історії. При цьому ними запозичуються не тільки відповідні філософські побудови

¹⁹ Див.: ЖМП.— 1986.— № 6.— С. 17—18.

²⁰ Там же.— 1986.— № 10.— С. 49.

²¹ Там же.— 1985.— № 1.— С. 51.

²² Там же.— С. 52.

²³ Там же.— 1981.— № 2.— С. 47. Див. також: Православний вісник.— 1981.— № 4.— С. 23.

²⁴ ЖМП.— 1982.— № 9.— С. 55.

з дореволюційної релігійно-ідеалістичної думки, зокрема слов'янофільства, «ліберального богослов'я» (П. Светлов, В. Екземплярський та ін.)²⁵. Допускаються також явні компіляції із сучасного суспільствознавства, яким надається теологічного смислу. Так, митрополит Мінський і Білоруський Філарет, торкаючись питання про взаємодію людини і соціального середовища, твердить: «Сприймаючи і засвоюючи досвід минулих поколінь, будучи деякою мірою детермінованою цим досвідом, вона (людина.— М. Ф.) активно вступає в життя, вкладаючи у кожне своє діяння частину свого творчого «я» і тим самим роблячи вплив на плин буття в сучасному і майбутньому поколіннях. У цій творчій праці на користь майбутнього, на користь прогресу в усіх її поколіннях людина є справжнім співпрацівником, співробітником божим у творенні»²⁶.

При ознайомленні з подібними висловлюваннями недосвідченому в богословській теорії читачеві, певне, може видатися, що йдеться трохи не про рівнозначне історичне партнерство бога і людини. Відома річ, це не так.

Загальне розуміння проблеми свободи, а отже, і діяльності людини в сучасному православ'ї має провіденціальний характер і вже тому не виключає фаталізму. Хоч сама по собі людина оголошується активним началом, однак її активність наперед визначена зверху, поставлена у рамки божого передбачення. Якщо у виборі між благодаттю і гріхом людина, згідно з православним трактуванням, повністю вільна (свобода бажання), то в кінцевому підсумку від цієї містифікованої свободи волі мало що залишається, бо, як писав православний богослов В. Нікольський, «божа воля визначає наперед кінець людської долі на підставі передбачення; тут людина не сильна, зв'язана з боку божої волі...»²⁷. Свобода волі дана богом і її розвиток залежить від нього. Цього не заперечують і сучасні церковні автори. «Свобода може нескінченно розвиватися лише у межах волі божої»²⁸,— пише професор Московської духовної академії О. Осипов. Нарешті, сама можливість «роблення людиною добра», з якою нині пов'язується активна участь віруючих у соціальній творчості, у підсумку також залежить від надприродної волі. «Бог — творець добра на землі через нас, через добро ми даємо більшу можливість проявитися богові у світі, а діячем є сам господь»²⁹.

Отже, православна концепція свободи, будучи містико-ідеалістичною за змістом, водночас еклектична. Вона проводить і волюнтаристську точку зору (теза про повну свободу вибору добра і зла), і фаталістичну, твердячи, що все у світі відбувається з волі бога, відповідно до його «предвічного» плану спасіння.

Саме ця еклектичність дає християнським богословам можливість ставити у їх вченні про суспільне життя такі акценти, які роблять його пристосованим до певних умов. У соціалістичному суспільстві, де значною мірою реалізована справжня духовна і соціальна свобода, у богословів виникла потреба випнути ту сторону свого вчення, яка могла б продемонструвати «узгодженість» православ'я з очевидним фактом все зростаючої свободи людини у пізнанні і перетворенні природи і суспільства. Відповідно до цього бог проголошується символом і натхненником прогресу, а людину залічено до його «співробітників» у справі «історичного домобудівництва». Однак у цій якості людина виступає саме і тільки як «співробітник», співвиконавач задумів по-

²⁵ Див.: Шапошников Л. Е. Православие и философский идеализм.— Горький, 1986; Критика философской апологии религии.— Киев, 1985.

²⁶ ЖМП.— 1981.— № 12.— С. 37—38.

²⁷ Нікольський В. Вера в промысл божий и ее основания.— Казань, 1896.— С. 66—67.

²⁸ ЖМП.— 1984.— № 5.— С. 58.

²⁹ Там же.— 1983.— № 11.— С. 73.

надісторичної волі, до того ж такий, що у своїй творчій діяльності без допомоги цієї волі обійтися не може. Стара ідея промислу божого постає лише у дещо послабленому, модифікованому вигляді, не змінюючи своєї принципової суті.

Прагнення руської церкви узгодити соціальну активність людини з основними положеннями віровчення привело її ідеологів також до нового тлумачення питання про мету розвитку суспільства. З ідейно-світоглядного арсеналу раннього християнства і російського релігійного обновлення кінця XIX — початку XX ст. була взята ідея царства божого в його земному здійсненні, яку почали співвідносити з новими соціально-економічними і культурно-ідеологічними умовами.

Лідери православ'я врахували, що зведення «царства божого» тільки до його духовного і есхатологічного аспектів виглядає малопривабливим для сучасних віруючих, звужує вплив церкви. Тому вони стали говорити про два етапи цього царства — земний і трансцендентний, підкреслювати високу цінність земного життя, заявляти про те, що повноправним «громадянином небес» може стати той, хто є «добрим громадянином землі».

Православ'я відмовилось і від тих сторін християнської есхатології, які вже неможливо сумістити зі світорозумінням сучасної людини і які вступають у суперечність з миротворчими зусиллями церкви. Зокрема, не наголошує на апокаліптичній перспективі сучасного світу, на тому, що загроза ядерної катастрофи — початок «есхатологічних часів», завбачених у деяких новозавітних книгах. Хоч настання «кінцевого» часу в невизначеному майбутньому і не заперечується, його, на їх думку, треба розуміти як «передбачення про кінцеве перетворення світу, про знищення зла і смерті і про перемогу добра і життя»³⁰. Підкреслюється, що настання такого часу багато в чому залежить від людей, від їх волі, з якою, однак, пов'язується і можливість ядерної війни, всесвітньої катастрофи. Загалом же позиція офіційних богословів зводиться до виправдання земної історії, збереження миру і життя людини як вищих, начебто заповіданих самим богом цінностей. «Тому виправданій історичний процес, виправданий соціальний благоустрій світу, виправдані досягнення матеріальної і духовної культури людства, бо все це — «образ» майбутньої есхатологічної реальності»³¹.

Отже, історична концепція сучасного православ'я характеризується переплетінням її традиційних релігійно-ідеалістичних основ і ряду суттєво нових моментів, які відображають як погляди рядових віруючих, так і самого духовенства. Під впливом соціалістичної дійсності, об'єктивної логіки сучасного історичного процесу православні богослови пішли на досить ґрунтовний перегляд і переоцінку ролі людини у житті суспільства, смислу її діяльності. Цей смисл сьогодні вбачається не тільки в досягненні потойбічного вічного блаженства, але й у активній участі в удосконаленні земного світу, визнанні його цінності, турботі про збереження людської цивілізації. Людина розглядається не як пасивна, інертна істота, а як християнськи діяльна особистість, покликана відповідально ставитися до всього того, що відбувається або може відбутися у суспільстві.

В той же час загальний світоглядний базис православного розуміння історії залишається недоторканим. Будь-які зміни «вічних і незмінних істин божественного одкровення» розцінюються богословами як «брехня, злочин проти правди божої, ересь»³². Тому, як і багато віків назад, в його основі лежать провіденціалізм, ідеї телеології і есхатології, релігійно-морального «переродження» індивіда як необхідної передумови суспільного прогресу. Все це робить православно-цер-

³⁰ Там же. — 1985. — № 10. — С. 42; Див. також: ЖМП. — 1986. — № 6. — С. 12

³¹ Там же. — 1982. — № 9. — С. 68.

³² Там же. — 1985. — № 2. — С. 22.

ковну концепцію суспільного розвитку не лише ненауковою, але й суперечливою, непослідовною.

Справді, сучасне православ'я закликає людину піклуватись про земний світ, але водночас орієнтує її на «небо», яке вважається «істинною вітчизною» віруючого. Серед причин, які породжують існування зла у нинішньому світі, богослови називають і реальні причини, але головною з-поміж них оголошується одвічна людська гріховність, що призводить до думки про неможливість його викоренення. Вони закликають віруючих до соціальної активності, проте нічого не мають проти такої формули: «Молитва не замінює дії. Вона сама є нічим не замінним ділом»³³. Одне слово, сучасне православне богослов'я переконливо підтверджує думку Ф. Енгельса про теологію як форму, в якій виступає християнство, коли воно хоче надати собі наукового вигляду, і суттю якої є примирення і затушовування абсолютних протилежностей³⁴.

Вивчення сучасної православної ідеології свідчить, що вона стає дедалі гнучкішою і витонченішою. В атеїстичній роботі важливо використати її орієнтацію на включення віруючих в суспільне життя. Розвиток їх соціальної активності і громадської зрілості в поєднанні з правильно організованим вихованням сприятиме формуванню у них правильного розуміння реальних причин суспільно-історичного процесу, справжнього сенсу людської діяльності. Це найбільш надійний і гуманний шлях звільнення свідомості людини від релігійних ілюзій.

* * *

Под влиянием социалистической действительности и порождаемых ею умонастроений верующих современные богословы прибегают к модернистской интерпретации христианских философско-исторических установок о соотношении божественного и человеческого в социальном творчестве, об отношении церкви к общественному прогрессу, ее оценках нынешнего этапа развития человеческого общества, смысла деятельности человека и т. д. Однако эти новые толкования строятся на прежнем мировоззренческом базисе, обуславливающем не только антинаучный, но и глубоко противоречивый характер православной концепции истории.

³³ Там же.— 1980.— № 5.— С. 50.

³⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Творч.— Т. 1.— С. 454.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1988 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ / Е. А. Грынйв, Б. С. Криса, Л. Т. Сенык и др.— 13 л.— 2 р. 60 к.— План 1988 г. № 27 (III кв.).

На основі матеріалів конкретно-соціологічних досліджень показано формування матеріалістичного, атеїстичного світогляду молоді західних областей України. Розкриваються особливості роботи з віруючими різних конфесіональних угруповань.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів, пропагандистів, вчителів середніх шкіл.

В. Н. Порус

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ: ОГЛЯД ПРОБЛЕМАТИКИ

ПОРУС Володимир Натанович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Галузь наукових інтересів — логіка і методологія наукового пізнання, критика буржуазної філософії науки. Автор ряду статей у журналах «Вопросы философии» і «Философские науки». Співавтор колективних монографій «Диалектика научного познания» (М., 1978), «Диалектическое противоречие» (М., 1979), «В поисках теории развития науки» (М., 1982). У нашому журналі друкується вперше.

Термін «філософія техніки» («Philosophie der Technik», «philosophy of technology») має досить давню історію. Мабуть, вперше він був введений у філософський вжиток німецьким лівогегельянцем Ернстом Каппом (1808—1896)¹. До 30-х років нинішнього століття цей термін, однак, не мав цілком певного значення, нерідко виступаючи як метафора або як позначення кола питань, пов'язаних з технікою та її розвитком. Наприклад, в книзі «Філософія техніки» Еберхарда Цшimmerа (1873—1940) технічна і індустріальна могутність розглядається як умова максимізації людської свободи, а індустріальний капіталізм апологетизується перед лицем його романтичної і культурологічної критики². В багатьох філософських працях на схожі теми термін «філософія техніки» взагалі не вживається³.

Починаючи з 30-х років термін «філософія техніки» дедалі частіше набуває характеру алогії стосовно «філософії науки». Ос-

татний термін, що спочатку виступав у західній літературі 30—40-х років майже як синонім логіко-позитивістських розробок в руслі програми емпірицистського обґрунтування наукового знання, з середини 50-х років набуває більш широкого значення, увібравши у свій зміст аналіз динаміки (а не тільки структури) наукового знання, елементи історико-наукових досліджень, а також проблематику соціології і соціальної психології науки. «Філософія техніки» в сучасному значенні цього терміна сформувалась як особливий напрям в західній філософії саме тоді, коли її представники виступили з закликком перейти від аналізу структурної динаміки технічного знання, від питань методології технічних наук і абстрактно-світоглядного осмислення техніки до розуміння останньої як складного соціального комплексу явищ, дослідження яких вимагає міждисциплінарного, системного підходу.

Однак ця програма, в явній формі висловлена на початку 70-х років західнонімецькими філософами С. Мозером і Г. Ленком⁴, ще далека від реалізації. Донині дослідження в її руслі все ще становлять мозаїку проблем, що стосуються різноманітних аспектів техніки: методологічних, соціальних, політичних, економічних та ін. Залежно від розстановки акцентів, від того, яка з груп проблем виходить на передній план, «філософія техніки» розглядається то як части-

¹ Kapp E. Grundlinien einer Philosophie der Technik: zur Entstehungsgeschichte der Kultur aus neuen Gesichtspunkten.— Braunschweig, 1877.

² Zschimmer E. Philosophie der Technik: vom Sinn der Technik und Kritik des Unsinn über die Technik.— Jena, 1914.

³ Ure A. The philosophy of manufactures, or an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain.— London, 1835; Euth M. Lebendige Kräfte: Sieben Vorträge aus dem Gebiete der Technik.— Berlin, 1903; Du Bois-Reymond A. Erfindung und Erfinder.— Berlin, 1906; Lafitte J. Reflexions sur la science des machines.— Paris, 1932.

⁴ Techné-Technik-Technologie: philosophische Perspektiven.— München, 1973.

на «філософії науки», то як розділ соціальної філософії⁵.

Колю цих проблем почати було окреслено ще Ф. Дессауером (1881–1963) — німецьким радіобіологом і біофізиком, філософські праці якого справили помітний вплив на формування «філософії техніки». Погляди Дессауера були еклектичними. Перебуваючи під впливом кантівських ідей, він намагався поширити ці ідеї і на сферу технічної творчості як на особливий тип відношення людини до світу. До трьох кантівських «критик» Дессауер пропонував додати ще одну — «Критику технічної діяльності»⁶. Технічна діяльність, на відміну від науково-пізнавальної діяльності, а також моральної поведінки і художньої творчості та переживання, вважав він, безпосередньо встановлює позитивний контакт людини зі світом «речей-у-собі»: технічний винахід є актуалізацією «трансцендентної» ідеї, первинної щодо феноменального досвіду. Вульгаризовані кантіанські мотиви переплітались у Дессауера із схоластичною «онтологією ідей». Безперечним є й деяке передохоплення в його поглядах пізньої епістемологічної концепції «третього світу» К. Поппера (онтологічної сфери, що складається з ідей, проблем і їх рішень, теорій, гіпотез та ін.). Але, на відміну від попперівського «світу об'єктивного знання», світ технічних ідей у Дессауера не є однозначним у своєму ціннісному статусі. Технічне нововведення, актуалізуючи ту чи ту наявну ідею, розкриває перед людиною не абстрактну істину, а спектр практичних можливостей. І те, як будуть реалізовані ці можливості — на благо чи на шкоду людству, залежить не від самої ідеї, а від людини, її ставлення до світу і суспільства. Так «філософія техніки» розпадається на два кола проблем: ті, що пов'язані з розумінням техніки і технічної творчості як специфічної діяльності, і проблеми критики технічного відношення до буття, осмислення яких переносить філософський аналіз техніки з методологічної в «метафізичну» і соціально-аксіологічну площину.

Ці проблемні галузі розроблялись переважно в руслі різних філософських традицій. Перша з них, епістемотська, перебуваючи довгий час під впливом позитивізму і відкинувши «метафізичні» (здебільшого —

світоглядно-філософські) проблеми, зосередилась на логіко-методологічних аспектах техніки переважно у формі аналізу технічного знання. Друга, антропологічно і культурологічно орієнтована, традиція включає до числа своїх проблем «гуманістичні», ціннісні аспекти техніки, критику її соціальної ролі, аналіз тих міжлюдських і соціальних відносин, що виникають у зв'язку з технікою і технізацією виробництва.

Так сформувались два типи контекстів, у яких вживається термін «філософія техніки»: методолого-технологічний і філософсько-культурологічний. У кожному з них ключове поняття «техніка» розкривається по-різному. В методолого-технологічному контексті техніка розглядається як спеціальний різновид діяльності, заснований на практичному досвіді і майстерності, мистецтві розуму і рук (така техніка може бути і «донауковою», як, наприклад, техніка обробітку полів, судноплавства, будівництва та ін.), або ж як практичне використання досягнень сучасного природознавства (машинна, обчислювальна, медична техніка, технологічні процеси сучасного виробництва та ін.). У цьому контексті філософські питання техніки (включаючи епістемологічну проблематику технічного знання) найчастіше утворюють підрозділ філософських проблем науки. У філософсько-культурологічному контексті техніка розуміється як особливий тип відношення людини до світу, природи і суспільства, тобто як певний тип світогляду. Відповідно до цих контекстів розрізняється і проблематика «філософії техніки». І хоча останнім часом намітилась тенденція до об'єднання цих контекстів, проблемні області, пов'язані з ними, значною мірою розглядаються окремо.

Методолого-технологічний контекст

1. *Проблема специфіки технічного знання.* В західній літературі з «філософії техніки» більшість авторів розчленовує науково-технічний комплекс на «чисту» науку, прикладну науку і технологію. Останнє поняття нерідко включає в себе як техніко-технологічну діяльність, так і сукупність знань, необхідних для цієї діяльності⁷; інколи прикладна наука і технологія перекривають одна одну і навіть ототожнюються, зливаючись в єдине поняття⁸. Дещо чіткіше розмежу-

⁵ *Rapp F.* The philosophy of technology: a review // *Interdisciplinary science review*.—1985.—Vol. 10.—No. 2.—P. 136.

⁶ *Dessaure F.* Philosophie der Technik: das Problem der Realisierung.—Bonn, 1927; *Dessaure F.* Streit um Technik.—Frankfurt am Main, 1956.

⁷ *Feibleman J.* Pure science, applied science, and technology: an attempt at definition // *Philosophy and technology*.—New York, 1972.

⁸ *Bunge M.* Technology as applied science // *Contributions to philosophy of technology*.—Dordrecht etc., 1974.

вання проводиться тільки між поняттями «чистої науки» і «технології», бо тут, на думку багатьох авторів, фіксується відмінність їхніх цілей: «чиста наука» орієнтована на відшукування істини і розв'язання концептуальних проблем, «технологія» ж — на досягнення деякого попередньо запланованого практичного результату, тобто «успіху». Звідси й робиться висновок, що «технології» властивий особливий тип «практичного» знання, яке лише частково збігається із знанням науковим⁹. Однак, незважаючи на численні спроби вичленувати специфіку «практичного» знання, цю проблему так і не було розв'язано. Так, наприклад, на думку Ф. Раппа, «технічне» знання відрізняється від «наукового» лише більш складною системою організації, незвідністю до одного або декількох фізичних принципів, а також тим, що об'єкти цього знання мають штучну природу — на відміну від «природності» об'єктів науки¹⁰. Зрозуміло, що такі розрізнення мають обмежений і відносний характер.

Відзначаючи невдалий спроб західних дослідників визначити специфіку «технічного» («практичного») знання, В. В. Чешев пише: «Причина такого становища — в інтегральному, недиференційованому протиставленні «технології» і «науки», у ході якого під технологією в значно більшій мірі мається на увазі діяльність з її особливими цілями й засобами, ніж технічне знання у строгому розумінні»¹¹. Це зауваження правильне: справді, зіставлення наукової і технічної діяльності, з одного боку, наукового і технічного знання, з другого, є зіставлення різних предметних галузей і, отже, різних площин дослідження феномена техніки, хоча між ними, безперечно, не можна провести межу. Скажімо, неможливо правильно зрозуміти структурні особливості наукових і технічних теорій, не вдаючись до аналізу процесів їх становлення і розгляду діяльності, яка ці теорії формує. Та хоч як би було, в західній «філософії техніки» при постановці питання про специфіку технічного знання акценти постійно зміщуються на специфіку технологічної діяльності. Тут набувають важливого значен-

ня роль і місце суб'єкта цієї діяльності, його принципова невідокремлюваність від її процесу і результату. Як зауважує М. Бунге, «тоді як успіх ученого залежить від його здатності відокремити свій об'єкт від себе самого, успіх технічного спеціаліста залежить... від його уміння включити себе в технічну систему, управляти нею»¹². Тут, однак, треба відзначити ще й таке. Вимога принципової елімінаваності суб'єктивного елемента з тканини наукового знання (одні з ідеалів позитивістського підходу до науки, котрий у спрощеній формі втілював класичну вимогу об'єктивності наукового знання) в постпозитивістський період розвитку буржуазної філософії науки зазнала ревізії. Було визнано, що ця вимога виконується тільки в обмеженому обсязі і характерна для «нормальних», відносно спокійних періодів еволюції науки, хоча й у ці періоди суб'єктивні елементи — цінності, критерії відбору фактів і гіпотез — у наявному, «згорнутому» вигляді присутні в «працюючих» теоріях. Виявлення цієї обставини штовхнуло буржуазну філософію науки до релятивізму і відмови від об'єктивної істинності як необхідного критерію науковості знання¹³. Причина таких збоїв — в недіалектичному підході до дослідження проблеми єдності суб'єктивного і об'єктивного моментів в процесах наукового пізнання.

Технічне знання становить собою, мабуть, найочевидніший приклад діалектичної єдності суб'єктивного і об'єктивного моментів власного змісту і розвитку, що відчувають ті з буржуазних філософів, хто з інтересом ставиться до діалектики, хоча й далекий від її повного визнання. Наприклад, у цитованому вище висловлюванні М. Бунге виходить, як з безперечної методологічної норми для «чистої науки», з принципу, згідно з яким суб'єктивний момент підлягає повній елімінації із знання, вважаючи водночас, що ця норма не застосовна до технічного знання і діяльності, спрямованої на його здобування. Приблизно ту ж думку висловлює й Ф. Рапп, коли відзначає, що технічна діяльність завжди підпорядкована «гіпотетичному імперативові», тобто вимозі, щоб усика технічна дія здійснювалась не тільки з урахуванням наявних науково-технічних передпосилок, а й як реалізація ці-

⁹ *Jarvie J. C. Technology and the structure of knowledge // Philosophy and technology.*—Р. 55.

¹⁰ *Rapp F. Technological and scientific knowledge // 5-th Intern. Congr. of Logic, Methodol. and Philosophy of Science.*—London, 1975.—Р. 103.

¹¹ *Чешев В. В. Техническое знание как объект методологического анализа.*—Томск, 1981.—С. 56.

¹² *Bunge M. Technologie as applied science.*—Р. 33.

¹³ *Порус В. Н., Никифоров А. Л. Эволюция образа науки во второй половине XX в. // В поисках теории развития науки.*—М., 1982.—С. 150—181.

льових, ціннісно орієнтованих установок¹⁴. Таким чином, технологічна діяльність виступає немовби у двох «іпостасях»: як пізнавальна і як практично-перетворююча, причому ці обидві її сторони принципово невіддільні одна від одної. Тому «епістемологічна картина» технології завжди особливим чином відображає аксіологічні, психологічні, соціальні характеристики суб'єкта технологічної діяльності і є немовби артикульованим аналогом загальноепістемологічної картини науково-пізнавального процесу. Відмінності «технологічної» й «епістемологічної» картин пізнавальної діяльності, як і границі між цими двома процесами, рухомі й нечіткі, вони є різними проєкціями однієї й тієї ж картини — пізнавально-практичного відношення до дійсності. Ця думка, обґрунтована сучасною буржуазною філософією науки, поступово стає звичною і у «філософії техніки».

2. *Співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку технології.* Підходи до розв'язання цієї проблеми є аналогом тривалої суперечки між «екстерналізмом» і «інтерналізмом» у філософії науки¹⁵. У «філософії техніки» ця суперечка набуває вигляду полеміки між прихильниками «технічного детермінізму» і тими, хто вбачає основні детермінанти технічного розвитку в соціально-економічних, екологічних і ціннісних факторах. Позицію «технічних детерміністів» не варто, однак, розуміти спрощено. Вони, звичайно ж, визнають, що основні технологічні зміни породжуються не тільки втіленням у техніці і технології досягнень науки, не тільки «саморозвитком» технічних наук, технічної майстерності, а є відповіддю на практичні запити суспільного виробництва, людського життя загалом. Однак, з їхньої точки зору, техніка і технологія керуються разом з тим і деякими єдиними й універсальними критеріями, як-от ефективність, економічність, системність, надійність, котрі й визначають характер технічних нововведень, спрямованість розвитку технічних ідей, масштабність застосування техніки. У тих же випадках, коли дія цих критеріїв послаблюється або ж зовсім усувається «зовнішніми» факторами — міркуваннями захисту природного середовища, моральними чи релігійними чинниками, соціально-політичними обставинами — «технологічні детерміністи» говорять про перепони «нор-

мальному» розвитку технології, які здебільшого оцінюються ними негативно.

Критики «технологічного детермінізму» вказують, що такий погляд на характер і рушійні сили розвитку техніки має у своїй основі твердження про те, що сам цей розвиток здатний визначати соціальну і духовну ситуацію епохи, бути причиною найважливіших суспільних змін. Технократичне за своєю суттю твердження і, отже, вся позиція «технологічного детермінізму», зазначає Г. Рополь, виражають обернену форму буденної свідомості в буржуазному суспільстві: індивід відчуває своє безсилля перед гігантським процесом технологічного виробництва, а свою участь у ньому усвідомлює як повністю детерміновану. Водночас ця форма свідомості парадоксальна: адже, як показує історія сучасної технічної цивілізації, раціонально планований розвиток техніки з використанням найточніших природничо-наукових і техніко-наукових методів і даних може призвести до ірраціональних наслідків, навіть перетворюватися у свідомості своїх ініціаторів на відчужену силу — силу, спрямовану не на творення, а на руйнування і самозаперечення¹⁶. Тому, на думку критиків «технологічного детермінізму», слід визнати провідну роль зовнішніх щодо техніки чинників її розвитку, серед яких насамперед називаються «гуманістичні цінності».

Так, наприклад, С. Карпентер пропонує навіть розвивати особливу галузь техніко-філософських досліджень — «техноаксіологію» — як систему етичних, естетичних, соціально-психологічних і ідеологічних цінностей. Зазначена система, на його думку, має будуватись на основі двох принципів: високої ефективності техніки й технології і обмеження соціально небажаних наслідків їх застосування¹⁷. Проблема переноситься з абстрактно-епістемологічної в соціально-економічну і соціально-політичну площину. «Філософія техніки», зазначає Карпентер, повинна позбавитись «кришущого позитивізму» і вдатись до проєкції розвитку комплексної міждисциплінарної програми, яка синтезувала б результати прагматології, економіки, науко- і технікознавства, соціології та інших соціально-наукових дисциплін. «Техноаксіологія» має стати ядром такої програми.

¹⁴ *Rapp F.* Analytische Technikphilosophie. — Freiburg; München, 1983. — Kap. 3.

¹⁵ *Косарева Л. М.* Внутренние и внешние факторы развития науки (философско-социологический аспект проблемы) : Аналитический обзор. — М., 1984.

¹⁶ *Ropohl G.* A critique of technological determinism // *Philosophy and technology*. — Dordrecht etc., 1983. — P. 86.

¹⁷ *Carpenter S.* Technoaxiology: appropriate norms for technology assessment // *Philosophy and technology*. — P. 120—122.

Чи здійснено такий синтез? Ідея системного міждисциплінарного аналізу процесів технічного розвитку донині виражається лише в закликах, деклараціях і проєктах, що межують з утопією. Система орієнтацій технічного розвитку складна і суперечлива. Як відзначає, скажімо, П. Вейнгарт, економічна орієнтація технічного розвитку може суперечити політичній — вигідне в економічному розумінні технічне нововведення здатне негативно впливати на зайнятість населення або на навколишнє середовище, погіршувати життєве становище певних верств суспільства. Культурні орієнтації технічного прогресу пов'язані з естетичними, релігійними та ідеологічними нормами даного суспільства. Ці орієнтації також можуть перебувати в суперечливих зв'язках з економікою і політикою. Крім того, кожна система орієнтацій розвитку техніки і технології має свій тип інституалізації. Економічні орієнтації інституалізуються в ринковій системі або економічному плануванні; політичні — в адміністративних, правових нормах, додержання яких контролюється спеціальними органами. Культурні орієнтації мають мішані способи інституалізації: врахування громадської думки, спорт, туризм, інститути моди та ін. Власне технологічна орієнтація також інституалізується в системі освіти і професійної підготовки, в науково-технічних співтовариствах, їхніх друкованих органах та ін. Таким чином, процес технологічних змін відбувається не в абстрактному просторі технічних ідей і їх предметних втілень, а в складній системі суспільно-політичних і соціально-культурних взаємодій; пояснення цього процесу — проблема системної соціологічної теорії¹⁸. Така теорія не може розглядати цей процес за зразками, запозиченими з методології і соціології науки, котрі здатні виступати лише як обмежені аналогії. У свою чергу, «революційні перетворення» в технології не варто розуміти тільки як наслідки техніко-наукових інновацій. Вони становлять собою складні соціальні процеси взаємодії різних орієнтацій. «Структура технологічного розвитку настільки відмінна від структур розвитку науки, — підсумовує Вейнгарт, — що перенесення підходів від вивчення науки до вивчення технології, мабуть, мало що може дати. І все ж є щось

спільне між наукою і технологією, що дозволяє розташувати соціологію наукового і технічного знання у спільному концептуальному каркасі»¹⁹.

Це спільне — стиль діяльності наукових і технічних співтовариств. І ті, й інші займають вирішенням певних проблем, застосовуючи сталі критерії відбору і оцінки як самих проблем, так і їх рішень. І ті, й інші йдуть вслід за певними традиціями, які підтримуються як змістом технологічних досліджень, так і особистісними контактами між групами і поколіннями спеціалістів²⁰. Як зазначає Р. Лаундан, «однією з головних функцій традиції є привернення уваги технічних спеціалістів до потенційно розв'язних проблем, особливо до проблем, пов'язаних з постійним удосконаленням наявної техніки. Традиція вказує на можливість такого вдосконалення і на методи, якими воно могло б бути досягнуто»²¹. Наукові і технічні співтовариства нагромаджують «позитивну евристику», тобто досвід вирішення проблем, а також досвід взаємодії з політичними й економічними системами. Однак кумулятивні елементи все ж відіграють допоміжну роль в прогресивному рухові технології: тут, як і в науці, головним рушієм виступає різкий стрибок, «революція». Революційні зрушення в технології мають більш складний, ніж у «чистій науці», характер: наприклад, «криза» в технології породжується вельми складним переплетенням «аномалій», з яких одна може розв'язувати або «знімати» іншу, оскільки ці аномалії можуть виникати як в одній і тій же, так і в різних орієнтаціях. Прогрес в технології має більш очевидний багатомірний характер, він оцінюється не тільки за технічними ідеями та їх реалізацією, а й за соціальними, політичними, екологічними та іншими критеріями.

3. *Проблеми «оцінки технології».* Ця проблема область виникла порівняно нещодавно. Перетинаючись із сферою інтересів «філософії техніки», вона зачіпає також чимало інших галузей пізнання та діяльності: економіки, політики, права, екології. Ці міждисциплінарні дослідження часто пов'язують з рухом «Technology Assessment»,

¹⁹ Ibid.— P. 136—137.

²⁰ Детальний аналіз цього питання міститься у статті: Касавин К. Т. Традиції познання і познання традицій (о некоторых социальных механизмах познавательной деятельности) // Вопр. философии.— 1985.— № 11.— С. 51—60.

²¹ Laundan R. Cognitive change in technology and science // The nature of technological knowledge...— P. 95.

¹⁸ Weingart P. The structure of technological change: reflections on a sociological analysis of technology // The nature of technological knowledge. Are models of scientific change relevant?— Dordrecht etc., 1984.— P. 135.

поширенням в ряді розвинутих капіталістичних країн. У деяких із них, наприклад, у США, цей рух набув інституціональної форми — з 1972 р. функціонує Управління з оцінки технології при Конгресі США. Центральна ідея руху — організація комплексного наукового дослідження можливих наслідків технологічного розвитку, головним чином соціальних і екологічних, з метою попередження таких ефектів, які несподівано (через вузький, однобічний підхід до масштабних технологічних проблем) можуть призвести до непоправних і навіть катастрофічних руйнувань природного середовища, викликати негативні зміни в соціальному житті. Реалізація цієї ідеї потребує багатобічного вивчення методологічних проблем, що постають при такому міждисциплінарному аналізі. Дискусії навколо цих проблем останнім часом становлять помітне явище в західній «філософії техніки».

Філософсько-методологічні проблеми «оцінки технології» можна умовно поділити на дві групи. До першої належать проблеми оптимальної стратегії досліджень, об'єднання економічного і соціально-психологічного аналізу, техніко-математичного розрахунку і моделювання складних багатфакторних систем, що швидко змінюються. До другої — проблеми, пов'язані з неодмінністю суб'єктивно-оцінних елементів у такому аналізі, з урахуванням політичних, соціально-групових, класових і національних інтересів, з політичною боротьбою і включеністю в неї експертів «оцінки технології». Сукупність цих проблем утворює складну, суперечливу систему, в якій рішення, оптимальні в одному розумінні (економічному або технічному), можуть виявитися цілком неприйнятними в якомусь іншому (політичному або екологічному). Звідси — складне методологічне завдання ціннісної ієрархізації різних аспектів, факторів, точок зору, методів постановки і розв'язання проблем «оцінки технології».

Особливе місце серед цих проблем посідають питання політичної причетності самого руху «оцінки технології», його відносин з політичними силами, партіями, громадською думкою, його впливу на політичні процеси в середині окремих країн і в міжнародному масштабі. Ці питання найважливіші, оскільки навіть найоб'єктивніші рекомендації руху можуть «зависати в повітрі», не справляючи серйозного впливу на реальні, практичні дії тих, хто має політичну й економічну владу в капіталістичному суспільстві. Рекомендації «Technology Assessment» можуть вступати у конф-

лікт з інтересами не тільки влади і підприємців, а й з інтересами окремих соціальних груп, професійних прошарків, вікових та інших категорій населення. Тому надзвичайно актуальною проблемою руху є його відношення з демократичними інститутами капіталістичних країн, з допомогою яких його ідеологи і організатори сподіваються здійснити свій вплив на раціоналізацію технологічного розвитку. Таким чином, обговорення методологічних проблем «оцінки технології» безпосередньо переходить у галузь «філософії політики», зачіпаючи філософсько-культурологічний контекст «філософії техніки». Обидва вищезгадані контексти виявляють у цьому пункті взаємозумовленість і доповнюють один одного²².

4. *Інші проблеми методолого-технологічного контексту.* Тут треба насамперед відзначити досить широке коло питань, що виходять за рамки зазначеного контексту, — питання про *межі технічного розвитку*. Однак в дискусіях про межі економічного і технологічного зростання досить вагоме місце посідають і методологічні проблеми: моделювання глобальних техніко-економічних систем, якість і надійність технологічного прогнозу на близьку і більш віддалену перспективу, проблеми оцінки матеріальних і людських ресурсів окремих регіонів і планети в цілому, взаємодії природничих, технічних і соціальних наук в розробках оптимальних технологічних стратегій, пошук критеріїв визначення прогресивності технологічних змін та ін.

Характерна особливість цих методологічних дискусій полягає в тому, що вони заходять у безвихідь кожний раз, коли обмежуються вузькими сциєнтистськими рамками, і навпаки — дістають перспективу, коли зачіпають соціальні, політичні, моральні підвалини сучасної технічної цивілізації, суперечності капіталістичного суспільства, проблеми світової політики, війни і миру. Сама постановка питання про «межі технологічного розвитку» має певне світоглядне підґрунтя, яке справляє вплив і на розв'язання методологічних проблем²³.

²² Perspectives on technology assessment.—Jerusalem, 1975 *Carpenter S. P.* Philosophical issues in technology assessment // *Philosophy of science*.—1977.—Vol. 44.—No. 3.—P. 57—593; *Guidebook for technology assessment and impact analysis*.—New York; Oxford, 1980; *Philosophy and technology*.—Dordrecht etc., 1983.

²³ The limits of growth. A reply for the Club of Rome project on the predicament of mankind.—New York; London, 1972; *Schuurman E.* Technology and the future: a philosophical challenge.—Toronto, 1980;

Другу групу проблем складають питання технологічної сумірності. Тут ідеться про ту міру, в якій технічні системи наближені до оптимальних норм людського сприйняття, відповідають вимогам безпеки, краси, зручності та ін. Наприклад, Р. Макджін проводить порівняльний аналіз технічних систем за такими параметрами, як величина, потужність, мобільність, довговічність використання тощо, і приходять до висновку, що більшість таких систем уражені гіпертрофією цих параметрів, яка йде врозріз не тільки з естетичними, а й з економічними вимогами. Сучасний технічний світ — це дуже часто нагромадження дивовижних монстрів з металу, бетону й полімерів, світ, що психологічно пригнічує людину. Техніка в її сучасних формах часто виступає символом влади і відчуження²⁴. Звідси — пошуки нової естетики, людиносумірних масштабів і критеріїв технічного розвитку. У цій галузі дивовижно переплітаються елементи дизайну і соціальної утопії, раціональних досліджень психологічного впливу техніки на людину і псевдонаукової критики, яка переносить на техніку вад того суспільного ладу, в якому вона функціонує.

Наступна група проблем стосується «альтернативної техніки». Тут обговорюються питання, пов'язані зі зміною принципів відношення між технічними системами і природними умовами. Традиційна технічна думка виходила з передумови невичерпності природних ресурсів: природа розглядалась як безконечний резервуар, здатний не

тільки забезпечити техніку енергією і матеріалами, а й поглинути її шкідливі відходи, відновити пошкоджені і зруйновані цикли і зв'язки. Сучасна екологічна криза, загрожуючи самому існуванню людства, доводить хибність такої передпосилки. На місце останньої приходять аксіоми екологічного мислення: природа і людина перебувають в універсальній системній єдності, порушення якої смертельно небезпечне і, отже, будь-яка практична діяльність, особливо виробнича і технічна, повинна керуватися принципом збереження цієї єдності. Оскільки ж технічна діяльність є умовою соціального розвитку і не може бути елімінована, вона має бути видозмінена.

Так виникає ідея «альтернативної техніки», тобто техніки, основне призначення якої — не перетворення природи, а пристосування людини і її потреб до природних умов і обмежень. «Альтернативна техніка» має базуватись на «справжніх», а не на «штучних», і тим більше хибних, потребах людини. Вивчення цих потреб, їх нормативний аналіз — проблема «філософії техніки»²⁵. Разом з тим, проблемне коло «альтернативної техніки» часто виявляється заповненим утопічними проектами і міркуваннями, основною причиною чого є антиісторичний підхід до визначення «справжніх» людських потреб, нехтування соціально-економічного, класового аналізу джерел екологічної кризи, підміна соціальної проблематики інженерно-технологічною. Ці недоліки відзначають і багато західних коментаторів²⁶.

(Закінчення в наступному номері)

Lonk H., Ropohl G. Toward an interdisciplinary and pragmatic philosophy of technology: technology as a focus for interdisciplinary reflection and system research // Research in philosophy and technology.— 1979.— Vol. 2.— No. 1.— P. 15—52.

²⁴ McGinn R. E. The problem of scale in human life: a framework for analysis // Research in philosophy and technology.— 1979.— Vol. 2.— No. 1.

²⁵ Rocman J. The liberation of nature? // Inquiry.— 1977.— Vol. 20.— No. 1.— P. 83—145.

²⁶ Block E. Das Prinzip Hoffnung.— Frankfurt am Main, 1959; Dickson D. Alternative technology and the politics of technical change.— London, 1974.

А. І. Епштейн, Ж. С. Тростановський

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ В ГУМАНІТАРНОМУ ПІЗНАННІ

Сьогодні як ніколи зростає значення інтеграції суспільних наук. Системний і комплексний підхід до вивчення будь-якої проблеми розвитку суспільства передбачає об'єднання зусиль спеціалістів різних суспільних наук. Особливо актуально це для соціології, котра потребує для свого розвитку інтенсивної взаємодії з іншими гуманітарними дисциплінами, а також з літературою і мистецтвом.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу перші спроби перекинути місток між соціологією й історією, соціологією й літературою*.

ЕПШТЕЙН Аркадій Ісакович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КПРС Харківського авіаційного інституту. Спеціаліст з історії робітничого класу. Автор монографії «Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму» (Харків, 1968), документальної повісті «След на землі» (М., 1966), політичного памфлету «Сионист без маски» (Харків, 1979), статей в республіканських і союзних наукових періодичних виданнях. У нашому журналі друкується вперше.

ТРОСТАНОВСЬКИЙ Жозеф Соломонович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Харківського спортивного факультету Київського інституту фізкультури. Галузь наукових інтересів — промислова соціологія, соціологія праці колективів. Автор понад 50 праць. Серед них: «Организация работы социологической службы на предприятиях и в организациях электротехнической промышленности» (М., 1985, у співавт.), «Социология работы в отрасли» (М., 1985, у співавт.), «Составление социального паспорта предприятия. (Рекомендации)» (М., 1979, у співавт.). У нашому журналі виступає вперше.

Праця Б. М. Миронова спростовує доволі поширене, особливо серед істориків, уявлення, нібито соціологічні дослідження, по-перше, застосовні лише до сучасності, і, по-друге, зводяться тільки до анкетування. Соціологи й історики, маючи величезний емпіричний матеріал, явно недостатню увагу приділяють розвиткові марксистської традиції взаємозбагачення репрезентованих ними наук. Звичайно в соціологічних працях посилаються на «Капітал» К. Маркса, «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса і «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Леніна як на взірці соціологічних досліджень марксистсько-ленінського напрямку, а названу книжку В. І. Леніна розглядають як перший соціологічний твір російських марксистів. Але задовго до її появи В. І. Ленін дав блискучі зразки соціологічного вивчення російської дійсності. Згадаємо хоча б перший ленінський твір «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.). Власне кажучи, у В. І. Леніна, якщо виключити суто філософські праці, майже немає несоціологічних творів. Назвемо, приміром, такі з них, як «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах» (1895 р.), «Страйкова боротьба і заробітна плата» (1912 р.), «Страйки в Росії» (1913 р.) та ін. Соціологічні методи дослідження були підпорядковані у В. І. Леніна практичним завданням революційного перетворення суспільства.

Н. К. Крупська згадувала, що В. І. Ленін підраховував, як іде збирання коштів на «Правду», скільки статей на яку тему опубліковано. За його завданням було складено карту розповсюдження газети¹, що дало змогу йому робити висновки про вплив партії в тих чи тих районах країни. Що ж це як не застосування контент-аналізу?

* Миронов Б. Н. Историк и социология.— Л.: Наука, 1984.— 174 с.; Канторович В. Я. Литература и социология.— М.: Сов. писатель, 1984.— 399 с.

¹ Воспоминания о В. И. Ленине. Т. 1.— М., 1968.— С. 395.

На жаль, ми можемо буквально на пальцях перелічити істориків, котрі застосовують соціологічні методи дослідження і використовують понятійний апарат соціології. Це — В. З. і Л. М. Дробижевн, О. І. Вдовин, Л. А. Гордон, Е. В. Клопов, А. К. Назимова, О. І. Шкаратан (останній працює на стику історії і соціології). Однак більшість істориків нехтує соціологічні методи і не вдається до понятійного апарату соціології. От чому не можна не вітати появу праці Б. М. Миронова. У його дослідженні чітко простежуються два зрізи: конкретно-історичний і методологічний. На цікавому й різноманітному конкретно-історичному матеріалі, вивчаючи розвиток селянства і особливо селянської общини в пореформеній Росії, автор розкриває значення використання соціологічного понятійного апарату і соціологічних методів дослідження для аналізу історичного явища. Цей підхід значно розширює наші уявлення про історію розвитку російського селянства. Б. М. Миронов розглянув проблеми його соціальної мобільності, ставлення до праці й до власності, внутрішній лад общини, її функції і динаміку, систему цінностей селянина та ін.

Використання соціологічних методів дослідження й застосування соціологічного понятійного апарату дало змогу Б. М. Миронову заново прочитати ряд історичних джерел і висвітлити такі сюжети, які традиційними методами історичного дослідження не могли бути вивчені з достатньою повнотою. Наприклад, з великим інтересом сприймається матеріал про динаміку письменності в Росії за сторіччя (1797—1897 рр.). Вельми дотепно використавши систему ретро-аналізу (автор називає його методикою ретросказання), Б. М. Миронов спромігся визначити динаміку письменності різних демографічних груп. А вивчення історичної психології і соціальної поведінки селянства взагалі було б немислиме, коли б автор не скористався з соціологічних методів дослідження. Так само й соціологічне прочитання художньої літератури, публіцистики, фольклору кінця XIX—початку XX ст. дало змогу авторові створити виразну картину світовідчуження селянства в Росії.

Не менше значення має і другий план праці Б. М. Миронова — методологічний. Автор докладно обґрунтовує необхідність застосування як соціологічного інструментарію, так і понятійного апарату соціології у вивченні історичних процесів і явищ,

показує значення для історичного дослідження процедури розроблення програм дослідження, робочих гіпотез, інтеграції основних понять, системного аналізу й «прихованої інформації».

Становить інтерес спостереження автора про мову історичних праць. Так, зокрема, він правильно схоплює дві її вади: «По-перше, її поняття не піддаються операціональній й емпіричній інтерпретації, по-друге, будучи мовою сучасною, вона мало здатна передати своєрідність певних епох» (с. 40). Автор робить правильний акцент на тому, що лише використання мови суміжних соціальних дисциплін орієнтоване на сучасність. Водночас він застерігає від необачного використання такої мови, що може призвести до модернізації історичного процесу. Іншими словами, автор обстоює не механічне застосування понятійного апарату інших наук, а їх органічне введення в історичне дослідження. Такий підхід збільшує вірогідність наших знань, розширює проблематику дослідження.

Монографія Б. М. Миронова не позбавлена хиб. Думається, що автор дещо переоцінив стабільність й єдність общини. Хоча він не обминає й відцентрових процесів, що відбуваються в ній, але аналізує їх лише побіжно, а про диференціацію селянства згадує скоромовкою. А проте вже в 1893 р. В. І. Ленін навів у своїй першій праці «Нові господарські рухи в селянському житті» висновок В. Ю. Постникова: «Земсько-статистичні дослідження останнього десятиріччя... вияснили, що наша сільська громада зовсім не становить такої однорідної одиниці, якою вона здавалася нашим публіцистам у 70-х роках, і що в останні десятиріччя в ній відбувалася диференціація населення на групи з дуже різним ступенем економічного достатку»².

Автор стверджує: «У сільських общин XIX—початку XX ст. було багато рис малих соціальних груп, бо вони мали невелику чисельність — декілька десятків сімей...» (с. 45—46). Але далі відзначається, що часом чисельність общин була значною (с. 72). І це справді було так, деякі общини об'єднували тисячі селянських дворів, і вже вони під категорію малих соціальних груп аж ніяк не підпадали. Тут потрібне чіткіше формулювання.

У книжці містяться і твердження про те, що в дореволюційній Росії письменні люди мали вищий соціальний статус і ви-

² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 8.

щий життєвий рівень порівняно з неписьменними, користувались кращим (з можливого на той час) медичним обслуговуванням (с. 107). Робиться висновок про зв'язок між письменністю і смертністю населення. А потім Б. М. Миронов доходить висновку, що смертність неписьменних була не набагато вища, ніж у письменних, а в старших за 60 років — практично однаковою. То якому ж із цих тверджень вірити? Якщо це робоча гіпотеза автора, котра не підтвердилась у ході дослідження, годилося б зробити застереження.

Наведені зауваження не суперечать загальній високій оцінці книжки Б. М. Миронова. Весь пафос її — в заклику до істориків збагатити арсенал своєї науки методами і поняттями соціології, застосовуючи їх у згоді зі специфікою історичної науки.

Прагнення до інтеграції виявляється на різних ділянках суспільствознавства. Ще в 1978 р. видатний етнограф Ю. В. Бромлей і відомий історик та соціолог О. І. Шкаратан різко виступили проти поширеної думки про те, що визначення предмета відповідної науки в її взаємозв'язку з суміжними галузями наукового знання не має істотного значення³. У такому ключі написана й книжка небіжчика В. Я. Канторовича «Література і соціологія». Автор вдало поєднував у своїй творчості різні профілі: письменника-нарисовця, критика-літературознавця і соціолога. Але всі ці жанри сходились в одній точці — дослідження життя в усій його багатоманітності. Це відбулося в життєвому шляху В. Я. Канторовича. Випускник факультету суспільних наук МГУ, він працював у Держплані СРСР, у науково-дослідному інституті, виступав із статтями в спеціальних журналах і опублікував низку книжок з проблем соціалістичної економіки. Запрошений редактором «Известий» як кореспондент на криголам «Малыгин», він в 1928 р. брав участь у славнозвісній Карській експедиції, після чого опублікував низку нарисів, оповідань, повістей, книжок.

Розглядувана книжка присвячена соціології і літературі, точніше взаємозв'язку соціології з літературою. Зв'язок цей існує і в самому житті. З усіх видів інформації художня, котра діє насамперед на почуття, — найпереконливіша і запам'ятовується

найбільше. Прочитана книжка, емоційно насичена кінокартина можуть змусити читача або глядача замислитись над суспільною проблемою більше, ніж будь-яке інше, менш емоційне джерело інформації.

В. Я. Канторович поставив перед собою завдання простежити «діючі й потенційні взаємозв'язки соціології і соціографії, науки і літератури... позначити стики між цими двома сферами діяльності, близькими одна до одної метою — дослідженням сучасного суспільства, а де в чому навіть методологією». Однак автор вийшов за рамки сформульованого завдання. З великим інтересом читається в статті «Література і соціологія» розділ «Загальна теорія і емпірична наука». У ньому автор наводить стислі, але вельми вдало викладені відомості про історію і сучасний стан конкретних соціологічних досліджень в СРСР, висловлює ряд цікавих спостережень, дає оцінку окремим соціологічним дослідженням. Треба відзначити, що це розширення рамок виявилось доречним.

До даного розділу приймає інший — «Взаємодія багатьох факторів», в якому В. Я. Канторович обґрунтовує методологічні принципи соціологічного аналізу художньої літератури. І хоча автор виніс у заголовок своєї книжки тільки соціологію, йдеться про всі суспільні науки загалом. Зокрема, це підтверджується посиланнями на К. Маркса і Ф. Енгельса, які у своїй праці «Святе сімейство» вдалися до образів художніх творів (насамперед «Паризьких таємниць»). І сам термін «соціологія» в постановці автором питання виглядає вельми переконливо — як наука про суспільство в цілому.

Широко трактуючи соціологію, В. Я. Канторович «заступає», сам того не помічаючи, в етнографію, політекономію, теорію наукового управління суспільством (що, до речі, ще раз підтверджує тезу Ю. В. Бромлея про стихійний характер взаємопроникнення різних галузей суспільствознавства).

Особливу роль відіграє художня література стосовно історичної науки. Хіба можна дослідити будь-який період, не вдаючись до аналізу літератури, яка ним породжена і його відображує? Ми далекі від думки розглядати літературу і взагалі мистецтво як якусь ілюстрацію до суспільних наук, хай то буде соціологія чи історія, філософія чи політекономія; звичайно, література і мистецтво — специфічні сфери свідомості, котрі розвиваються за своїми внутрішніми законами, що від-

³ Бромлей Ю. В., Шкаратан О. И. О соотношении предметных областей этнографии, истории и социологии // Социол. исслед.—1978.— № 4.— С. 42.

різняються від закономірностей, властивих науці, соціальній і економічній сферам життя. Проте об'єкт у них (як у літературі й мистецтва, так і у суспільних, гуманітарних наук) — спільний. У цьому й кореняться причини певної схожості тих і тих, саме це робить літературу і мистецтво об'єктом вивчення не лише літературознавства, мистецтвознавства й естетики, але й соціології, історії, філософії, політекономії, наукового комунізму та ін. Саме з таких, ширших, ніж ведеться, позицій трактується соціологія В. Я. Канторовичем, і ми не можемо з цим не погодитись.

Автор рішуче виступає проти «пересічних» узагальнень, за допомогою яких окремі літератори і соціологи намагаються уникнути складностей в аналізі об'єктивної дійсності. У книжці наведено приклади «найпримітивніших стереотипів», що їх вживають автори, аби зняти гостроту суперечностей реального соціалізму. Як літератори, так і суспільствознавці, котрі звикли стояти на таких позиціях, лишаются, за слушним визначенням автора, в полоні тих самих принципів, які тривалий час живили волонтаристську практику планування й управління нашим суспільством.

Великий інтерес становить розділ «Проблеми робітничого класу і література». В. Я. Канторович наводить цікаві відомості про співвідношення фізичної і розумової праці в різних категорії робітничого класу, звертає увагу на складність і діалектичну суперечливість процесу витіснення ручної праці. Немає потреби ще раз говорити про важливість цієї проблеми. Адже ручною працею нині зайнято ще близько 50 мільйонів чоловік⁴. Не можна не погодитись з вимогою автора: «...ні соціолог, ні літератор, вдаючись до теми робітничого класу, не сміють обмежуватись виявленням тільки головної тенденції, ігнорувати всі реально існуючі групи, з яких складається робітничий клас...» (с. 28).

Цікаві думки висловлено на сторінках, присвячених статусу й престижу різних професій. Справедливим є закид автора на адресу тих літераторів і суспільствознавців, котрі тривалий час культивували установку лише на престижні «інтелігентні» професії. Не можна без тривоги читати наведені В. Я. Канторовичем дані соціологічних досліджень — зокрема висловлю-

вання старшокласників, які свідчать про їхнє більш ніж критичне, чи навіть таке, що межує з огидою, ставлення до фізичної праці. Занепокоєнням пройняті й ті сторінки, де йдеться про спад інтересу до культури в певній частині молоді й навіть інтелігенції. Перекопаними є авторські сподівання, закладені в рядках про «справжніх інтелігентів — робітників і службовців, які не мають вузівської освіти», про те, що їх стає дедалі більше (с. 52). Зацікавлюють сторінки про любов людини до своєї роботи, про моральні й матеріальні стимули праці. Автор зіставляє дані соціологічних досліджень впливу різних факторів, що визначають ставлення до роботи, престижності професій, проведених радянськими й американськими соціологами. Залучаються матеріали соціологічних досліджень, здійснених в інших країнах, і соціалістичних, і капіталістичних.

В. Я. Канторович ще до повсякденного поширення прогресивного методу бригадної організації праці пильно вивчав життя робітничої бригади, її психологічний клімат, умови вибору членами бригади «моделі життя». Можна без перебільшення сказати, що книжка В. Я. Канторовича становить вагомий внесок у вивчення психології і соціології праці.

І знову ж таки, чи аналізує автор досвід «соціологічного репортажу» на Таллінській телестудії, чи масове анкетування серед читачів газети «Едазі», чи матеріали Інституту громадської думки «Комсомольской правды» — він наводить приклади переплетення літератури і соціології. Крізь усе, що увірвала книжка (статті, рецензії, спогади), проходить думка про необхідність об'єднання зусиль літераторів і соціологів у дослідженні життя.

Треба відзначити, що деякі проблеми, порушені в книжці В. Я. Канторовича, встигли позбавитись актуальності: одні або вже розв'язані, або успішно розв'язуються, інші — змінили зміст або форму виявлення. Так, турбота автора з приводу неprestижності сфери обслуговування і небажання молоді працювати в ній поступилась місцем занепокоєнню суспільства з приводу нездорового інтересу якоїсь частини молоді до роботи в цій сфері як до можливості одержання нетрудових доходів.

Не з усіма положеннями В. Я. Канторовича можна погодитись. Так, він убачав головну біду вечірньої і заочної освіти в тому, що люди, які навчаються без відриву

⁴ *Малышев Г., Машан В., Рыжов Ю.* Высшая школа — производству // Коммунист. — 1985. — № 11. — С. 31.

від виробництва, «не проходять школи інженерного мислення, подібно до випускників денних вузів, котрі не забули ще шкільної підготовки» (с. 44). Перші, на думку автора, найчастіше лишаються «інженерами вузької спеціальності, фактично техніками» (там же). Ми багато років працюємо у вузах, і на наш погляд, головна біда вечірнього і заочного навчання в іншому — у великій питомій вазі вчорашніх школярів, які щойно склали іспити на денних відділеннях. Не витримавши конкурсу на стаціонар, вони вступають на вечірнє або заочне відділення і влаштовуються на роботу, котра не має нічого спільного з їхньою майбутньою спеціальністю. Що ж до так званих практиків, про майбутній статус яких турбувався В. Я. Канторович, то вони, як правило, порівняно легко опановують теоретичні знання і стають добрими спеціалістами.

Цю нашу думку підтверджують інші спеціалісти. Так, у журналі «Социологические исследования» (№ 2, 1984) було опубліковано замітку декана і старшого викладача Татарського вечірнього факультету Московського інституту нафтохімічної і газової промисловості ім. І. М. Губкіна, в якій на підставі аналізу даних опитування 198 випускників і вивчення документів об'єднання «Татнафта» зроблено висновок про кращу адаптацію на виробництві випускників вечірнього вузу. З молодих спеціалістів, котрі прибули 1971 року за направленням стаціонарних відділень, через 10 років лишилось лише 20%. «Вечірники» ж в переважній більшості закріпились на даному виробництві. Їхній соціальний статус досить високий: інженерами працюють 22%, старшими інженерами — 27%, начальниками цехів, відділів і бюро, керівниками груп — 27,2%, головними спеціалістами підприємств — 8,6%, керівниками вищої ланки — 9,1%. Тільки 5,4% були на посаді техніків, майстрів і

старших майстрів і 0,5% — робітниками⁵.

Викликає заперечення і вживаний В. Я. Канторовичем термін «соціальний письменник». Хіба бувають «несоціальні» письменники? Свідомо чи ні, але будь-який письменник завжди відображує соціальні кодифікації свого часу.

У розділі «Слово, перевірене цифрою», який загалом удався авторові, є твердження, з яким важко погодитись, а саме: що «дослідники, котрі працюють над текстами за допомогою математичних методів, часто схильються до «маніпулювання» свідомістю читачів» (с. 106). На наш погляд, це надто категорично. Суть питання в іншому: за цифрою дослідник повинен побачити явище, процес, тенденцію, а побачивши — провести змістовний аналіз. Цифри забезпечують дослідникові надійність і вірогідність інформації. Отже, справа не в цифрі, а в підході до неї. Гадаємо, з цим був би солідарний і сам автор.

Увесь зміст книжки В. Я. Канторовича — в пристрасному заклик до літераторів і суспільствознавців сміливо, партійному досліджувати життя, виявляти його суперечності і тим самим сприяти їх подоланню.

Видання книжок, про які йдеться, становить собою помітне і відрядне явище в нашому суспільствознавстві. Їхня сила в тому, що вони спонукають до роздумів, змушують зосередитись на завданнях піднесення методологічного рівня досліджень, розширення їхньої проблематики. Історичні дослідження мають стати більш соціологічними, соціологічні — збагатитись конкретно-історичним матеріалом, художня література, як і суспільні науки — сміливіше розкривати кардинальні проблеми суспільного життя.

⁵ Архипова К. И., Сидорова Л. П. Профессиональная деятельность выпускников вечернего вуза // Социол. исслед. — 1984. — № 2. — С. 115—116.

* * *

Современное научное познание характеризуется усилением междисциплинарных взаимосвязей, интеграцией различных областей знания в целостном воспроизведении действительности. Особенно важное значение такое взаимодействие имеет для цикла социально-гуманитарных наук, где человек выступает как источник и конечный результат познания. Ряд появившихся в последнее время исследований показывает, что в изучении социальных реалий продуктивным оказывается умелое сочетание исторического, социологического и литературоведческого подходов.

ПРОБЛЕМА ТВОРЧОСТІ

У рамках Всесоюзних семінарів з методології творчості¹ в Сімферополі з 21 по 23 вересня 1987 р. під егідою Кримського відділення ФТ СРСР проходив колоквіум «Художня (літературна) творчість. Світоглядно-методологічні питання», організований кафедрами філософії і російської та зарубіжної літератури Сімферопольського університету. В роботі колоквіуму взяли участь спеціалісти Москви, Ленінграда, Києва, Сімферополя, Мінська та інших міст.

Відкриваючи обговорення проблеми, В. М. Ніколько (Сімферополь) у доповіді «Нове мислення у філософії і деякі проблеми створення єдиної теорії творчості» відзначив, що існує концептуальне знання, яке не можна оцінити як теорію — це тільки сукупність точок зору. Немає єдиної думки стосовно того, що специфікує творчість — результат чи процесуальна сторона; те саме стосується суб'єкта процесу творчості. В доповіді прозвучала думка, що творчість — це інша назва життя, тому не творчість становить частину мистецтва, науки та ін., а навпаки — і мистецтво, і наука, і техніка є прояви творчості.

В. І. Самохвалова (Москва) у своєму повідомленні «Мистецтво як творча діяльність про освоєння світу» обстоювала тезу про відображення вихідної категорії для розгортання всього набору естетичних категорій, у тому числі й творчості, оскільки в самому відображенні закладений творчий імпульс.

С. М. Тітов (Воронеж) у повідомленні «Про об'єктивні граничні основи художньої творчості» також виходив із відображальної концепції творчості. Однак, критикуючи розуміння мистецтва як особливої форми пізнання, специфікованої за способом відображення, доповідач наполягав на необхідності виділення специфічного об'єкта мистецтва, яким є, на його думку, людські долі і переживання.

А. Т. Шумілін (Сімферополь) звернув увагу у своїй доповіді на відсутність конструктивного зв'язку філософських розробок і мистецтвознавства. Виходячи з розуміння творчості як особливої (поряд із відображенням) функції свідомості, він відзначив, що свідомість не лише відображає, а й творить нову — суб'єктивну — реальність, а також вирізняє розв'язання завдань як необхідний момент у творчості.

Навколо змісту основних доповідей розгорнулися дискусії.

В. М. Лейбін (Москва) назвав творчість найбільшою таємницею, відзначив, що завжди лишалися приховані від уся-

кого дослідження сторони творчості. О. Д. Шоркін (Сімферополь) підтримав цю тезу, звернувши увагу на міфілогічність і образність творчого мислення. Ю. М. Мартинюк (Сімферополь) виділив у творчості процеси передавання інформації від фізіологічних структур у сфері психіки. Г. А. Антипов (Новосибірськ), заперечуючи А. Т. Шуміліну, зауважив, що навіть в науці творчість не завжди є розв'язання проблем, а в мистецтві тим більше.

У дискусії обговорювались й інші питання: структура творчого акту (В. М. Ніколько), зв'язок творчості з такими визначеннями, як необхідність, можливість, свобода (К. П. Фролова), роль новизни (В. М. Ніколько, К. П. Фролова, Г. А. Антипов, Т. А. Чернишова, Іркутськ).

Особливо гостро окреслилися питання визначення творчості, а також співвідношення відображення і творчості. Обговорення творчості в контексті концепції відображення тривало і за рамками загальної дискусії. Тлумачення творчості як особливої форми відображення підтримав В. С. Лутай (Київ). У виступі В. П. Образцової (Сімферополь) відзначалося, що, скажімо, в працях ранніх німецьких романтиків творчість розглядалася не як відтворення дійсності, а як зміна її. Аналіз творчості й відображення як різних матеріальних процесів запропонував Я. О. Пономарьов (Москва).

Доповідь К. П. Фролової «Специфіка літературної творчості» відкрила дискусію, в якій взяли участь А. Т. Шумілін, С. М. Тітов, Д. С. Берестовська (Сімферополь).

Аналіз специфіки літературної творчості продовжив О. В. Кужель (Сімферополь), протиставивши літературу і науку. Далше обговорення теми «література — наука» відбувалося по шляху виявлення відмінностей науки й мистецтва, в різних термінах: поясненого і непоясненого (В. С. Лутай), художнього детермінізму (О. Д. Дерюгін, Сімферополь), доведення і дискурсу (Г. А. Антипов).

Методикам розвитку творчих можливостей людини була присвячена доповідь Л. М. Шаймухаметової (Уфа).

З доповіді Я. А. Пономарьова «Фази творчості диригента» розпочалося обговорення структури художньої творчості.

Були зачеплені психологічні аспекти. Так, А. М. Коваленко запропонував розглядати творчість як психологічний стан. І. В. Рожковський (Одеса) виклав результати дослідження творчого стану засобами гіпнолітерації.

Почавши аналіз творчості з погляду її результату, В. М. Ніколько подав на обго-

¹ У семінар з методології творчості проходив у вересні 1986 року (Сімферополь).

ворення концепцію багатоякісності творчого результату, його видової специфікації, історичної визначеності його структури. В результатах творчості були, зокрема, вирішені такі якості, як адекватність і ціннісний момент (Г. А. Антипов), підкреслена історичність художньої правди як результату творчості (В. В. Мальков, Москва).

З повідомленням «Категорії «прекрасное» і «добре» в системі критеріїв художності літературного твору» виступила С. І. Храмова (Київ).

Т. Б. Кострицька (Ленінград) проаналізувала моду, взяту як одну із виявів

творчості. А. Г. Каменобродський (Сімферополь) подав на колоквіум повідомлення «Творчість і споживання в науці і мистецтві».

Були заслухані також доповіді про творчість В. В. Маяковського (Н. М. Нічич, Сімферополь), А. П. Чехова (М. Д. Качур, Чернівці), Б. Ш. Окуджави і В. С. Висоцького (В. О. Малайко, Київ).

Учасники колоквіуму відзначили перспективність такої мобільної і плідної форми обміну думками між ученими.

В. М. НІКОЛКО

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР: СТРУКТУРА, СУТНІСТЬ, ШЛЯХИ АКТИВІЗАЦІЇ

26—27 листопада 1987 р. у Могильові відбулася республіканська науково-технічна конференція «Роль світогляду в активізації людського фактора».

На засіданнях п'яти секцій було заслухано близько 90 наукових повідомлень. У ході обміну думками обговорювалося широке коло питань, уточнялось поняття «людський фактор», з'ясовувалися причини, що зумовили зростання його ролі в суспільному розвитку на сучасному етапі. Проблема людського фактора розглядалась насамперед в контексті наукового світогляду (В. А. Костенія, В. А. Мойсеев). Такий підхід дає змогу окреслити смислові контури поняття «людський фактор», акцентувати увагу на змістових моментах, підвищенні соціальної активності особи.

Активізація людського фактора — багатоплановий процес. Його ефективність залежить від багатьох умов, зокрема від організації і мотивації діяльності. У цьому зв'язку в ряді виступів йшлося про необхідність створення в усіх сферах людської діяльності цілісних, самовдосконалюваних організаційних структур.

Значна увага у виступах приділялась питанню про джерела, рушійну силу активності суб'єкта. Зокрема, доводилась необхідність формування у людини потреби в реалізації себе як особистості в різних видах діяльності, підкреслювалось, що першорядного значення при цьому набуває вироблення світоглядних принципів.

Як засіб активізації людського фактора пропонувалось, зокрема, поліпшення якості професійної підготовки спеціалістів і підвищення рівня загальної культури (Т. М. Рубцова). У зв'язку з цим порушувалось питання про перегляд ролі гуманітарної підготовки в системі середньої та вищої освіти, формуванні світогляду особи.

Розглядаючи соціальну активність як одну із складових людського фактора, потрібно враховувати такі елементи, як компетентність і рівень знання. Зверталась увага і на таку важливу складову, як здоров'я людини. Підкреслювалось, що тільки в такій єдності ці елементи людського фактора дають змогу забезпечити продуктивну діяльність людей.

Одним із дієвих стимулів виховання почуття господаря є розвиток демократії, самоуправлінських начал в кожному трудовому колективі (В. І. Солошенко). Перші уроки демократії виявили вузькі місця в розвитку політичної культури мас (В. І. Набелатов). Підкреслювалось, що лінія партії на широкий розвиток демократії, зміни в стилі і методах політичної, ідеологічної роботи є основою для вироблення нового політичного мислення, політичної культури загалом, яка включає в себе такі основні моменти: активну громадянську позицію, почуття господаря країни, вміння і готовність взяти на себе відповідальність.

Загалом конференція показала, що вдосконалення шляхів активізації людського фактора вимагає дослідження широкого кола проблем — від взаємозв'язку виробничо-економічних, соціально-політичних, науково-технічних, світоглядно-гуманістичних, екологічних, духовно-ідеологічних сторін суспільного розвитку до вироблення дієвих виховних, організаційних, управлінських, методичних та ін. засобів і рекомендацій по раціональному використанню фізичного і інтелектуального потенціалу людей. Їх філософське осмислення виступає надійним методологічним орієнтиром, що дозволяє науково обґрунтувати практичну діяльність людей, спрямовану на вдосконалення соціальної дійсності.

Л. М. МАЛИШКО

ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ АСПЕКТІВ МЕТОДОЛОГІЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Останніми десятиліттями в суспільних науках тенденція до застою теоретичної думки набула досить сталого характеру. Творчий підхід до розвитку марксистсько-ленінської теорії підмінювався дифирамбами на адресу її перетворюючої сили. Мистецтво конкретного, діалектичного аналізу конкретної ситуації неухильно зводилось до самодіяльності. Утворювався дефіцит у сфері методологічної культури мислення.

Про це, зокрема, свідчать поширені спрощені безсуб'єктивні уявлення про всенародну власність, про раз і назавжди дану досконалість соціалістичних виробничих відносин і їх механічну відповідність продуктивним силам, про підхід до людини лише як до фактора технології, виробництва, економіки. Усе це заважає розкриттю складності і суперечливості процесу розвитку соціалізму, призводить до недооцінювання ролі людини як суб'єкта історичного процесу.

Звичайно, перебудова суспільної науки, відродження і примноження її творчого потенціалу — справа складна і тривала. Сподіватись на одержання швидких результатів тут не можна, і все ж суспільствознавчі праці останніх років, виступи вчених у періодиці свідчать про те, що застарілий недуг суспільствознавства, хоча й потроху, але долається.

Серед публікацій, виконаних у дусі часу і відзначених оригінальністю, прагненням до фундаментальності аналізу актуальних методологічних проблем суспільствознавства, увагу читачів, безперечно, приверне монографія В. С. Єгорова, присвячена діалектиці суспільних відносин*.

Книга складається з вступу, трьох розділів і заключення. У першому розділі автор послідовно розкриває сутність і значення діяльнісного підходу в теорії суспільного розвитку. В другому — діалектику соціальності. Розділ третій присвячений проблемі людини як суб'єкта суспільних відносин в умовах НТР.

У праці обстоюється погляд, що тільки діяльнісний підхід може забезпечити послідовно матеріалістичний аналіз суспільних відносин, а будь-яке суспільне явище можна правильно оцінити лише тоді, якщо розглядати його в контексті соціальної системи.

Автор піддає критиці поширене в літературі однобічне уявлення про матеріалістичне розуміння історії, яке зводять, по суті, до постулювання способу виробництва як основи розвитку суспільства і людини. «На сучасній стадії розвитку суспільствознавства, — справедливо твердить він, — проблема людини і її суспільного розвитку розглядається з урахуванням визначальної ролі виробничих відносин, а її економічний аспект виділяється як основний і визначальний. У зв'язку з цим методологія суспільних наук загалом практично зводиться до методології політичної економії. Тим самим конкретна методологія підноситься до рангу загальної» (с. 22). У книжці показується, що спроба здійснити матеріалістичний підхід до аналізу суспільних відносин поза зв'язком з людською діяльністю (в єдності її об'єктивних і суб'єктивних сторін) не може дати задовільних результатів у поясненні процесу виникнення людини і суспільства, критеріїв їх формаційного розвитку і переходу до «царства свободи» від «царства необхідності».

Як відомо, К. Маркс пов'язував ідеал майбутнього суспільства не із зміною ролі людини в системі матеріального виробництва при збереженні визначального значення останнього, а з виходом її з цього процесу. Не можна тому не погодитись з думкою автора про те, що з позицій сьогодення вже недостатньо досліджувати проблему суспільного розвитку тільки з урахуванням матеріальних відносин та інтересів. Потрібно більше враховувати роль надбудовних явищ, культури, інтереси людини, котрі не зводяться лише до матеріально-виробничих. Перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, комплексна автоматизація виробництва, заснована на широкому використанні комп'ютерної техніки, означають створення матеріальних передумов для нових суспільних відносин, реалізація яких пов'язана з усебічним розвитком людини, її творчих сил (с. 13).

У монографії міститься цікавий матеріал, що стосується характеристики трьох основних етапів суспільного прогресу, які вирізняються за типом зв'язків між людьми: а) безпосередньої спільності, відповідної найбільш раннім ступеням розвитку людини; б) спільності, яка не співпадає з безпосередньою, або соціальності; в) безпосередньої спільності, що відповідає поняттю комунізму.

До важливих питань методології суспільствознавства, що розглядаються в рецензованій праці, належить виявлення діалектики взаємо впливу різних сторін спо-

* Єгоров В. С. Диалектика общественных отношений. (Опыт междисциплинарного исследования). — Киев: Головное изд-во издательского объединения «Вища школа». — 1987. — 207 с.

собу виробництва і витоків його розвитку. З позицій діяльнісного підходу автор розкриває уразливі місця загальноприйнятої схеми уявлень з даного питання. Багато хто вважає, що в способі виробництва спочатку змінюються продуктивні сили, а вже згодом до них пристосовуються виробничі відносини. На думку автора, такі уявлення далеко не безспірні. Вони не проливають світла на джерело розвитку самих продуктивних сил. Справді, якщо продуктивні сили завжди попереду, то, очевидно, їм властивий свій внутрішній імпульс руху, який, за логікою речей, є джерелом розвитку способу виробництва. Виробничі відносини за даною схемою лишаются пасивними. У книжці показується, що прагнення знайти джерело розвитку способу виробництва всередині продуктивних сил неодмінно нашоується на проблему розвитку техніки і технології. Тому, вважає дослідник, не застосовуючи діяльнісного підходу, неможливо адекватно відобразити діалектику взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, уникнути безсуб'єктного трактування останніх.

Зрозуміло, в книзі не все проаналізовано так, як того, мабуть, бажав би й сам автор і як це потрібно було б зробити з погляду сучасного прискіпливого читача — наукових працівників, викладачів-суспільствознавців, яким головним чином і адресується видання. Наприклад, якщо в монографії йдеться про суспільні відносини, то потрібно було б в одному з розділів сказати про структуру, взаємозв'язок, ієрархію цих відносин. Такого розділу немає. Не всі сюжети в книзі розгорнуті повною мірою, деякі лише намічені, від чого виклад часом хвибує невиправданою фрагментарністю.

Міркування автора досить логічні і аргументовані. Однак у висхідному пункті вони спираються на положення, яке береться як дане. Автор виходить з того, що людина є істота діяльна, а людська діяльність являє собою діалектичну єдність предметно-практичної і пізнавальної сторін. Він не дає пояснення цього положення, не характеризує специфіки людського способу буття. Через це деякі суд-

ження автора можуть сприйматися в небажаному для нього розумінні. Так, на с. 30 пишеться: «Згідно з матеріалістичною концепцією, людина — істота природи, її свідомий феномен, що й зумовлює специфічний характер її взаємовідношень з природою порівняно із взаємозв'язками інших її компонентів». Ця теза сформульована немов би на протигагу діяльнісному підході. Однак людина не тільки природна, а й суспільна істота. Специфічний характер взаємовідношень людини з природою зумовлений не тим, що вона має свідомість. Навпаки, свідомість людини — породження, продукт її способу буття. У тварини, спосіб буття якої — в адаптації до навколишнього середовища, не виникає й потреби у свідомому, ідеальному, творчому відображенні дійсності.

По суті тільки постулюється в книзі і теза про універсальність людської діяльності.

Викликає бажання посперечатися з автором і таке його твердження: «...пізнання безмежне, але його предметно-практичне опанування обмежене можливостями людських поколінь» (с. 44). Чому пізнання і предметно-практична діяльність узяті в протиставленнях, а не у взаємозв'язках? А хіба пізнання не обмежене можливостями поколінь? Хіба те й інше не безмежне у нескінченній зміні поколінь?

Автору також слід було б подбати і про чіткіше визначення спірних у його концепції тлумачень таких понять, як «об'єкт», «суб'єкт», «предметна діяльність».

Розглядаючи соціальність як форму зв'язку між людьми, як стан суспільних відносин, автор не бере до уваги інші аспекти цього поняття.

Зазначені недоліки не применшують достойнства книги, не стосуються її творчого ядра. Їх, скоріше, слід залічити до «невикористаних резервів» (тут цей бюрократичний термін доречний). Зрозуміло, однак, що це не припускає безспірності, одностороннього сприйняття ряду положень монографії. Книга ця пошукова, вивчає складні, часто — дискусійні проблеми і тому — потрібна.

В. Л. ВАСИЛЕНКО

РОЗУМІННЯ ЯК ПРОБЛЕМА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ГНОСЕОЛОГІЇ: ТОЧКА ЗОРУ

Проблема розуміння — одна з традиційних для світової філософії. Однак у нас відродження інтересу до неї відбулося протягом лише останніх десятиріч. Це зумовлено не в останню чергу тим, що з

окремої проблеми методології гуманітарного знання розуміння перетворюється в загальнонаукову проблему. Найменш дослідженим є її гносеологічні сторони, питання про місце розуміння в структурі

пізнавальної діяльності. Авторів рецензованої монографії* належить пріоритет у постановці і розробці розуміння як гносеологічної проблеми. Основна мета праці — з'ясування загальногносеологічного значення проблеми розуміння, визначення місця і ролі категорії розуміння в системі марксистсько-ленінської теорії пізнання (с. 7).

Особливістю дослідницької позиції автора є гранично загальна мета: проблемна постановка питання — розуміння розглядається ним як універсальна характеристика самого процесу пізнання. Це дає можливість трактувати пізнання як феномен людської культури (с. 9).

Але цього не досить, щоб надати розумінню гносеологічного статусу. Треба показати, як «працює» розуміння всередині самого процесу пізнання, зберігши при цьому відмінність пізнання і розуміння. У найзагальнішому вигляді ця відмінність визначається автором таким чином. Пізнання спрямоване на одержання загального знання про світ, тоді як розуміння — головним чином на конкретно-історичну різноманітність людської діяльності, тобто спрямоване на засвоєння особливих, унікальних характеристик світу. У знанні про об'єкт відображається і закріплюється всезагальність практичної діяльності, тоді як певне розуміння формується культурно-історичною особливістю практики (с. 27). Ідеться, отже, про соціальну і культурно-історичну зумовленість наукового пізнання як визначаючої форми розуміння.

Пізнання не існує поза людським світоглядом, як якась самостійна і незалежна сутність. У гносеології вивчається пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, а це відношення, як показує марксизм, може бути адекватно зрозуміле лише в ширшій системі відношень людини до світу. І розуміння, безперечно, включено в цю систему. Інакше кажучи, визнання соціокультурної зумовленості пізнання виправдовує введення в теорію пізнання поняття «розуміння» як однієї з характеристик такої зумовленості.

Соціальна зумовленість пізнання означає, що в його основі лежить практична діяльність, яка має бути зрозумілою в її специфічно людських визначеннях: поперше, як діяльність колективна, яка неминує виключає до себе процеси комунікації, і, по-друге, як діяльність опосередкована, в процесі якої людина ставить між собою і об'єктом інші предмети, створені людьми, — знаряддя діяльності.

Автор же, всупереч найпоширенішій думці, розглядає розуміння не як комунікативне, суб'єкт-суб'єктне відношення, а з'ясовує місце розуміння у відношенні суб'єкта до об'єкта. «Одним із принципових питань у формулюванні проблеми розуміння стає не питання про розуміння мови, іншої людини, смислів культури та

ін., а питання про можливість розуміння об'єктивної дійсності» (с. 92). Справді, від відповіді на це питання залежить сама можливість розгляду розуміння як проблеми гносеології. Однак, нам здається, що ширший ступінь розробки проблеми не дає достатніх підстав вважати розуміння суб'єкт-об'єктивним відношенням. Коректнішою уявляється нам точка зору, яка пов'язує розуміння з відношенням «суб'єкт — знання» (К. В. Малиновська, Б. Г. Юдін, С. С. Гусев, О. М. Роджеро, А. Ю. Цофнас та ін.). Безпосереднім об'єктом розуміння є знання, і до нього можливе в принципі таке ж відношення, як і до тексту загалом. Гуманітарна і природничо-наукова моделі розуміння за такої інтерпретації не вступають у суперечність.

Нам також видається спірним твердження, що розуміння, будучи стороною пізнавального відношення, «відображає і виражає існуючі поза і незалежно від узагальнюючої і символізуючої свідомості (розрядка наша.— Т. В.) індивідуальні, одиничні особливості матеріального світу» (с. 92). Для обґрунтування цього положення автор вдається до матеріалу перцептивної діяльності суб'єкта, зокрема до феномена зорового сприйняття, як якогось аналога безпосереднього способу розуміння (с. 93—101). Тут, гадаю, маємо справу з прагненням автора звести розуміння до рівня чуттєвого сприйняття. Але, на нашу думку, прагнучи знайти у перцептивній діяльності аналог «чистого» розуміння (за що, до речі, він сам перед тим критикує представників герменевтичної філософії, які намагалися виділити розуміння «в чистому вигляді» у мові, символіці), тобто розуміння, що безпосередньо зв'язує суб'єкт з суб'єктом, автор ускладнює питання про його теоретичну навантаженість і евристичну функцію у пізнанні.

Це відбувається, мабуть, тому, що за такого підходу одиничному суб'єктові пізнання прямо протиставляється об'єкт. Розуміння як проблема гносеології може виникнути тільки тоді, коли під суб'єктом пізнання ми розуміємо колективного суб'єкта. Колективний суб'єкт передбачає комунікацію, а вона — розуміння. Останнє ж, узятє автором «поза і помімо узагальнюючої і символізуючої свідомості, не може бути предметом комунікації і, отже, не може впливати на процес пізнання.

Як достоїнства, так і недоробки обговорюваної книжки зумовлені принциповою повизовано поставленим автором завданням. Зі врахуванням цього на позитивну оцінку заслуговують і наукова ініціатива Є. К. Бистрицького, і деякі істотні результати його дослідження. Не викликає сумніву й те, що рецензована монографія зробить стимулюючий вплив на дальше висвітлення проблеми розуміння — незалежно від того, чи піде вона по шляху, накресленому автором, чи ні.

Т. С. ВОРОПАЙ

* Бистрицький Е. К. Научное познание и проблема понимания. — Киев : Наук. думка, 1986. — 134 с.

* * *

Незважаючи на порівняно невеликий строк з моменту появи у нашій літературі перших публікацій, присвячених аналізу проблеми розуміння, на ще кількісний розвиток дослідження її, сьогодні вже є підстави говорити про певні якісні підсумки цієї роботи. До того висновку приводить монографія Е. К. Бистрицького. В ній обґрунтовується погляд на розуміння як відносно самостійну проблему і категорію діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. При цьому розуміння береться не в «чистому» гносеологічному ракурсі, а виступає для автора проблемою остільки, оскільки розглядається як результат застосування людиною знань на практиці, в предметній діяльності її спілкуванні. Інакше кажучи, як гносеологічна проблема розуміння виникає в ході реалізації абстрактних структур знання в особливих предметних областях природної і людської реальності.

Ця позиція не збігається з поширеним у нашій літературі підходом до розуміння як проблеми, пов'язаної або тільки зі сферою суб'єкт-суб'єктних відношень, з завданнями реконструкції або об'єкта в поняттях наукової теорії, або культурного смислу явищ людського світу.

Очевидно, що відзначені вже сфери аналізу розуміння не належать повністю до галузі гносеологічних досліджень. Теорія пізнання вивчає відношення суб'єкта до об'єкта, хоч би як при цьому не розумілися і суб'єкт, і об'єкт. Комунікативне відношення, як і відношення «суб'єкт — знання», — це лише частина пізнавального відношення. Тому в останньому випадку під «розумінням» мають на увазі тільки «частину» пізнання — головним чином процес навчання колективного суб'єкта науки знаннями, уже наявними у науковому обігу, і, ширше, — процес прилучення індивідуального дослідження до загальних смислів, що функціонують в тому чи іншому науковому (або культурному) товаристві. При цьому лишається незрозумілим, чи можна взагалі говорити про розуміння як спосіб теоретичного освоєння суб'єктом самої об'єктивної реальності, хоч би в якій особливій формі вона не виступала — в природній дійсності, суспільних відносинах, культурній історії, включаючи тексти, або реальності іншої людини.

Відмітною рисою рецензованої монографії є і максимально загострена постановка цього, центрального для будь-якої гносеологічної концепції питання. Саме з його роз'язанням пов'язана новизна авторської постановки проблеми розуміння, а також критики західної філософської герменевтики.

Основним недоліком останньої є те, що ця категорія з самого початку інтерпретується нею у рамках міжсуб'єктного, мовного або символічного відношення людини до світу на протязі науковому, об'єктивному знанню (В. Дільтей, Г. Гадамер). У кращому разі визнається, що розуміння — це гуманітарний спосіб осяг-

нення явищ культури (К. О. Апел, П. Рікер), що доповнює природничо-наукове знання. Але, як справедливо підкреслюється у книжці, розрив знання і розуміння, об'єктивної істини і гуманітарних методів з необхідністю призводить до ідеалістичного, суб'єктивістського розуміння історії і культури. Ґрунтуючись на принципових положеннях марксистсько-ленінської теорії пізнання, автор в останньому розділі та у висновках пропонує свій підхід до аналізу виниклих тут труднощів.

Спираючись на ленінську теорію відображення, дані психологічних досліджень, він обґрунтовує положення про те, що розуміння вже на рівні безпосереднього чуттєвого сприйняття «відображає і виражає існуючі поза і помімо загальноючій і символічній свідомості індивідуальні, одиничні особливості матеріального світу» (с. 92). Цей фундаментальний принцип відображення послідовно поширюється і на складніші ситуації розуміння — мовний діалог і інтерпретацію текстів.

Не все рівнозначно в авторському розгляді ситуації розуміння. Немає, скажімо, аналізу ситуації перекладу. Однак загальна спрямованість авторського бачення проблеми зрозуміла. У ході комунікації, в діалозі та інтерпретації розуміння відображає матеріальні особливості людського спілкування, їх розмаїті предметний контекст.

У цьому загальному положенні автор пов'язує проблему розуміння з матеріалістичним розумінням історії. Як у ході предметної діяльності людина вступає у матеріальні суспільні відносини, що складаються в кінцевому підсумку поза і незалежно від її волі й бажання, так само, здійснюючи пізнавальну діяльність, суб'єкт пізнання вступає і в комунікативні відносини і зв'язки, що виходять за межі його теоретичної рефлексії і свідомого контролю. На рівні теоретичної свідомості ці неусвідомлювані у рефлексивних актах, спрямованих на об'єкт, культурні і комунікативні передумови пізнання виступають як зміст актив розуміння, неявно спрямовуючи вибір об'єкта, хід і цілі пізнавального процесу. Розуміння, отже, є не предмет комунікації, а його умова: не можна «на замовлення» зрозуміти щось або, наприклад, зобразити своє розуміння як якийсь зовнішній предмет. У розумінні відображаються істотні характеристики пізнаваного об'єкта — ті його матеріальні особливості, які формують відношення до нього пізнаючого суб'єкта неявно, через спілкування і в процесі практики. Проте, твердить автор, розуміння — це не стихійна подія. Діалектика знання і розуміння така, що тільки свідоме застосування знання породжує і феномен, і саму проблему розуміння. При цьому соціально-практичні межі пізнання, що об'єктивно виникають, дозволяють суб'єктові досить правильно оцінити як те світорозуміння, на яке він фактично спирався у ході пізнання, так і світорозуміння інших людей (с. 127).

На цій оптимістичній ноті завершується книжка, хоча цим не вичерпується проблема. Звичайно, як одна із перших монографічних спроб позитивного розв'язання проблеми розуміння, праця Є. К. Бистрицького ставить більше питань, ніж дає відповідей на них. У цьому, на нашу думку, полягає її основне значення. Запропонована тут загальногносеологічна концеп-

ція розуміння, що спирається в усіх вузлових точках на фундаментальні положення марксистсько-ленінської теорії пізнання, дає досить підстав для введення розуміння в систему категорій матеріалістичної діалектики. Але це ж і відкриває простір для її дальшого аналізу не тільки як гносеологічної, а і як онтологічної, світоглядної проблеми.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Вивчення соціальної структури соціалістичного суспільства, процесів її розвитку і відтворення має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення. Одному з актуальних питань даної сфери соціального пізнання — аналізу процесу соціалізації молоді, проблем її соціального самовизначення та інтеграції в соціальну структуру присвячена книжка естонських соціологів*. Безпосереднім предметом здійснюваного ними дослідження є мобільність молодого покоління в Прибалтійському регіоні СРСР.

Процес соціального самовизначення молоді аналізується авторами у двох планах: визначається позиція молодих людей у поселенській структурі, тобто місце їх проживання, а також соціальний прошарок, до якого вони вступають. Тим самим вдається відійти від традиційної акцентуації уваги на процесах включення молоді в соціально-класову структуру (або на виборі нею типу навчального закладу у випадку продовження освіти) і зосередитися на розгляді динаміки таких соціальних відмінностей, як поселенські, що відіграють істотну роль у зміні соціального обличчя суспільства.

Монографія відзначається багатством емпіричного матеріалу, що є результатом застосування лонгітюдної стратегії досліджень. Об'єкт вивчення — випускники середніх шкіл Естонської РСР 1966 року з моменту вступу у вирішальну стадію життєвого самовизначення (закінчення навчання у середній школі) і до тридцятирічного віку, який умовно приймався за вік, що відповідає досягненню соціальної зрілості. Опитування респондентів проводилося: в момент закінчення школи (18 років); по завершенні трудової адаптації (після трьох років роботи) і визначення вузької спеціалізації для студентів (третій курс); по закінченні адаптації спеціалістів з вищою освітою (два роки роботи); по досягненні стабільної соціальної позиції (30 років). Таким чином була одержана інформація про чотири моменти в процесі життєвого самовизначення досліджуваного контингенту молоді.

* Титла М. Х., Саар Е. А. Молодое поколение.—М.: Мысль, 1986.—С. 254.

Аналіз емпіричних даних дослідження життєвого самовизначення молоді (виявлення тенденцій соціальних переміщень і характеристик молодого покоління таких категорій трудящих, як робітники, службовці, спеціалісти-практики, спеціалісти з середньою спеціальною і вищою освітою; опис факторів, що впливають на інтеграцію молоді в соціальну структуру) завершується у книзі побудовою моделей міжпоколінної соціальної і територіальної мобільності й виробленням узагальненої картини процесу життєвого самовизначення розглядуваної когорти молоді у формі «графа соціальної детермінації переміщень когорти». Ці моделі — цінний внесок авторів у розробку даної проблематики.

У рецензованій книзі використовуються різні способи статистичної обробки первинного матеріалу, уміло застосовуються математичні методи, які дозволяють глибоко розкрити найбільш істотні та специфічні сторони розглядуваних процесів. Завдяки цьому вдалося виявити і описати ряд нових тенденцій в процесах інтеграції молоді в соціальну структуру. Одна з них — фемінізація прошарку спеціалістів. Більше того, автори виявили, що коли «раніше говорилося про фемінізацію тільки педагогічних і медичних кадрів, то тепер у Прибалтії цей прошарок загалом поповнюється в основному жінками» (с. 184). Інший цікавий факт: в обласних центрах і столицях республік розширюється контингент молоді, яка свідомо вступає до лав робітників і службовців (так, із столичної молоді 1/4 не продовжує вчитися після середньої школи — це більше, ніж по всій досліджуваній когорті). Виявлено також, що активність молодих людей у питаннях створення сім'ї більше за все залежить від типу поселення, де вони мешкають, і від рівня здобутої ними освіти. Гіпотеза про те, що міграція затримує одруження, не підтвердилася.

Відзначимо, що виявлені дослідниками тенденції в соціальній адаптації молоді відображають специфічні особливості соціально-економічного розвитку Прибалтійського регіону і поширювати їх на всю країну не можна. Але оскільки в Естонії і Латвії інтенсивніше, ніж в інших регіо-

нах, відбувається стирання відмінностей між сільським і міським способом життя і спостерігається швидше зростання добробуту населення, то одержані в ході проведення дослідження висновки, певною мірою, можна вважати прогностичними для регіонів країни, менш розвинутих у соціально-економічному плані. Тим більше, що, як справедливо зауважують самі автори, пізнати будь-які процеси загалом (по країні) можна, лише виявивши особливості їх протікання в різних її регіонах. Це стосується певною мірою і процесів, про які йдеться в книзі.

Ретельне вивчення міграційної активності молоді у зв'язку з різними етапами її життєвого шляху дозволило авторам зробити важливий для практики соціального управління висновок про необхідність наближення інститутів освіти до місць, де молодь проживає тепер і житиме в майбутньому. Це допомогло б знизити надмірну міграцію і її негативні наслідки. Тут особливого значення набуває питання про потребу погодженості освітньої і регіональної (поселенської) структур суспільства.

Відчутною недоробкою згаданої праці є недостатнє висвітлення на її сторінках питань методики дослідження, що утруднює розуміння читачем деяких його результатів і висновків. Очевидно, з цієї ж причини висновки у книзі, необхідні як підсумкові ланки аналізу емпіричних даних, іноді відсутні, а підчас просто страждають банальністю. Як, наприклад, твердження, що «соціальні переміщення спочатку здійснюються через вузи і технікуми і приводять до соціального самовизначення. Згодом вони виражаються вже в переміщеннях на основі придбаного соціального становлення, а шляхи основних соціальних прошарків індивідуальні» (с. 206).

Проте відзначені хибні не знижують загальної цінності монографії для пізнання проблем соціалізації молоді. Вона становить безперечний інтерес як для суспільствознавців, які вивчають питання соціального розвитку, так і для практичних працівників, які організують процес підготовки молоді до трудової діяльності.

І. В. ЛАВРИНЕНКО

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА АЛЬ-ФАРАБІ

Завдяки кропіткій творчій роботі радянських вчених до наукового обігу залучено багато творів видатного мислителя раннього середньовіччя Сходу Абу Насра аль-Фарабі. Протягом останніх років видано російською, казахською, узбецькою мовами його філософські, логічні, соціально-етичні, математичні та інші трактати. Нова грань таланту «другого — після Арістотеля — Вчителя», «Арістотеля Сходу», як величали аль-Фарабі сучасники, відкрилася нам після видання його історико-філософських трактатів російською мовою*.

У досить великій і ґрунтовній передмові «Про ставлення аль-Фарабі до попередньої філософії» (с. 7—104) аналізується творчий шлях мислителя, джерела його філософських поглядів. Різноманітно висвітлюється і дискусійне питання історико-філософської науки: чи мав аль-Фарабі самостійне і оригінальне філософське мислення чи виступав лише коментатором, роль якого зводилась до простого переказу, уточнення, роз'яснення положень Платона і особливо Арістотеля. Автори передмови М. С. Бурабаєв та А. М. Кенісарін (останній написав ту її частину, де йдеться про проблему екзегези як різновиду філософського мислення) приходять до висновку, що «коментування як філософія, яка стала у-собі і для-себе предметом, є явищем філософської самосвідомості, вираженої в особливій формі» (с. 14). Для аль-

Фарабі коментування як метод пошуків істини не було ні еклектикою ні простим відтворенням вчень Платона та Арістотеля. Воно користалось з попереднього філософського вчення як з вихідного «емпіричного» матеріалу, поєднуючи його в цілісну систему за принципами логіки.

У вступі також показано, що Абу Наср не тільки узагальнив окремі, несистематизовані положення давньогрецьких мислителів, а й творчо переробив і всебічно розвинув їхні ідеї, сприйняв найкраще з народної мудрості, узагальнив наукові результати середньовічної епохи, створив своє оригінальне філософське вчення. Мислитель, звичайно ж, не позбавлений впливу сучасного йому суспільно-політичного устрою та ідеології — у своїх вихідних установах він ідеаліст, його філософське вчення ґрунтується на теологічних уявленнях про Бога як творця світу, проте ці уявлення досить істотно скориговані, оскільки зробились предметом філософії, яка покладала в основу не догму і віру, а розум.

Поряд з цим — розвиток аль-Фарабі матеріалістичних тенденцій в арістотелізмі, узагальнення ним досягнень суспільно-політичної думки сучасної йому епохи, що робить мислителя систематизатором прогресивного філософського вчення, яке відіграло значну роль для країн Середнього та Близького Сходу у боротьбі проти реакційної релігійної ідеології і сприяло розвитку передової суспільно-політичної думки. Це вчення благотворно вплинуло на діячів арабомовного раціоналізму, мис-

* *Аль-Фарабі. Історико-філософські трактати* / Пер. с араб. — Алма-Ата: Наука (Каз. ССР), 1985. — 623 с.

лителів італійського Відродження, матеріалізму XVIII ст.

У видання історико-філософських творів аль-Фарабі включено шість трактатів.

Трактат «Філософія Платона і її частини. Розташування цих частин від початку до кінця» (с. 105—132) становить собою систематизоване висвітлення поглядів давньогрецького мислителя на філософію як на шлях досягнення людьми істинного щастя. Тут стисло викладено суть багатогранного доробку Платона. Зовнішньо, за формою, цей твір — лише коментар, за змістом — оригінальна праця про суть платонівського вчення.

У трактаті «Сутність «Законів» Платона» (с. 133—208) аль-Фарабі своєрідно і критично сприймає його соціальну філософію. Зміст твору Платона автор викладає довільно; дбаючи про свою мету і завдання, він випускає окремі місця, положення.

Погляди аль-Фарабі на античну спадщину викладені в самобутньому творі «Філософія Арістотеля» (с. 209—330), де дається своєрідний оглядовий аналіз всього наукового доробку стародавнього філософа. Розглядаються всі логічні трактати Стагірита, висвітлюється питання про здатність людини до пізнання, окреслюються шляхи до істини, вказується на необхідність розглядати проблеми науки у тісному зв'язку з арістотелівськими логічними категоріями, розкривається питання про діалектику та софістику. Тут викладені також погляди Арістотеля на природні явища, проблеми здоров'я людини та її хвороб, молодості й старості, душі, пам'яті, розуму та ін.

Важливим для розуміння деяких аспектів учення Стагірита про буття, яке можна досягнути завдяки умоглядові, є трактат аль-Фарабі «Про цілі Арістотеля в «Метафізиці»» (с. 331—341).

Праця Абу Насра «Про трактат великого Зенона з вищої науки» (с. 342—358) присвячена розкриттю поглядів античного вченого на проблему існування суцього, співвідношення причини і наслідку, речей матеріального світу і їхньої першооснови. Окремі частини трактату присвячено питанням релігії, етичним концепціям.

Вперше публікується трактат «Діалектика» (с. 359—592), де значна увага приділена історико-філософським питанням. Аль-Фарабі, на відміну від деяких філософів давнини і сучасності, які вважають твори Арістотеля «Риторика», «Топіка» та ін. регресом, ще в X ст. високо оцінив їхнє наукове значення для наступного історико-філософського процесу і становлення діалектичного методу дослідження. У цьому трактаті Абу Наср розкриває своє розуміння діалектики, розвиває різноманітні прийоми і методи міркування, показує відмінність між діалектикою, аподейтикою і софістикою, узагальнює розвиток раціональних ідей усієї попередньої історії філософії.

У рецензованій книзі примітки подані лише до трактату «Діалектика». На наш погляд, їх потребують всі вміщені у виданні трактати аль-Фарабі. Корисним для читачів був би і предметно-термінологічний покажчик, якого, на жаль, немає.

Видання історико-філософських трактатів аль-Фарабі, які засвідчують, що він чудово розумів філософські погляди античних мислителів, виділяв у них найістотніше, чітко простежував головні напрями філософії своїх попередників, сподіваємось, прислужиться широкому читачеві, стимулюватиме дальший розвиток досліджень скарбниці середньовічної духовної культури.

С. В. БОНДАР

Yu. A. GAPON. Upbringing Function of Production and Production Function of Upbringing.

At present school has revealed its insufficiency of the simplified pedagogical approach to the upbringing process at all levels. The approach is based on the principle of instruction but not on the integral combination of the upbringing with the productive activity.

That is why one of the problems facing school is how to compensate this one-sidedness by the upbringing influence (pedagogical in essence, but non-pedagogical in form) of the very social life and, first of all, by effective organization of social production.

Yu. M. KANYGIN, V. N. PANCHENKO. Informatics as New Field of Science

Informatics is represented as a science studying and working out fundamental and applied problems of data processing systems (DPS), while social management is considered as a data process. DPS are defined as systems embodying man-machine technologies, data processing in the form of human knowledge (gnoseoinformation). Some rapid aspects of information are considered; the notion of useful work (output) of electronic computer is defined.

V. E. PILIPENKO. Team Labour: Realization of the Collectivity Potential

Under conditions of reconstruction of the Social economy management mechanisms the team form of labour organization is one of the most important factors of the intensive labour development, an effective way to reveal and implement reserves for increasing labour productivity. The active participation of workers in the management and planning of the process of social production, their initiative and enterprise given full range by new forms of the collective labour organization nowadays acquire the immediate economic and social significance. At the same time the team method implement reveals definite contradictions, the analysis and solution of which will promote the subsequent increase of the labour organization efficiency.

V. Ph. LOBAS. Weltanschauung Potential of Linguistics

The Weltanschauung function of the linguistics and its general cultural contents are analyzed proceeding from the analysis of the role of the language in categorization of the reality, the Weltanschauung content of its invariant, historically changed, specifically ethnic and general linguistic characteristics. The notion "linguistic world picture" is introduced parallel with the generally accepted one — "scientific world picture".

I. N. SIZEMSKAYA. Social Reproduction of Man (Theory of the Problem and Ways to Mould New Man)

Social reproduction of man is a process combining the following cycles as a whole: a) direct production of means of living; b) a system of human relations; c) man as a subject of social activities. Accomplishment of this process is characterized, first of all, by maintenance of the initial "social disposition", i. e. reproduction of individuals in correspondence with the available social structure, social division of labour, placing of class forces and at the same time by the overrum of this disposition; the second characteristic feature is unity of the processes: production of means of living and continuation of the human race.

Development of productive forces in the socialist society is subjected to interests of human development and is realized basing on the persistent improvement of human relations. However socialism does not remove all manifestations of the available social confrontation "worker—personality". The contradiction revealed in this case between two methods of human activities (as a subject of social production and as a productive force) is settled in the course of historical development of socialism.

E. A. EVSTIFEEVA. Phenomenon of Faith and Scientific Activity

Faith is considered as a real factor of nonreligious nature in the structure of consciousness of the creative personality. Being so comprehended, it is treated as a means of perception of social information, values of social and private life. Significance of faith as internal conviction of the subject of creative work in the righteousness of the persisted idea at different stages of the scientific retrieval — at the stage of new problem formation, putting forward a new hypothesis, paradigm, etc. is shown.

V. N. TIKHOMIROV. Philosophical Aspects of I. S. Turgenev's Outlook

Philosophical ideas of I. S. Turgenev are analyzed in their image-bearing artistic expression. Special attention is focused on the relation of the writer's outlook to philosophy of Hegel, Goethe and ideas of Russian revolutionary democrats. The historical process of the nobiliary ideology replacement by the revolutionary-democratic one truly depicted in his works, the foresight of the Narodism replacement by the working movement are highly appreciated.

N. V. FILONENKO. Orthodox Conceptions of History: Traditional Ideas and Modernistic Tendencies

Soviet reality and frames of believers' mind impel present orthodox theologians to modernize Christian dogmata concerning the relation of divine and human in social creative activity, relation of church to the social progress, estimation of the present-day stage of social development sense of human activity, history, etc. from the standpoint of church. However these new interpretations rest on the old ideological basis, that makes the conception put forward by theologians not only unscientific but also a deeply contradictory one.

A. I. EPSHTEIN, Zh. S. TROSTANOVSKY. Interdisciplinary Interrelations in the Humanitarian Knowledge

The modern scientific knowledge is characterized by intensification of interdisciplinary interrelations, integration of different fields of knowledge in the integral reproduction of the reality. Such an interaction is especially of great significance for the cycle of social-humanitarian sciences, where the human being is a source and an end product of knowledge. A variety of recent studies have shown that the efficient combination of historical, sociological and critical approaches proves to be productive to study the social reals.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК
(головний редактор)

В. Г. АНТОНЕНКО

В. Л. ВАСИЛЕНКО

В. І. ВОЛОВИЧ

І. П. ГОЛОВАХА

А. Т. ГОРДІЄНКО

В. І. ДАНИЛЕНКО

В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО

В. П. ІВАНОВ

В. І. КУЦЕНКО

Б. О. ЛОБОВИК

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

В. М. НІЧИК

О. С. ОНИЩЕНКО

В. С. ПАЗЕНОК

М. О. ПАРНЮК

Я. Б. ПОПОВА

(відповідальний секретар)

М. В. ПОПОВИЧ

Ю. Д. ПРИЛЮК

(заступник головного редактора)

В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ

Л. В. СОХАНЬ

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Редакція журналу

Завідуючі відділами:

І. В. Бойченко — історичний матеріалізм
(позаштатно)

В. О. Звіглянич — діалектичний матеріалізм, методологія науки
(позаштатно)

С. М. Іващенко — логіка, філософські питання природознавства, естетика
Ю. А. Іщенко — науковий комунізм, соціальна психологія

С. О. Кошарний — історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігіє-
знавство

С. Л. Лавриченко — конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 04.03.88. Підп. до друку 25.04.88. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 10,68. Ум. фарбо-відб. 11,22. Обл. вид. арк. 12,06+вкладка 0,16=12,22. Тираж 1200 пр. Зам. 0-33. Ціна 75 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, МАЙ—ИЮНЬ, 1988. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в январе 1927 года. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Главный редактор В. И. Шинкарук. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкнига», 252030 Киев 30, Ленина, 19

Новий республіканський науково-теоретичний журнал

Видаватиметься щомісяця, українською і російською мовами

Журнал утворюється на основі «Філософської думки» і зберігатиме її світоглядну спрямованість і орієнтацію на гуманістичну філософську традицію.

Поряд з фундаментальними статтями з марксистсько-ленінської філософії і соціології ми друкуватимемо науково-публіцистичні виступи, дискусії, есе, інтерв'ю, інформаційні матеріали.

На сторінках журналу триватиме діалог між філософами і представниками конкретних наук.

В центрі нашої уваги — філософсько-світоглядні проблеми перебудови, демократизації, оновлення соціалізму. Маємо на меті поєднувати їх теоретичний аналіз з практичною участю у спрямуванні цих процесів. Надамо слово не лише вченим, але й громадським діячам, літераторам і митцям — насамперед з питань екології, історичної пам'яті народу, національної культури та ін.

Ми будемо ширше висвітлювати не досліджені ще сторінки історії вітчизняної і світової культури, суспільно-політичної думки, аналізувати новітні тенденції розвитку зарубіжної філософії і соціології.

Значно зростає кількість соціологічних публікацій. Будуть відкриті нові рубрики, зокрема: «Демократизація у дзеркалі соціології», «Соціальна статистика», «Про що сперечаються соціологи», «Соціологічна спадщина», «Новини зарубіжної соціології», «Соціологічна консультація» та ін. (назви робочі). Маємо намір створити при редакції соціологічну «експрес-службу», яка аналізуватиме громадську думку з питань перебудови.

ПРОДОВЖИМО РУБРИКИ, ВІДКРИТІ ПРОТЯГОМ ОСТАННІХ РОКІВ:

● Теоретичні проблеми перебудови	● Соціальні і філософські проблеми прискорення НТП
● Філософське розуміння людини	● Актуальні інтерв'ю
● Життя як творчість	● Колонка головного редактора
● Культура і світогляд	● Офіційний відділ
● Діалоги	● Наше листування
● Першодруки	● Роздуми над книгою
● Логіка, методологія і філософія науки	● Хроніка
● Філософські проблеми історії культури	● Ретроспектива
● Rostra nostra	● Мікрореферати
● З викладацького досвіду	● Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень
● На допомогу учасникам методологічних семінарів	

Тематичний діапазон рубрик врахує і пропозиції наших читачів за анкетой «Філософської думки».

З першого номеру «Філософської і соціологічної думки» почнемо друкувати кількома подачами рукописи ще не виданих книг (або уривки з них).

Сподіваємось, окреслений нами портрет нового журналу приверне вашу увагу і ви станете його передплатниками. Індеси за каталогом «Союздруку»: українське видання — 74526, російське — 74527.

Анонси публікацій 1989 року читайте у наступному номері «Філософської думки».